Thoroczkay Gábor

Egyháztörténeti és forrástanulmányok a XI. századi magyar történelemről

Doktori (PhD-) értekezés

Szegedi Tudományegyetem

Budapest–Szeged
2003

I. ELŐSZÓ

Jelen értekezés részben eddig már megjelent, részben pedig megjelenés előtt álló, a korai Árpád-korra vonatkozó tanulmányainkat fűzi egybe. A fejezetek sorrendjét a bennük részletesen tárgyalt történeti forrás keletkezési ideje határozza meg. Mindegyikük témaválasztásában közös, hogy a középkori magyar történelem talán legjelentősebb időszakára, a XI. századra vonatkoznak. A fejezetekben tárgyalt problémáknak más és más a megközelítési módja: két nagyobb egység historiográfiai jellegűnek minősül, hiszen a pannonhalmi oklevél, ill. a Hartvik-legenda kutatástörténetét adja; míg mások forráskritikai és általában egyháztörténeti jellegűek: ezek között említendők a Szent Adalbert-szenvedéstörténettel, a Hartvik-legenda kalocsai betétjével, valamint a magyar krónikakompozíciónak a fehérvári *rationalé*kat említő passzusaival foglalkozó részek. Egy fejezet tisztán forráskritikai alapállású: ez a Hartvik-féle Szent István-legenda keletkezési idejét kívánja meghatározni számos (ideológia-, egyház- és politikatörténeti, valamint forráskritikai) szempont bevonásával.

A XI. század történelmünk leginkább kutatott időszakai között foglal helyett. Az államalapítás korának történeti vizsgálatában az elmúlt másfél évtized során páratlan mértékű előrelépés történt, s számos kortárs, vagy csak a közelmúltban eltávozott vezető kutató elsődleges tudományos érdeklődési területének minősíthető. A kutatás intenzitása, a problémák immár többszöri újratárgyalása nehézzé teszi egy pályakezdő számára az addigi eredmények meghaladását, módosítását, esetleg csak újragondolását is. Reméljük, hogy az alább következő fejezetek némelyike közelebb vitte a magyar medievisztikát néhány vitatott kérdés megoldásához. Más jellegűnek minősülnek kutatástörténeti összefoglalóink: ezek éppen az intenzív vizsgálódások, az esetleges tudományos tévutak felvázolásával egy-egy forrás problematikájának összetettségére kívánják felhívni a figyelmet. Remélhetőleg a továbbiakban éppen összefoglaló jellegüknél fogva az adott kútfő kutatásánál a továbblépéshez szükséges kiindulási alapot fogják szolgáltatni.

A már nyomtatásban is napvilágot látott tanulmányaink a disszertációban átdolgozva, a 2003 nyaráig napvilágot látott szakirodalom felhasználásával szerepelnek. A legalább kétszer idézett munkák rövidítve fordulnak elő (feloldásukat lásd az

értekezés végén), tanulmánykötet esetében rövid címmel (mint például *Szent István és az államalapítás)*, monográfia, tanulmány esetében pedig a szerző és a megjelenés évszámának megadásával (mint például *MAKK 1996.)*. Az utolsó, liturgiatörténeti vonatkozású fejezethez számos illusztráció kapcsolódik.

II. A PANNONHALMI ALAPÍTÓLEVÉL A TÖRTÉNETI KUTATÁSBAN

Közel két évtizede egy nagy sikert aratott rockopera kapcsán hatalmas publicitást nyert államalapító királyunk nevét és címét is tartalmazó latin nyelvű *monogramm*ája. A lemezborítókon, utcai plakátokon megjelenő grafikus szimbólumról azonban valószínűleg csak kevesen tudták, hogy annak eredetije a Pannonhalmi Főapátság levéltárának legértékesebb dokumentumán, Szent István király (1001—1038) oklevelén található meg. A vitatott hitelű, 1001-es keltezésű oklevélben az uralkodó által a Szent Márton monostornak adományozott Somogy megyei tizedekről, az apátnak és a szerzetesközösségnek — az itáliai montecassinói apátságéval megegyező — kiváltságairól olvashatunk. Záradékában az apátság templomának felszentelésekor adott falvakról és pozsonyi vámharmadról tudósít minket. Maga az oklevél pergamenből készült, 44,5 x 48 cm méretű, az egy kéz által készített Karoling kisbetűs írás a rövidebb oldallal párhuzamosan fut rajta. Megpecsételése a hátlapon történt befüggesztéssel, a két hasítékon átfűzött hártyacsíkon egy 8,5 cm átmérőjű viaszpecsét függ, amely egy trónon ülő királyt ábrázol, s csak félig olvasható körirata *(*** VNGARORUM REX)*.[1] A 11. század elejének történetére oly jellemző forrásszegénység okozta, hogy Szent István korának ezen elsődleges fontosságú kútfőjét egyre szakszerűbbé váló módszerekkel már évszázadok óta vizsgálják hazai és külhoni történészek, diplomatikusok. Értekezésünk e fejezetében az oklevél hitelességét érintő vitákat elemezve, a kronologikus tárgyalásmódot előnyben részesítve kísérli meg bemutatni az államalapító király pannonhalmi oklevelének kutatástörténetét.

Az alapítólevelet a középkorban már a 12. század elejétől kezdve számos esetben átírták vagy említették,[2] nyomtatásban először 1581-ben jelent meg, Zsámboki János (1531—1584) Bonfini-kiadásának függelékében.[3] Az elkövetkező évszázadokban

---

[1] Levéltári jelzete: Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár Capsarium nr. 2. (Capsa 13. A.). Kritikai kiadását l. DHA I. 39—41. Az oklevél formai jellemzőire l. ChAH 15.; ÉRSZEGI 1996. 47.

[2] Az első, biztosan a ma ismert oklevélről készült másolat a bencés főapátság 1240 körül készült chartulariumában, a *Liber ruber*ben maradt fenn (fényképét l. Df. 208 291. sz.). Az átírásokra és másolatokra l. DHA I. 26—34.; ÉRSZEGI 1996. 60—67.

[3] J. SAMBUCUS: Decretorvm seu articvlorum… regum, ad contextum Bonfini illustrandvm… liber… Frankfurt 1581. 11—12.

számtalan kiadása, néhány fakszimiléje, és jó pár fordítása látott napvilágot az oklevélnek.[4] Az alapítólevél 1878-ig terjedő kutatástörténetét elsőként Fejérpataky László (1857—1923), a budapesti egyetem későbbi diplomatika-professzora dolgozta fel.[5] A következőkben mi is döntően Fejérpataky művére támaszkodva kívánjuk bemutatni a pannonhalmi oklevél hitelessége körül kirobbant első nagy vitákat.

Az újkorban az alapítólevél hitelessége elleni első kifogásokat Giovanni Domenico Mansi (1692—1769), a neves itáliai forráskiadó emelte. Ő úgy gondolta, hogy a diploma kétes hitelű forrás, amelyben a 11. századnál későbbi időkre utaló terminológiával, illetve értelmezhetetlen passzusokkal (mint például a király pannonhalmi apát általi megerősítése és megkoszorúzása) találkozunk.[6] Mansi felvetéseire Stilting János és Kollár Ádám Ferenc (1718—1783), a bécsi udvari könyvtár igazgatója válaszolt. Az itáliai tudós kifogásaira találó ellenérveket sorakoztattak fel, sőt egy súlyos tévedés kapcsán Mansinak a magyar történelemben való nagyfokú járatlanságát bizonyították.[7]

A pannonhalmi oklevél hitelessége felett folytatott első, a 18. század utolsó harmadának számos jelentős történetíróját felvonultató *bellum diplomaticum* tulajdonképpen Cornides Dániel (1732—1787) magánlevelezéséből vette eredetét, aki az 1770-es évek elején először az első magyarországi érsekek tárgyában Koller

---

[4] A szöveges és fakszimile kiadások, illetve fordítások teljes felsorolását l. DHA I. 34—35. Újabb betűhív kiadás és fakszimile: ChAH 15—16., ill. 1. sz. fénykép; valamint Árpád-kori oklevelek (1001—1196). (Chartae Antiquissimae Hungariae). Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1997. 19—20. Betűhű kiadás és modern fordítás: ÉRSZEGI 1996. 81—82. (A latin szöveget módosításokkal és az oklevél általunk készített új fordítását l. a Mellékletben). Bevezetővel és magyarázó jegyzetekkel ellátott újabb fordítás: PITI FERENC: A pannonhalmi monostor kiváltságlevele. In: ÁKÍF 37—45.

[5] FEJÉRPATAKY 1878. 44—148.

[6] Annales ecclesiastici ab anno 1198… auctore J. D. MANSI. Lucca 1747. II. 62. annot. 1. Az oklevél vonatkozó részlete: *... consiliante… confortati et laureati sumus* (l. a Mellékletet).

[7] J. STILTINGUS: Vita Sancti Stephani regis Hungariae. Kassa 1767.[2] 122—124.; F. A. KOLLARIUS: Historiae diplomaticae iuris patronatus apostolicorum Hungariae regum libri tres. Bécs 1762. 72—76. Mansi úgy vélte, hogy István király már 997-ben meghalt, és ezért nem adhatta ki ő az oklevelet!

Józsefhez (1745—1832) írt leveleiben tért ki az alapítólevél problémáira, majd Benczúr Józseffel (1728—1784) is közölte ez irányú gondolatait.[8]

Az apátságnak adott oklevél két érsekről tesz említést. Elsőként Domokosról, akinek jelenlétében István fogadalmat tett a Szent Márton apátságnak teendő adományokról, kiváltságokról, és aki az oklevelet is elkészítette alkancellárként. Másodikként Sebestyénről szól, aki az oklevél záradékának tudósítása szerint Ceba ispánnal együtt nevezte meg az adományozásra kerülő falvakat és a pozsonyi vám harmadát.[9] Cornides számára már az oklevélben említett két érsek — mivel 1001-ben csak Esztergom lehetett érseki székhely — egyidejű szereplése, a 11. század elején teljességgel ismeretlen *vicecancellarius*i tisztség, illetve annak Domokossal — akit ő esztergomi érseknek tartott — való összekapcsolása is kétessé tette az alapítólevél hitelét. Ugyanígy problematikusnak tartotta Anasztáz pannonhalmi apátként való említését,[10] hiszen ő a Hartvik-legenda szerint már 1000 táján tett római utazásakor kalocsai főpap volt.[11] Hasonlóképp Hartvik tanúságával — aki Istvánnak tulajdonította az apátság építésének elkezdését — ellenkezik az alapítólevél azon tudósítása is, miszerint az építkezés megkezdése még Géza fejedelem műve lett volna.[12] Úgy vélte, hogy Domokos érseknek az uralkodói fogadalomtételen való részvétele, s az oklevélnek azon megjegyzése, hogy a pannonhalmi apátságnak a Koppány felett aratott győzelem után történt alapításakor „még sem püspökségek, sem apátságok nem léteztek Magyarországon”,[13] szintén ellentétben állnak egymással: hiszen ha a harcra készülő István mellett már érsek állt, akkor a későbbi monostoralapítás idején már mindenképpen kellett metropolitai szervezetbe tartozó püspökségeknek is létezniük.

---

[8] Levelezését — hiányokkal — HORVÁTH I. adta ki: Tudományos Gyűjtemény 20 (1836) I. 94—120.

[9] *... astantibus ducibus... quoque Dominico archiepiscopo...; DOMINICUS ARCHIEPISCOPUS VICECANCERARIUS FECIT; Hae sunt nominatae villę... ab archiepiscopo Sebastiano...* (l. a Mellékletet).

[10] *... Anastasii abbatis de monasterio Sancti Martini in Monte supra Pannoniam sito...* (Uo.).

[11] SRH II. 416.

[12] István oklevele *de monasterio... ab genitore nostro incepto* (l. a Mellékletet) beszél. A legenda szerint (SRH II. 409—410.) viszont első királyunk volt az alapító.

[13] *... necdum... site erant* (l. a Mellékletet).

Cornides szerint az is az oklevél 1001-ben történő keletkezése ellen volt felhozható, hogy a *monogramma* a *rex* címet is tartalmazza, hiszen a *titulus*szal bővített *monogramm*ák Németországban is csak II. Henrik (1002—1024) után kezdtek megjelenni, miként nem illik a keltezésben szereplő 15. *indictio* sem az évszámhoz.[14] Utolsó ellenérve az oklevél függőpecsétjére vonatkozott, amelynek használatát szintén nem tudta összeegyeztetni Szent István korával. Az apátság keletkezését pedig Leo Marsicanus 11. századi Montecassino-történetének egyik tudósítása alapján Szent István halála utánra tette.[15]

Pozsony városa 1774-ben elveszítette azt a pert, amelyben az alapítólevélben megállapított, a pannonhalmi apátságnak járó vámharmad[16] fizetése alól kívánt kibújni. A két évvel később Pozsony szenátorává választott Benczúr József 1779-ben egy névtelen műben 19 diplomatikai-történeti jellegű kifogást támasztott az alapítólevéllel szemben.[17] Az anonim munkára — amelynek szerzőjét tévesen Cornidesszel próbálta sok kortárs azonosítani — három jelentős tudós is válaszolt, mindannyian az oklevél hitelességének védelmében.[18]

A három védőiratra Benczúr József ismét egy névtelen munkával válaszolt. Új művében külön-külön iparkodott vitapartnerei ellenérveinek megfelelni, s a könyv Novákkal vitatkozó részében 35 pontban új érveket *(Nova Dubia)* hozott fel az

---

[14] *Anno… traditum est* (l. a Mellékletet).

[15] G. II. 1450.

[16] *... tertia pars… futuris* (l. a Mellékletet).

[17] (J. BENCZUR): Schreiben an einen Freund, darinn einige Zweifel wider die Aechtheit der Stiftungsurkunde… dem Benediktinerkloster des heiligen Martinsberg im Jahre 1001 ertheilet haben soll, den Gelehrten zur Prüfung vorgelegt werden. Bécs 1779.

[18] (I. DE BATTHYAN): Agamantis Palladii… responsa ad dubia Anonymi adversus privilegium… abbatiae S. Martini de Monte Pannoniae anno MI. concessum proposita. (Eger) 1779.; A. GANOCZY: Libellus castigatus sive refutatio argutiarum, quas scriptor Anonymus adversum diploma… archiabbatiae S. Martini Sacri Montis Pannoniae anno MI. collatum sophistice objicit. Nagyvárad 1779.; CH. NOVÁK: Vindiciae diplomatis, quo… monasterium S. Martini de Sacro Monte Pannoniae O. S. B. anno MI. fundaverat. Buda 1780. Novák Krizosztom a kor legjelentősebb historikusának, Pray Györgynek (1723—1800) a tanácsait is felhasználta műve írásakor.

alapítólevél hitelessége ellen.[19] A *bellum diplomaticum*ot Koller Józsefnek a vitába való bekapcsolódása zárta le, aki az oklevél eredeti mivolta mellett érvelt.[20] A pozsonyi városi tanácsos Koller gondolataira már nem felelt (hamarosan meg is halt), s még az 1780-as években fény derült szerzőségére is. E helyen Benczúr — részben Cornidesre visszavezethető — érveiből csak azokat mutatjuk be a teljesség igénye nélkül, amelyek a későbbiekben is feltűntek az oklevél hitelességét vitatók érvelésében.

Ha a formai észrevételeket tekintjük, Benczúr kifogásolta először a király által használt fejedelmi többes szám váltakozását az egyes számban fogalmazott részekkel,[21] s azt a 11—12. század magyarországi okleveleitől idegen sajátosságként értékelte. Szokatlan, az oklevél hitelességét veszélyeztető részletnek és későbbi betoldásnak nyilvánította a keltezés után szereplő záradékot is, s az oklevélen látható függő viaszpecsétet és annak ülő alakos ábrázolását is anakronizmusnak tartotta a 11. század első éveire. A *Nova Dubia* vitapontjaiban pedig paleográfiai és ortográfiai kifogásokat emelt az oklevél 1001-es születésével szemben. Az alapítólevél egyes részleteit Benczúr elsők között vetette egybe a 10—11. század német birodalmi okleveleivel, s így tűnt fel neki az oklevél-ellenőrzés *(recognitio) signum*ának hiánya. Az Ottók diplomáival való összehasonlítás során az azokkal való teljes megfelelés igényéből kiindulva vitatta az *invocatio*,[22] illetve a *formula devotionis*[23] oklevelünkben olvasható alakjának hitelességét, míg a tiltó záradék tisztségneveit[24] — lévén ezek Magyarországon részben ismeretlenek — közvetlenül egy német uralkodói oklevélből eredeztette.

Az oklevél tartalmi vizsgálata során Benczúr József elsőként a diplomában megjelenő két érsek egyidejű szereplését kifogásolta, s a 11. század elejére teljességgel anakronizmusnak nyilvánította az alkancellári tisztség feltűnését is. Különösen vitatta a

---

[19] (J. BENCZUR): Libelli, quibus Anonymus authentiam diplomatis de anno MI. in dubium vocans adversus illustrissimi A. Palladii Responsa… Chrysostomi Novák Vindicias… Antonii Ganoczi Castigationes defenditur. (Bécs 1780).

[20] J. KOLLER: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. I. Pozsony 1782. 357—381.

[21] Az oklevél singularis primában fogalmazott része a *Singulare namque sufragium* szavaktól az *Adhuc autem subiungens dico* kezdetű mondat végéig tart (l. a Mellékletet).

[22] *IN NOMINE DEI SUMMI* (Uo.).

[23] *ST<E>FANUS SUPERNA PROVIDENTE CLEMENTIA UNGRORUM REX* (Uo.).

[24] *... archiepiscopus, episcopus, dux, marchio, comes, vicecomes* (Uo.).

monostor alapítójának személyét, illetve az *indictio* helyességét. Véleménye szerint a somogyi tizedekről és a „beköltözöttek boráról”[25] szóló részletek, illetve az oklevélben szereplő megyéspüspök területi illetékességének megállapítása is csak az 1001-es évszámnál későbbi időre mutathat. Kétségbe vonta a „Szent Mihály egyház” Veszprémmel való azonosíthatóságát, ill. a csereügylet megtörténtét is.[26] Az oklevélben foglalt rendelkezések megsértőire kirótt „száz font finom aranyat”[27] pedig túl magas értéknek nyilvánította Szent István korára. A pozsonyi vám harmada esetében viszont azt sérelmezte, hogy az oklevél nem mondja meg világosan, hogy a várra, városra, megyére vagy egy bizonyos uradalomra értik-e.

A tudós vitatta az oklevélben megjelölt, az apátnak és apátságnak a montecassinói monostorral megegyező egyházi kiváltságait[28] és azoknak Szent István korával való megfelelését is. Benczúr szerint az alapítólevél és II. Béla király (1131—1141) 1137-es pannonhalmi oklevele[29] ellentétben áll egymással; a pozsonyi vám harmadát ugyanis csak e 12. századi uralkodónk adományozta a monostornak említett diplomájával. Tehát ő nemcsak az alapítólevél, hanem a Szent István által adott birtokok és jogok valódiságát is kétségbe vonta. Végül arra a következtetésre jutott, hogy a ma ismert alapítólevél csak a 14—15. század fordulóján, Zsigmond király (1387—1437) uralkodása alatt keletkezett.

Benczúr vitapartnereinek, Batthyány Ignácnak (1741—1798), Gánóczy Antalnak (1745 k.—1791) és Novák Krizosztomnak (1744—1828) többségében sikerült találó választ adni a vitatott kérdésekre (a két érsek közül az egyik külföldi misszionárius lehetett; a *curtis* jelenthetett komoly uradalmat is, s így megfelelő kárpótlásként szolgálhatott az elvett tizedekért a veszprémi püspöknek stb.), viszont a dátum után következő záradék (Batthyány 1005-ben keletkezettnek tartotta), az alkancellári tisztség

---

[25] *... supranominati comitatus... excresceret...* (Uo.).

[26] *Et ne adhuc... tradidi* (Uo.).

[27] *Quod qui fecerit... feriatur* (Uo.).

[28] *... nos interventu, consilio et consensu domni Anastasii abbatis... talem concessimus libertatem, qualem detinet monasterium Sancti Benedicti in Monte Cassino... Adhuc autem subiungens dico... missam celebret* (Uo.).

[29] Reg. Arp. 62. sz.

és más problematikus helyek vonatkozásában nem tudtak megnyugtató megoldást nyújtani. Az egyházi kiváltságok többségéről azonban igazolták, hogy azokat a 7. század óta egyre újabb privilégiumokkal felruházott itáliai bencés főmonostor is bírta a 11. század elején.

Koller József a *Nova Dubiá*ra adott válaszaiban a birodalmi oklevelekre támaszkodva próbálta Benczúr érveit megcáfolni: így például az alapítólevél írását tökéletesen egyezőnek tartotta az Ottók és II. Henrik okleveleivel, illetve az elmúlt másfélszáz év kutatásai alapján jórészt a pannonhalmi diplomán alapuló hamisítványnak minősült többi 11. század eleji oklevéllel[30] — mint az egységes Szent István kori kancelláriai gyakorlat tanúival — argumentált. Koller az oklevélben szereplő németeken a Géza fejedelem alatt bejött s Istvánt támogató lovagokat értette. A tudós vitába szállt Cornidesszel is: a *titulus*szal bővített *monogramma* használatát már a 9. század végi frank oklevelekben ki tudta mutatni.

A *bellum diplomaticum*ot értékelő későbbi historiográfusok mind Benczúrt, mind vitapartnereit kárhoztatták amiatt, hogy a vita nem szigorúan tudományos célokat szolgált, s így ez a tény az érvek színvonalára is kihatott. Viszont az alapítólevélnek a kortárs német oklevelekkel való rokonságára már e 18. század végi polémia résztvevői is felhívták a figyelmet.

Az alapítólevél körüli vita egészen 1868-ig nem újult fel, s a kutatók többsége a Benczúr ellen fellépő tudósoknak adva igazat az oklevél eredetiségét ismerte el. A hitelesség kérdését hosszú idő után először Horváth Mihály (1809—1878) firtatta.[31] Ő egyfelől Koller azon megfigyelésére építve, miszerint a diploma függeléke és az alkancellárt is említő sor a főszövegétől eltérő színű tintával van írva, másfelől pedig a 11. század elejére igazolhatatlan alkancellári tisztség és Domokos magyarországi

---

[30] Szent István neve alatt tíz oklevél maradt korunkra, közülük azonban csak a pannonhalmi, a veszprémi püspökség javára szóló, a pécsi püspökség alapításáról kiadott, illetve a veszprémvölgyi bazilisszáknak juttatott oklevelek bizonyultak részlegesen vagy egészében hitelesnek. Vö. a DHA I. vonatkozó kommentárjait. A pécsváradi, ill. veszprémvölgyi oklevélre újabban l. KRISTÓ 2000. (Pécsvárad), Uő: Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a 10—11. század fordulója táján. In: KRISTÓ 2000. (Szent István) 159—165.

[31] HORVÁTH MIHÁLY: Ki volt az első esztergomi érsek? In: *Századok* 2 (1868) 1—10.

érsekségének forrásadatokkal nem bizonyítható volta miatt vetette el az oklevél hitelét. Nézete szerint a monostor szerzetesei azt az apátság jogainak védelmében, valamikor Szent István halála után készítették. Bár az oklevél hitelességében Horváth kételkedett, a diplomában leírt adományokat az államalapító uralkodónak tulajdonította.

Jóllehet állásfoglalását többen vitatták,[32] nézetét továbbra is fenntartotta, s 1878-ban bővebben is kifejtette.[33] Itt Horváth Mihály négy, Szent István neve alatt fennmaradt bencés alapítólevelet[34] nyilvánított hamisnak. A pannonhalmi oklevelet eredeti, csak nem István korában készült munkának tartotta. Véleménye szerint azt akkor kellett megszerkeszteni, amikor az apátság és a veszprémi egyházmegye között perek kezdődtek a somogyi tizedekért, s a monostor e diplomával kívánta jogait biztosítani. Ez az időszak Horváth szerint a 12—13. század fordulójával jött el. Ő a Benczúr-féle vita azon régi érvét is felelevenítette, miszerint az apátságnak adott egyházi kiváltságok — különösen a helyi megyéspüspök jogait csorbítók — csak a 11. század végén kezdtek Európa-szerte elterjedni.

Az oklevél hitelességének védelmében ezúttal a pályája kezdetén álló Fejérpataky László lépett fel, aki 1878-ban megjelent monográfiájában nemcsak az alapítólevél addigi kutatástörténetét írta meg, hanem a 19. század végére francia és német tudósok jóvoltából komoly szaktudománnyá vált diplomatika teljes eszköztárát felhasználva tárgyalta az oklevéllel kapcsolatos kérdéseket.

Véleménye szerint „Sz. István oklevelének csaknem minden része megegyező a német császárok által használt formákkal: valószínű tehát, hogy sz. István olyanokat használt oklevelei írására, kik járatosak voltak a német cancelláriai stílusban, e stílust pedig csak a császári cancelláriában sajátíthatták el!” Úgy gondolta, hogy az oklevél írója egy német (esetleg würzburgi) pap lehetett, aki korábban III. Ottó császár (983—1002) udvarában dolgozhatott, az alapítólevél mintájául szolgáló diplomát *(Vorurkunde)*

---

[32] Pl. MÁTYÁS FLÓRIÁN: Asztrik-Anasztáz első esztergomi érsek és Sz. István 1001-i oklevele. Buda 1869.

[33] HORVÁTH MIHÁLY: A kereszténység első százada Magyarországon. Bp. 1878. 189—201.

[34] Ezek a pannonhalmin kívül a két zalavári (1019,1024) és a bakonybéli oklevél. Vö. a DHA I. vonatkozó kommentárjait.

pedig — az itáliai monostor kiváltságait említő szakaszok miatt — egy mára már ismeretlen montecassinói oklevélben gyanította.

A Horváth Mihály által az oklevél hitelességét veszélyeztető tényezők között felsorolt egyházi kiváltságok ügyét külön is tárgyalta. A püspöki joghatóság alóli *exemptió*t Montecassino esetében 7. századi gyökerekre tudta visszavezetni, s annak a császár általi adományozását is ki tudta mutatni az első ezredforduló idejéből. Az apát bármely püspöktől való benedikálásának előjogára pedig már a 8. századból talált itáliai analógiákat, hasonlóképp a kolostor tagjainak felszentelését végző püspök szabad megválasztásának kiváltságához.

Az alapítólevél néhány aggályos helyére azonban Fejérpataky sem tudott megnyugtató magyarázatot adni és történészelődei érveit sorolta fel. Az oklevél váltakozó — hol egyes, hol többes számú — elbeszélésmódját a birodalmi oklevelektől idegennek találta, de 11. század eleji hitelességét a korabeli Capetingek diplomáiból vett példákkal próbálta meg alátámasztani. A *vicecancellarius* elnevezést nem találta az Ottók diplomáiban és így későbbi bizonytalan német (1021: *vicecancellarius)*, illetve francia (1019: *subcancellarius)* analógiával próbálta meg igazolni az alkancellári hivatal 11. század eleji magyarországi létezését. Az apátnak a király monostoralapításához adott *consensus*ával[35] kapcsolatosan is csak távoli párhuzamokat tudott felmutatni. Az oklevél utóiratával kapcsolatban pedig először Horváthnak (és így Kollernak) a tinta színét érintő észrevételét cáfolta meg, s már Gánóczy által előhozott 9. századi horvát (!) és általa talált német oklevelek tanúságával próbálta meg bizonyítani, hogy a dátumsor utáni feljegyzés nem volt szokatlan jelenség a 10—11. század fordulójának diplomatikai gyakorlatában. Végül az oklevél pecsételésére vonatkozóan sorakoztatott fel példákat olyan III. Ottótól származó német *sigillum*okra, amelyek trónon ülve ábrázolják az uralkodót, hasonlóan az alapítólevél pecsétjéhez.[36]

Érdekes gondolatokat fogalmazott meg néhány évvel később az alapítólevél kapcsán Városy Gyula (1846—1910) egyháztörténész, a későbbi kalocsai érsek. Ő az oklevélben szereplő két érsek problémáját próbálta megoldani, s a korábbi állásfoglalásokkal szemben őket az esztergomi egyház főpapjainak tartotta. Véleménye

[35] L. 28. jz.

[36] FEJÉRPATAKY 1878. 149—221., idézet: 150.

szerint Sebestyén volt az első esztergomi érsek, míg Domokos csak az 1030-as években töltötte be ugyanezt a tisztséget, de az alapítólevél tanúsága szerint fiatal papként már a Koppány ellen induló István fogadalomtételénél is jelen volt. Ez utóbbi feltételezéshez kapcsolódott ama nézete is, miszerint az oklevél „azon kiadása, mely ránk maradt, nem 1001-ben, hanem 1037-ben íratott". A kutató a ma ismert oklevelet a szerinte is létező, 1001-ben kelt eredetinek a somogyi harcokkal és tizedekkel foglalkozó szubjektív fogalmazású résszel, illetve az alkancellári *signum*mal megtoldott változataként értékelte.

Városy szerint az oklevél interpolált példányának kiadását a pannonhalmi monostor és a veszprémi egyház között a somogyi dézsmák ügyében az 1030-as években már meginduló viták indokolták, s ezzel a polémiával hozható kapcsolatba az oklevelet kiadó uralkodó határozott állásfoglalása saját egyházszervező jogköréről.[37] Érvelésében fontos szerepet játszott a pannonhalmival rokon fogalmazású, 1037-ben kelt — utóbb hamisnak bizonyult — bakonybéli oklevél is.[38] Domokos alkancellári működése éppen ez utóbbi forrás alapján vált megmagyarázhatóvá, aki e régi tisztségét 1037-ben történő érseki kinevezése után is viselte rövid ideig, s pályájának eme átmeneti szakaszában állította ki és szignálta az interpolált oklevelet.[39]

Újabb, alapos vizsgálatnak 1891-ben vetette alá a pannonhalmi oklevelet Karácsonyi János (1858—1929), aki elsőként a diploma szakkörökben bevett „alapítólevél" elnevezését kifogásolta, s ehelyett az általa helyesebbnek tartott „kiváltságlevél" terminust ajánlotta. Érvelése szerint „léteznie kellett Szent-István egy másik, a pécsváradi alapítólevélhez hasonló oklevelének, s amely a pannonhalmi apátságnak adott birtokokról és jövedelmekről szól s mivel a monostor fennmaradásának alapját inkább a birtokok, mint kiváltságok teszik, ezt a másik, sajnos már elveszett Szent István-féle levelet kell tartanunk a pannonhalmi alapító-, a most is meglevőt pedig csupán kiváltságlevelének".

---

[37] *Quod si… ut facerem* (l. a Mellékletet).

[38] DHA I. 118—119.

[39] VÁROSY GYULA: Újabb adalékok az első esztergomi érsek és a pannonhalmi alapítólevél kérdésének megoldásához. In: *Történelmi Tár* 1885. 715—723., idézet: 717.

A neves egyháztörténész a ma ismert diploma kiadását csak 1030 körül tartotta lehetségesnek. Az alapító- (vagy kiváltság)levél utóiratát pedig egyenesen a 12. századból eredeztette. Nézete szerint az oklevél utolsó három sorát csak egy István koránál lényegesen később élő oklevélszerkesztő írhatta. Ez tarthatta fontosnak a király *primus* jelzőjének kitételét, miként Fejérpatakyval vitatkozva az oklevél keltezését sem tartotta — a napi dátum és a kiadás helyének hiánya miatt — megfelelőnek az Ottók diplomáihoz. Kollégája azon megállapítását pedig, amely szerint az alapítólevél formulái szinte mindenhol megegyeznek a császári oklevelekkel, csak azzal a megszorítással tudta elfogadni, hogy azok az 1010-es évek végéig megtalálhatóak a birodalmi diplomatikai gyakorlatban. Az oklevélben szerinte a *scriptor* tudatlanságából apátnak írt Anasztáz *consensus*-nyilvánítását pedig csupán úgy tudta elképzelni, hogy azt már mint az addig a monostor felett joghatóságot gyakorló esztergomi érsek adta a montecassinói kiváltságok adományozásához. A tudós a német császárok először 998-ban megjelenő ülő alakos ábrázolású pecsétjének átvételét is csak 1001-nél pár évtizeddel később volt képes elfogadni.

A pannonhalmi oklevéllel kapcsolatban állapította meg Karácsonyi — hazai és külföldi elbeszélő forrásokra alapozva —, hogy István koronázása nem az 1000. év folyamán, hanem csak 1001-ben történhetett meg, és ennek értelmében hamisnak nyilvánította Istvánnak az alapítólevél utóiratában szereplő és annak 1001. évi kiadásához így nem illő második uralkodási évét.

Az utóirat 12. századi keletkezését pedig amellett, hogy az oklevél főszövegének írásától eltérő *ductus*ának ítélte, több Pannonhalmára vonatkozó oklevél tanúságával kísérelte meg igazolni. Mivel Szent László király (1077—1095) 1093—1095 között kelt és a pannonhalmi apátság minden birtokát összeíró oklevele[40] az alapítólevél utóiratában adományozott falvak közül kettő (Kortó és Murin) nevét nem említi, viszont III. Ince pápa (1198—1216) 1216-os keltezésű bullájában[41] már előfordulnak, azok adományozásának és így a toldalék keletkezésének tágabb időhatárát Szent László és III. Ince okleveleinek kiadása között állapította meg. A pozsonyi *tertia pars tributi*t

[44] DHA I. 299—301.

[41] PRT I. 640.

pedig — amelyet Karácsonyi a megye vámjaként értelmezett — Benczúr Józsefhez hasonlóan csak II. Béla király 1137-es pannonhalmi donációjából eredeztette.

Az elmondottakból kiderülhetett, hogy Karácsonyi János az alapítólevelet — az utóiratot leszámítva — végül is István király korának hiteles forrásaként értékelte.[42] Művének megjelenését követően a pannonhalmi alapítólevél eredetiségét viszont újabb megalapozott kritika érte Pauler Gyula (1841—1903) tollából. Az Országos Levéltár nagy tekintélyű igazgatója 1892-ben kerített sort 1878 óta megváltozott álláspontjának közzétételére,[43] s az oklevélre vonatkozó új véleményét bővebben is kifejtette az Árpád-kort tárgyaló alapvető monográfiájában.

Karácsonyi egy korábbi írásában újból megerősítette, hogy a diploma utóirata 1137 után készült hamisítvány, Domokos érsekségének és életpályájának kérdésében pedig Városy véleményéhez csatlakozott.[44] Pauler értetlenül állt az előtt, hogy vitapartnere hogyan tarthatta István uralkodása hiteles forrásának a pannonhalmi alapítólevelet, amelynek záradékáról éppen ő bizonyította be koholt mivoltát. „Nehéz elképzelni, hogy egy valódi, fontos oklevelet azzal rontsanak meg, tegyenek gyanussá, hogy hegyibe szurnak egy hamis toldalékot” — írta Pauler, s az oklevelet a 13. század elejéről, Uros apáti működésének idejéből származó, de mindenképpen 1213 előtt elkészített „rendkívül sikerült hamisítványnak” tartotta. Már Cornidest és Benczúrt is foglalkoztató kérdéseket érintett, amikor tévesnek minősítette az alapítólevélnek a magyarok és németek között dúló *seditió*ról szóló tudósítását, s hitelesnek csak a külső és belső ellenségekről szóló — azaz Koppányra utaló — híradást fogadta el. Pauler az oklevél tanúságával szemben a 11—12. századi legendák közlése alapján Istvánt tekintette az apátság alapítójának. „Az iránt nem lehet kétség — folytatta — hogy Szent István a somogyi tizedet az apátságnak adta, hogy erről vagy másról az alapításról valami oklevelet állított ki. Pápai bullák beszélnek ily oklevélről, de vajjon az a most előttünk fekvő okmánnyal azonos volt-e, több mint kétséges.”

---

[42] KARÁCSONYI 1891. 101—102., 146—177., idézetek: 101., 102.

[43] PAULER 1892. 288—290. Korábban még az oklevél hitelessége mellett nyilatkozott: UŐ: A pannonhalmi Apátság Alapító oklevele, írta Fejérpataky László (ismertetés). In: *Századok* 12 (1878) 738—740.

[44] KARÁCSONYI 1892. 24., 211—212.

Pauler szerint II. Paschalis pápa (1099—1118) már 1103. (helyesen: 1102.) évi bullájában beszélt az államalapító uralkodó tizedadományairól, melyeket az a veszprémi egyháztól vásárolt *(emit)* az apátság számára,[45] azonban a pápa oklevelének szóhasználata nem egyezik a pannonhalmi diplomáéval. Hasonlóképpen II. Paschalis egyik egyházjogi rendelkezése, miszerint a monostor tagjainak a szentelések ügyében elsősorban az illetékes megyéspüspökhöz kell fordulniuk, ellentétben áll a püspök megválasztásának szabadságát hirdető alapítólevélbeli kiváltsággal, amelyről mint különleges kedvezményről először csak III. Kelemen (1187—1191) tesz említést.[46] Paschalis, és nem az alapítólevél rendelkezését erősítette meg 1175-ben III. Sándor pápa (1159—1181), aki az István által adott somogyi tizedek tulajdonlásában leginkább a negyvenéves háborítatlan birtoklást tartotta elsődleges jogcímnek, s Pannonhalmával kapcsolatban ő beszélt először a pápák közül a főpapi jelvények használatának jogáról is.[47] A montecassinói kiváltságokról pedig elsőként szintén Sándor pápa tett említést,[48] majd III. Orbán (1185—1187).[49]

Pauler szerint a fentiekből az következett, hogy az egyes kiváltságok fokozatosan jelentek meg az egyházfői bullákban, és úgy tűnik, hogy „az oklevél nem alapja, hanem inkább összefoglalása mindazoknak a jogoknak, amelyeket a pannonhalmi apátság… kétszáz év alatt szerzett: oly formában, amint az a kolostorra nézve legkedvezőbb volt, legtöbb bizonyító erővel bírt”. Az oklevél legfeltűnőbb jellegzetességének a somogyi tizedeket védő Uros apát működésére jellemző célzatosságot tartotta; ezt a tendenciát fokozta még a „vendégek borá”-nak említése, amit Pauler a fehérvári olaszok 1210—1230 közötti dézsmaellenes mozgalmaira vezetett vissza.[50]

Karácsonyi és Pauler tovább folytatta a kiélezett polémiát.[51] Karácsonyi végül csak a 20. század elején adta fel álláspontját: egyfelől a nézete szerint hibás

---

[45] DHA I. 333—334.

[46] PRT I. 634.

[47] Uo. 606—607.

[48] Uo. 610.

[49] Uo. 612.

[50] PAULER 1899. 587—590. Idézetek: uo.

[51] KARÁCSONYI 1894. 110—11.; PAULER 1894. 132—133.

oklevélrészlet, a számos forrás által alátámasztott 1001-es koronázáshoz nem illő Szent István-i második uralkodási év, másfelől Pauler és egy 1896-ban napvilágot látott pecséttani cikk érvelése miatt fogadta el az oklevél hamis mivoltát.[52]

Ez az említett tanulmány Baróti Lajos (1856—1933) tollából jelent meg, aki észrevette a pannonhalmi alapítólevélen függő pecsét és Kálmán királynak (1095—1116) a veszprémvölgyi alapítólevél megújításán (1109) függő *sigillum*a közötti nagyfokú hasonlóságot. A pannonhalmi pecséten csak az *VNGARO[RUM] REX* szavak kivehetőek, míg Kálmánnak az eredetiséget veszélyeztető nevét valószínűleg égetéssel eltávolították. Láthattuk, hogy az alapítólevél megpecsételésének módját, az ülő alakos ábrázolást és ezeknek a 11. század elején való előfordulását már Cornides és Benczúr is gyanúsnak tartotta, de érveikre az oklevél hitelességének védelmezői ez idáig képesek voltak megfelelni. Alapvető jelentőségű felfedezése után Baróti természetesen elvetette magának az alapítólevélnek a hitelességét is, „mert psychologiailag nem képzelhető, hogy hiteles oklevélre hamis pecsétet tegyenek. Hisz azzal aláásták volna hitelét!”[53]

A Fejérpataky monográfiájának megjelenése után napvilágot látott, a pannonhalmi alapítólevél hitelét megingató történetírói állásfoglalásokra Erdélyi László (1868—1947) válaszolt 1902-ben. A főapátság levéltárosa, későbbi kolozsvári, majd szegedi egyetemi tanár egyenként felelt meg Baróti, Pauler és Karácsonyi „vádjaira”, s a magyar történetírásban végeredményben utolsóként tett nagyszabású kísérletet arra, hogy védelmezze a napjainkig fennmaradt pannonhalmi alapítólevél hitelességét.

Fejérpatakyt követve az oklevél külső kiállítását a 11. század első feléhez illőnek nyilvánította. Elutasította Baróti véleményét a pecsét Kálmán-kori mivoltáról. Magát a pecsétet — pontosabban a pecsétnyomót — pedig egy, az Ottók udvarában működő, s az ott már 998-ban megjelenő ülő alakos ábrázolást ismerő vésnöktől származtatta. Pauler nézeteivel már hosszasabban foglalkozott. A monostor alapítójának személyét érintően nem a 11—12. századi legendák, hanem az alapítólevél tanúságát fogadta el, s így Gézát tekintette az apátság létrehozójának. Polemizált a *hospes*ek boráról tudósító

---

[52] KARÁCSONYI JÁNOS: Szent István megkoronázása. In: *Századok* 35 (1901) 869—879., különösen 874—875.; UŐ: A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke. Bp. 1902. 4—5.

[53] BARÓTI LAJOS: A pannonhalmi apátság alapítólevele hitelességének kérdéséhez. In: *Turul* 14 (1896) 61—65. Idézet: 64. A pannonhalmi és veszprémvölgyi oklevelek pecsétjének fényképét l. DHA I. tab. V.

diplomarészlet 13. század eleji aktualitását hirdető nézettel is, mivel „Szent István levelében a vendégek somogyi birtokain termő bor tizedéről van szó, András király leveleiben pedig arról, hogy a fejérvári olasz borkereskedők Szent Márton ünnepe előtt ne vásároljanak bort Somogyban”. Erdélyi szerint az sem lehetett kétséges, hogy II. Paschalis általunk is már említett 1102-es bullája a ma is ismert pannonhalmi oklevelet idézi, s állítását frappáns ortográfiai érvvel támasztotta alá.[54]

Hosszan foglalkozott Pauler azon véleményével is, miszerint az oklevélben feltűnő, az apátságnak adott számos egyházi kiváltság csak a 12. század folyamán adott pápai privilégiumokban biztosított előjogok összefoglalása lenne. Érvelése e vonatkozásban lényegesen szakszerűbb volt, mint Pauleré és meggyőzően mutatott rá arra, hogy a 12—13. századhoz illő egyházi jogosítványokat felsoroló bullákat ismerve nehéz elhinni, hogy azokat egy régiesebb fogalmazású, kevésbé kifejlett terminológiájú oklevélben foglalták volna össze. Nézete szerint az alapítólevélnek a két — egyébként Itáliában már a 10—11. században is feltűnő — főpapi jelvényről (a püspöki szandálról és a hordozható kápolnáról) szóló rendelkezését többé nem említik a későbbi pápai oklevelek, ami meglehetősen valószínűtlenné tette, hogy az alapítólevél megírása egyik céljaként a 11—12. században adományozott egyházi jogok összeírását tekintsük. Az oklevélnek az apátság nyugalmát, zavartalan birtoklását stb. biztosító részleteiben[55] pedig az *immunitas* korai megjelenését regisztrálta. A fentieket végül Pauler ellenében úgy összegezte, hogy a Szent István-féle oklevélbe foglalt — a montecassinói monostoréval jórészt egyező — egyházi jogosítványok szolgáltak alapul a 12. század pápai kiváltságaihoz.

Erdélyi polemizált Karácsonyi János 1891-ben napvilágot látott megállapításaival is, aki — mint láttuk — feltételezett egy elveszett, birtokadományokat is tartalmazó alapítólevelet, s ezt az általa teljesen hitelesnek tartott 1015-ös pécsváradi alapítólevél[56] mintájára képzelte el. Erdélyi azonban kimutatta, hogy ez az oklevél 13. századi koholmány. Erdélyi elvetette Karácsonyinak az utóirat írása ellen támasztott kifogásait,

---

[54] A veszprémi egyház védőszentjének a nevét mind az alapítólevélben, mind II. Paschalis oklevelében (l. DHA I. 333—334.) a 11. század első felére utaló *Michahel* formában írták le.

[55] *Precipimus… audeat* (l. a Mellékletet).

[56] DHA I. 72—80.

s megkísérelte a tartalmi nehézségek elhárítását is annak kimutatásával, miszerint az utóiratban említett birtokokat[57] éppen zavartalan birtoklásuk miatt nem említették a 11—12. századi források.

Karácsonyi szerint az utóirat későbbi keletkezése mellett szólt az a tény is, hogy a Pozsony megyei vám harmadát csak 1137-ben adományozta a monostornak II. Béla. Erdélyi a hivatkozott oklevélről kimutatta, hogy az nem más, mint több 12—13. században született diploma adatainak felhasználásával 1228 táján készített durva hamisítvány.[58] A hamisítás célja az idők folyamán Somogyban — a tized mellett — megszerzett vám harmadának biztosítása volt, s e célból említették meg a koholt diplomában a már régóta oklevéllel is igazoltan birtokolt pozsonyi *tertia pars tributi*t. Azt, hogy Szent László összeírása és a 11—13. századi pápai bullák miért nem említik a somogyi tizedeket és a pozsonyi vám harmadát, azzal magyarázta, hogy azok nem apátsági birtokokhoz kapcsolt, hanem önállóan bírt jövedelmek voltak.

Erdélyi vitatta Karácsonyinak az István koronázását 1001-re tevő, s így az oklevél keltezését hibásnak nyilvánító álláspontját is, s az államalapító uralkodó koronázását főként a Pozsonyi Évkönyvek tanúsága[59] alapján az 1000. évre, annak is szeptemberére keltezte. Erdélyi nem talált kivetnivalót Istvánnak az oklevélben szereplő *primus* jelzőjében sem, nézete szerint azzal a szent király tudatosan is utalhatott elsőként megkoronázott mivoltára. A sokat vitatott Domokos személyéről és alkancellári tisztségéről sajátos nézetet fogalmazott meg. Véleménye szerint a szokatlan *recognitió*ban az eredetileg térítő érsekként működő Domokos „nagy töprengés nélkül halmozhatott oly szavakat, amelyek más oklevelekben rendesen elválasztva, de olykor együtt is előfordulnak valami finom jogi viszony mellékes jelzésére”. Végezetül az alapítólevél születését a veszprémi püspöknek az apátság jogai elleni fellépésével hozta kapcsolatba, véleménye szerint az 1000 körül kinevezett püspök már korán kifogásokat emelhetett a somogyi tizedek Pannonhalmához kerülése miatt. Úgy gondolta, hogy ez bírhatta rá az apátságot, hogy templomának 1001-es felszentelésekor írásbeli bizonyságot szerezzen Istvánnak még a Koppány-féle lázadás előtt tett fogadalmában

[57] *Piscatores… Wag* (l. a Mellékletet).

[58] L. 29. jz.

[59] SRH I. 125.

megígért és később megkapott adományairól.[60] Erdélyi értekezése az oklevél hamis mivolta mellett kardoskodó kutatói állásfoglalások közül főként Karácsonyi megállapításaival szemben tartalmazott megfontolandó észrevételeket, de Pauler gondolatmenetének egyes elemeit is joggal vitatta.

Fordulópontot jelentett a pannonhalmi alapítólevelet érintő vizsgálódásokban és máig alapvetően befolyásolja az oklevéllel kapcsolatos kutatói vélekedéseket Harry Bresslau (1848—1926) 1916-ban megjelent tanulmánya.[61] A strassburgi egyetem professzorának személyében a már teljes tudományos fegyvertárát felhasználó oklevéltan akkor nemzetközileg is talán legjelentősebb képviselője foglalkozott az oly sokat vitatott diplomával.

A tudós elöljáróban arra a nem új keletű megállapításra jutott, hogy Szent István államszervezése számos területen vette figyelembe a korabeli német viszonyokat, így az oklevéladás gyakorlatának kialakításában is. Nézete szerint azt is kétségtelen tényként kezelhetjük, hogy III. Ottó és II. Henrik birodalmi kancelláriájának egyik alkalmazottja István szolgálatába kerülhetett. Mindezek — mint láttuk az eddigi áttekintésben — nem számítottak újdonságnak. Már Benczúr felhasználta érvelésében az Ottók diplomáit, s részletesen tárgyalta az alapítólevél és a birodalmi oklevelek közötti hasonlóságokat Fejérpataky László és Karácsonyi János. Fejérpataky „szolgai utánzásról” beszélt, s István király írnokait német eredetűeknek gondolta.[62] Még tovább merészkedett a később éppen Bresslau által megszilárdított nézetrendszer megalkotásában egy fiatal osztrák történetíró. Ő ugyanis felvetette, hogy a ma ismert pannonhalmi oklevél

---

[60] ERDÉLYI LÁSZLÓ: A pannonhalmi alapítólevél hitelessége. In: PRT I. 56—111., idézetek: 61., 109. Erdélyi munkájának megjelenése után többen vitatták István oklevélbeli *Ungrorum rex* megjelölésének 11. század eleji korszerűségét (ami egyébként már Benczúr Józsefet is foglalkoztatta). Az évtizedes vität végül Hóman Bálint zárta le, aki szerint a titulus és a népnév fenti alakjának kapcsolata vitathatatlanul hiteles, és a népelnevezés fenti változata a kor nyugati forrásaiban lépten-nyomon kimutatható: HÓMAN BÁLINT: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. In: *Történelmi Szemle* 7 (1918) 129—158., 240—258., különösen 10—11. (A polémia bibliográfiai adatait l. uo.)

[61] H. BRESSLAU: Internationale Beziehungen im Urkundenwesen des Mittelalters. In: *Archiv für Urkundenforschung* 6 (1918 [1916]) 1—76. (Exkurs: Zu den Urkunden König Stephans von Ungarn: 65—76.)

[62] FEJÉRPATAKY 1878. 150.; Uő: A királyi kanczellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 15.

eredetijét Heribert kölni érsek (999—1021), birodalmi kancellár (999—1002) irodájának C betűvel jelölt, egyébként ismeretlen nevű *notarius*a írhatta.[63] A tudomány művelői előtt a fentiek értelmében már a század első éveiben ismeretes lehetett, hogy az alapítólevél szoros kapcsolatban áll a kortárs német oklevelekkel, s azon hipotézis is napvilágot látott, amely szerint eredeti példányának írója egy, a birodalmi kancelláriából a 11. század első éveiben hazánkba került *scriptor* lehetett. A különféle feltevések halmazából azonban csak Harry Bresslau tolla alatt formálódott ki egy — bizonyos módosításokkal — egészen a közelmúltig szinte általánosan elfogadott, hihető elképzelés az eredeti pannonhalmi oklevél keletkezéstörténetéről és írójáról, Heribert kancellár C sziglával jelölt *notarius*áról.

Heribert C feltételezhetően német származású és iskolázottságú volt, s 996 (997?) óta dolgozott állandó alkalmazottként a birodalmi kancelláriában. III. Ottó oklevelei közül a stílus és a fogalmazás nagyfokú hasonlósága miatt közel hetven darabot az ő keze munkájaként azonosított a német diplomatikai kutatás, míg II. Henriknek már csak egy oklevelét tulajdonították személyének. Birodalmi működése alatt számos esetben fogalmazott itáliai oklevélkérők számára diplomákat, s III. Ottóval Itáliában tartózkodott annak halálakor. 1002-ben az új német uralkodó (II. Henrik) trónra lépte után hamarosan feloszlatta a Heribert vezetése alatt működő kancelláriát, s a C-vel jelölt *notarius* valószínűleg a mondott év júniusában készítette el fent említett utolsó oklevelét. Ezután további működésének nyomait már nem lehet kimutatni a német diplomatikai emlékekben. Bresslau szerint közvetlenül ezután érkezhetett hazánkba, esetleg éppen a vele ellenszegülő Heribert érsek *notarius*ait szétkergető II. Henrik akaratából, s itt Szent István udvarában kezdte el kiállítani a magyar állam, és különösen az egyház szervezésének szempontjából meghatározó fontosságú okleveleket: a veszprémi és pécsi püspökségek alapítóleveleit (ezek hiteles, de romlott formában maradtak fenn), illetve a pécsváradi és a pannonhalmi apátságok részére készült diplomákat (ezeket a tudós az eredeti alapján készült interpolált példányoknak tekintette). Bresslau Heribert C oklevélírói sajátosságait, az általa használt formulákat mind a négy kútfőben fellelte.

---

[63] H. STEINACKER: R. Kaindl: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen (ismertetés). In: *Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung* 24 (1903) 139. 1. jz.

A legfrappánsabb megfigyeléseket éppen a pannonhalmi oklevél kapcsán tehette. A hosszabbított írással írt kezdősorokban, a *contextus* diplomatikai *minusculá*iban és a *monogrammá*ban teljességgel III. Ottó korára jellemző paleográfiai jellegzetességeket volt képes azonosítani, az oklevél megszövegezésében pedig Heribert C fogalmazási sajátosságait figyelte meg. Az alapítólevél *invocatió*jának nem találta meg birodalmi oklevélben szereplő párhuzamát, de ezt a *notarius* egyénies fogalmazatok készítésére való hajlamával magyarázta, míg a *formula devotionis* mintáját sikerült III. Ottó okleveleiben azonosítania. Ugyanez mondható el az *arengá*ról[64] és a *promulgatió*ról[65] is, bár néhány szó idegenül hat az egyébként teljesen a német előképet követő mondatokban. A *dispositio* kezdetének paralleljét nem találta az ottói diplomákban, de ez magyarázható azzal, hogy Heribert C-től csak egy, a pannonhalmihoz hasonló *immunitas*-adományt tartalmazó oklevelet ismerünk. A tiltó záradék és a büntetési formula kapcsán pedig már nem is tartott szükségesnek megfelelő párhuzamokat elősorolni, s az oklevél *corroboratió*ját[66] is megfelelőnek tartotta a Heribert kancelláriájából kikerülő írástermékekhez. A ma ismert alapítólevél *eschatocollumá*ból egyedül a *signum*részt[67] származtatta az eredetiből, míg a *recognitió*s formulát teljességgel rontottnak értékelte. A dátumsort viszont tévesen hiányolta a diplomából, s úgy hitte, hogy azt a későbbi utóirattal pótolták a ma ismert példányon. Bresslau végezetül magát a kiadás évét (1001) is helytelennek tartotta, hiszen Heribert C ekkor még Itáliában tartózkodott.

A professzor szerint az eredeti oklevélbe interpolált rész a *dispositio* kezdetétől egészen a tiltó záradékig *(Praecipimus…)* tart, amelyet onnan lehet felismerni, hogy az uralkodó itt egyes számban szól, eltérően a diploma elején és végén használatos többes számtól. Tehát itt Városy Gyula — általa nem ismert — állásfoglalásához közelítő véleményt fogalmazott meg, de a betoldást jóval terjedelmesebbnek tartotta a Városy által elképzeltnél. A *singularis*ban álló interpoláció Bresslau szerint az eredeti *dispositió*t szorította ki, bár abból is megőrződtek részletek. Az eredeti alapítólevél

---

[64] *Credimus… remunerandum* (l. a Mellékletet).

[65] *Quocirca… intentio, quod…* (Uo.).

[66] *Quod ut verius credatur… iussimus* (Uo.).

[67] *SIGNUM DO<M>INI STEFANI INCLITI REGIS* (Uo.).

valószínűleg a királyi oltalom és a jogi *immunitas* adományát tartalmazta, a birtokok adományozásával egyetemben. Bresslau tartalmi szempontból egyedül az egyházi kiváltságok kapcsán tett néhány megjegyzést. Nézete szerint ilyen jogokat (különösen a főpapi jelvények viselésének kiváltságát) nem adományozhatott a magyar király, hiszen ez még a német birodalom fejének sem állt módjában, mivel ezek kizárólag a pápa jogkörébe tartoztak.

A strassburgi professzor eredményeit a magyarországi szakmai közvélemény is hamarosan megismerhette, mivel már 1918-ban nagyszabású tanulmány foglalkozott a Szent István-féle okleveleket érintő nézeteivel. Az értekezés szerzője, Szentpétery Imre (1878—1950), a debreceni, majd a budapesti egyetem történeti segédtudományokat előadó professzora volt, aki dolgozatában pontosította is egykori mesterének eredményeit.

Az első ezek közül az oklevélben található 1001-es keltezéssel volt kapcsolatban, amelyet már a német professzor sem tudott összhangba hozni Heribert C életpályájának ismert adataival. Szentpétery — nem előzmények nélkül — a dátum 1002-re való módosítását javasolta, a következő gondolatmenet alapján: „a második uralkodási év ugyanis *(anno Stephani primi regis Ungrorum secundo),* tekintve hogy szent István koronázásának 1001 augusztusában történtét bebizonyítottnak kell vennünk, 1002 augusztusában kezdődik és így a pannonhalmi oklevél keletkezésének 1001-es évszámával ellenkezik. A XV. *indictio* ellenben, mely ugyanott szerepel a keltezési adatok közt, 1002 szeptemberéig talál… 1002 augusztusának második felére, az *indictio* is, az uralkodási év is valóban talál és ez az időpont pontosan egyezik Heribert C-nek a német kanczelláriából való kiválásával is. Ez föltétlenül feljogosít arra, hogy az 1001-iki évszámot hibásnak véve, a pannonhalmi oklevél keltét az 1002. év augusztusának második felére tegyük. Ekkor jelent meg Szent István udvarában Heribert C, és ekkor szerkesztette (a már megtörtént alapításról) a pannonhalmi alapítólevelet.”

Helyesbítette Bresslaunak a szubjektív fogalmazatú interpolált részről vallott nézetét is. Véleménye szerint az nem terjed ki a rendelkező rész egészére, hiszen az egyházi kiváltságokat tárgyaló szakasza (az *Adhuc autem subiungens dico* utáni mondat) már objektív fogalmazatú, tehát annak betoldás mivoltát csak a tartalom korszerűtlensége bizonyíthatná. Így az interpoláció mértékét tekintve Városy Gyula

állásfoglalását fogadta el, és az egyházi privilégiumok István általi donációját sem tartotta lehetetlennek. Az oklevél külső formai jellemzőit elemezve Heribert C újító hajlamával magyarázta a nyugat-európai oklevelekből jól ismert grafikus szimbólum, az úgynevezett Hebarhard-féle *chrismon* egyesítését a szintén általánosan használt *labarum*mal (Krisztus-*monogrammá*val). Az oklevél belső jegyeire vonatkozó Bresslau-féle megállapítások közül vitatta azon vélemény megalapozottságát, mely szerint az alapítólevél dátumsora teljességgel hiányozna, és az utóirattal lenne pótolva. „Ez tévedés — írta Szentpétery —, mert a *recognitio* után következő rész eleje, mely az évet, az *indictió*t *és* az uralkodási évet tartalmazza, nem tartozik a csak ezután következő utóirathoz… hanem egy szabályos keltezésnek középső része."[68]

Szentpétery Imre az 1920—1930-as években különböző munkáiban többször is visszatért a pannonhalmi alapítólevél vitás kérdéseihez. Így a korábbi kutatói állásfoglalások összefoglalásaként joggal nyilváníthatta a ma ismert alapítólevelet az eredeti interpolált utánzatának,[69] majd 1930-ban megjelent diplomatikai kézikönyvében néhány újabb megfigyelését is közzétette.

E helyen a pannonhalmi oklevél interpolálását a 13. század elejére tette, s annak megtörténtére egy egészen rövid időszakot is megpróbált kijelölni. Miután az oklevélben megtalálható az oly sokat vitatott alkancellári *(vicecancerarius)* tisztség, amelynek magyarországi feltűnése először 1209-ben dokumentálható,[70] nála a diploma születésének *terminus post quem*je is ez az év lett. Nézete szerint az „ekkoriban (1209 táján) nálunk még új (s talán éppen ezért hibásan írt) címet írta az *interpolator* az eredeti oklevél megfelelő kifejezése helyébe". Az alapítólevél ma ismert példánya keletkezésének *terminus ante quem*jét pedig annak figyelembevételével határozta meg, miszerint II. András király (1205—1235) 1213-ban már interpolált formában írta át az

---

[68] SZENTPÉTERY IMRE: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. *Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/10.* Bp. 1918. 9., 25—26., 34—35. Idézetek: uo. Szentpétery szerint (34—35.) az eredeti dátumsor így nézhetett ki: *Data… Anno dominicae incarnationis MII. Ind. XV. anno Stephani primi regis Ungrorum secundo. Actum…* A datum és az actum helye az eredetiben üresen maradhatotott, így az interpolátor elhagyhatta azokat, illetve az actum helyére a *hoc privilegium scriptum et traditum est* kifejezést illeszthette.

[69] Reg. Arp. 2. sz.

[70] Uo. 241—243. sz.

oklevelet (e *transsumptum*ban egyedül az utóirat egy része maradt fenn eltérő alakban),[71] sőt III. Ince már 1212-ben említést tett egy királyi átiratról.[72] Szentpétery szerint ez utóbbi dátum (1212) előtt kellett a betoldásokkal bővített másolatot elkészíteni.

A formulás részek tekintetében Bresslau véleményét fogadta el, míg az oklevél megpecsételésével kapcsolatban Baróti nézetéhez csatlakozott. Szentpétery szerint — aki itt Jakubovich Emil alább ismertetendő véleményét fejtette ki bővebben — már a megpecsételés módja is erősen gyanússá teheti az oklevelet, hiszen a befüggesztett hátsó pecsét mind a birodalomban, mind hazánkban a 11. század első évtizedénél csak jóval később tűnik fel. A 11. század elején viaszpecsétet csak átnyomott formában alkalmaztak a német kancelláriában, s az eredeti oklevélen is valószínűleg ilyen *sigillum* lehetett. Ennek egy másik oklevélre való áthelyezése szinte lehetetlen volt, ezért kellett a diploma interpolálójának egy Kálmán-kori oklevél félig-meddig megsemmisített köriratú pecsétjét felhasználnia, „nem lévén tudatában annak, hogy befüggesztett pecsét Szt. István király oklevelén anachronismus lesz”.[73]

1923-ban tette közzé a pannonhalmi oklevél keletkezésére vonatkozó elgondolását Jakubovich Emil (1883—1935). Feltűnést keltő, s a későbbi kutatást egyre inkább befolyásoló nézete szerint az alapítólevél ma is meglévő példánya nem azonos sem a 13. század elején királyi és pápai átiratokból ismert oklevéllel, sem az 1001-es keltezésű eredetivel. Véleménye szerint a kétségtelenül létező eredeti példány keltezés nélküli, vagy a maitól különböző datálású lehetett. „A dátumsor pótlása vagy 1001-re javítása csak 1101-ben történhetett” — írta Jakubovich, aki szerint a napjainkban ismert példány Kálmán király 1101-ben kelt *renovatió*ja lehet. Nézetének alátámasztására felhozta, hogy László és Kálmán törvényeivel, továbbá az 1100 körül tartott első esztergomi zsinat határozataival szemben[74] az apátságnak is szüksége volt egyfajta védelemre. A

---

[71] PRT I. 625—626.

[72] Uo. 624.

[73] SZENTPÉTERY IMRE: Magyar oklevéltan. *A magyar történettudomány kézikönyve II/3.* Bp. 1930. 36—40. Idézetek: 37., 39—40.

[74] A 11—12. század fordulójának magyarországi törvényhozása rendelkezett többek között az apátoknak a püspök számára való tizedfizetéséről, az apátok főpapi jelvények használatától való eltiltásáról, illetve

ma ismert alapítólevél készítője ezt egyrészről a dátum 1001-re való módosításával próbálta meg elérni, így ugyanis a 100 évre kiterjedő elévülésre lehetett hivatkozni, másrészről a veszélyeztetett birtokokat (halásznépek falvai stb.) hozzátoldotta a dátumsorhoz.

Jakubovich Emil szerint az oklevél Kálmán általi *renovatió*ját elsősorban mégiscsak az apátságnak a veszprémi püspökkel a 12. század elején fennálló ellentéte indokolta, amelyről II. Paschalis 1102-es bullájából értesülhetünk. A viszály 1103-ban történő békés lezárásáról is van bizonytalan hitelű adatunk,[75] ahol az egyik tanú éppen az alapítólevelet legendájának írásakor biztosan felhasználó Hartvik győri püspökkel volt azonosítható.

Azon megállapítását, hogy a ma ismert példány nem lehet az eredeti, azzal a megfigyeléssel is megkísérelte alátámasztani, miszerint a záradék írása a *Wag* szóig azonos a diploma főszövegével (s mellesleg így magyar nyelvtörténeti adatai is erre a korra relevánsak). Így az csak a Heribert-féle oklevél másolata lehet, amelyen egyébként is „Kálmán királynak IV. Henrik német császár 1091—1101 között használt második nagy császári pecsétjét tökéletesen utánzó… pecsétje függ”, amelynek felerősítési módja is csupán Kálmán korával egyeztethető össze. A tudós szerint az oklevél írásával kapcsolatban többé-kevésbé helytálló megállapítás volt, hogy az első ezredforduló császári okleveleit utánozza, de *minusculá*s részeiben már a 11—12. századi pápai bullák paleográfiai jellemzőit is felfedezhetjük.[76]

Az 1920—1930-as évek magyarországi medievisztikájának kimagasló jelentőségű, számos új kutatási eredményt napvilágra hozó vállalkozása volt a Szent István halálának 900. évfordulójára kiadott háromkötetes emlékkönyv. A sokat vitatott első oklevelek tárgyában újból Szentpétery Imre nyilatkozott meg, aki a pannonhalmi alapítólevél problematikáját lényegében négy kérdés köré csoportosítva tárgyalta: 1. az oklevél hitelességét megkérdőjelező tárgyi és diplomatikai tényezők; 2. a ma ismert

---

bizonyos egyházak számára adott halászati jogok visszavételéről. L. ZÁVODSZKY 1904. 162., 183—184., 185., 192., 201.

[75] DHA I. 335.

[76] JAKUBOVICH EMIL: A tihanyi alapítólevél olvasásához. In: *Magyar Nyelv* 19 (1923) 78—79., idézetek: uo.

oklevél interpolált szakaszainak az eredeti alapítólevélből megmaradt részekhez való viszonya, aránya; 3. az interpolált diploma elkészítésének oka és időpontja; 4. Heribert C és az alapítólevél kapcsolata.

A napjainkig fennmaradt pannonhalmi alapítólevél hitelességét veszélyeztető tényezők sorában elsőként a pecsétet említette. Lényegében saját korábbi álláspontját erősítette meg, amikor az alapítólevél *sigillum*át — a köriratból szándékosan eltávolított uralkodói névfeliratot leszámítva — tökéletesen egyezőnek találta a Kálmán király 1109-es veszprémvölgyi *renovatió*ján függő pecséttel, annak mintáját pedig szintén korábbi eredményekre építve a 11—12. század fordulóján uralkodó német—római császárok ülő alakos *sigillum*aiban határozta meg. A tudós számára a másik leginkább vitás pontot a *vicecancerarius*i (alkancellári) tisztség oklevélbeli szereplése jelentette. Bizonyítása szerint a *vicecancerarius* hivatalával a 11. század vége előtt nem találkozhatunk Európában, s így diplomatikai emlékekben sem. Sikerült kimutatnia a korábban szóba került, alkancellárt említő, 11. század elejéről származó német és francia források hamisítvány mivoltát. Az alapítólevél eredetiségét veszélyeztető és ennél fogva annak másolat voltát igazoló fenti megfigyeléseit még néhány más bizonyítékkal is megkísérelte alátámasztani.[77]

Szentpétery foglalkozott Jakubovich Emil még 1923-ban felvetett datálási javaslatával is. Nézete szerint a *recognitió*ban szereplő alkancellári tisztség szereplése még a Jakubovich által javasolt 1101. évhez is túl korai lenne. Ezenkívül tudóstársa keltezési javaslatával szembeállította azon megfigyelését is, miszerint a neves nyelvész által feltételezett *renovatio* már egyfajta hamisításnak minősülne, és ez a 12. század elején még egyáltalán nem volt szokásos a magyar okleveles gyakorlatban.

Az oklevélben található interpolált és hiteles részek viszonyának bemutatásában továbbra is Bresslaut követte, de annak elgondolásait újfent tovább fejlesztette. A betoldott *contextus*-részletet 1918-ban kifejtett véleményéhez ragaszkodva továbbra is csak a somogyi tizedek adományozására vonatkozó, egyes szám első személyben megfogalmazott szakasszal azonosította és az egyházi kiváltságokról szóló mondatokat

[77] Pl. az apátválasztás jogáról szóló mondatból (l. 28. jz.) kimaradt az állítmányhoz *(habeant)* tartozó tárgy *(facultatem* vagy *potestatem)*, amit csak az oklevél másolójának figyelmetlenségével lehet magyarázni.

Bresslau ellenében továbbra is az eredeti alapítólevél szövegállagába sorolta, bár ezek közül egyet (a szentelések ügyében bármely püspökhöz való fordulás jogát) már ő is esetleges későbbi betoldásnak minősített.

A jelenleg ismert oklevél formuláris részeinek döntő többségét — Bresslau és saját korábbi kutatásai alapján — az eredetiből származtatta. A mai formájában rontottnak minősülő *recognitió*nak az eredetiben való létezését már csak az Ottók birodalmi okleveleit követő hosszabbított írás átvétele is bizonyította számára, de a dátumsor kérdésében is új feltevésre jutott az évek során. Annak mai formáját, rontott alakjának kialakulását már 1918-ban hihetően bizonyította, de az interpolált diplomában szereplő 1001. évi dátumot csak bizonytalan feltevéssorozat kimunkálásával tudta összhangba hozni az oklevél egyéb körülményekből bizonyosra vehető 1002. évi kiállításával. 1938-ban azonban a ránk maradt 1001-es dátum kialakulására is elfogadható magyarázatot talált. Szentpétery szerint III. Ottó és II. Henrik okleveleiben az ezres évszámot vagy kiírták *millesimo* formájában, vagy M-mel jelölték, és utána az adott évszám egyese következett, szóval vagy I-vel kiírva. Oklevelünkben a német mintákból nem ismeretes *Mł.I.* formát találjuk. A tudós feltételezése szerint ez „az MII-nek téves tagolásából keletkezett. Talán az eredeti oklevélben az M után az első I hosszabbra sikerült, s ezt a XIII. század eleji másoló l-nek nézte és a Millesimo rövidítéseként csatolta az M-hez, a másik I-t különválasztva. Így keletkezhetett MII-ből Mł.I.”.

Az interpoláció és így a napjainkig fennmaradt alapítólevél születését a somogyi tizedekhez való jog igazolásával hozta kapcsolatba, hiszen az általa megállapított betoldás kizárólag a dézsmaadományozás körülményeiről, annak megokolásáról szólt. A tizeddel kapcsolatos rész interpolált mivoltát szerinte az is alátámaszthatta, hogy II. Paschalis általunk is többször említett bullájában még csak a birtokok, az egyházak, a monostor zaklatásának tilalma és az egyházi kiváltságok biztosítása után találhatunk a tizedre vonatkozó értesüléseket. A somogyi tizedek donációját azonban ő is az államalapító uralkodónak tulajdonította, hiszen arról már a kisebb Szent István-legenda is tudósít, de véleménye szerint éppen a dézsmaadománynak az eredeti oklevélben nem elég hangsúlyos szereplése miatt kellett az interpolációt elvégezni.

Bresslaut követve pedig arra a megállapításra jutott, hogy az eredeti pannonhalmi alapítólevélben — amint erről az 1102-es pápai bulla is tanúskodik — első helyen a birtokok felsorolása állhatott. Az interpolálás folyamán ezt a rendelkező részt válthatták fel a *singularis primá*ban fogalmazott szakasszal és a birtokfelsorolást (vagy annak csak egy részét) a másolt példány szerkesztése közben csatolták utóiratként a ma ismert oklevélhez. Ezeket a birtokokat a professzor Szent István adományainak és így az eredeti diplomából származónak tartotta. A ma ismert példány születését az alkancellári tisztség hazai feltűnésének és az oklevél király általi átírását említő első pápai megnyilatkozás figyelembevételével újfent 1209—1212 közé helyezte (ekkor kerülhetett Kálmán király pecsétje is az alapítólevélre valamely feleslegessé vált diplomáról), s Paulerrel egyetértve a veszprémi püspök és Uros pannonhalmi apát között folyó, III. Ince által 1215-ben lezárt nagy tizedperrel[78] hozta kapcsolatba.

A Szentpétery által vizsgált utolsó kérdéskör Heribert C szereplésére, az általa írt birodalmi oklevelek írásképének a pannonhalmi *interpolatum* paleográfiai jellemzőivel való összehasonlítására terjedt ki. A ma ismert példány az eredetinek külső kiállítását — különösen a grafikus szimbólumok vonatkozásában — kiválóan utánzó másolatnak minősült. A másoló több-kevesebb sikerrel átvette a birodalmi *notarius* írássajátosságait, így a *scriptura longior*ban írt részek jellegzetes *d* betűit és az uralkodói név *capitalis maiusculá*it. Eltért viszont Heribert C-től a rövidítésjelek írásában, több betűszár jellegzetes megnyújtásában, szókezdő *capitalis maiusculá*knak egyes szavak közepébe helyezésével. Tanulmányában végül Heribert C feltételezett hazai pályafutásával foglalkozott. Bresslau téziseivel nagyrészt egyezően a veszprémi oklevél (1002) és a pécsi alapítólevél (1009) kiállítását is személyének tulajdonította, s elhunytát 1010 előttre keltezte.[79]

A Szent István-emlékkönyvben megjelent értekezéssel az idős Erdélyi László szállt vitába. Nézetünk szerint legfontosabb ellenérve az oklevél tudóstársai által Heribert C-nek tulajdonítható paleográfiai jellemzői és a betoldott részek oklevélbeli arányának vonatkozásában fogalmazódott meg. Ő úgy vélekedett, hogy az oklevél

---

[78] PRT I. 634-635.

[79] SZENTPÉTERY IMRE: Szent István oklevelei. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. II. Bp. 1938. 133—202. Idézetek: 183., 173.

utánzó másolatát — főként a minta nélküli interpolált részt — nem tudták volna a középkor folyamán elkészíteni, és miután a birodalmi jegyző írásának sajátosságai többé-kevésbé a pannonhalmi diplomában is felismerhetőek, így annak szerzőjét is Heribert C környezetében kell keresni. Így ő a feltételezése szerint eredetileg a birodalmi kancelláriában dolgozó Domokos érseket tette meg az oklevél *scriptor*ának.[80]

Erdélyi László azon kísérlete, amely az alapítólevél eredetiségének védelmében saját 1902-ben megfogalmazott nézeteinek az azóta született kutatási eredményekkel való összehangolását célozta meg, nem ingatta meg a tudományos közvélemény bizalmát Szentpétery eredményei iránt, s így az 1945 utáni magyar középkorkutatás is döntően az 1950-ben elhunyt diplomatikus által lefektetett alapokon vizsgálta a pannonhalmi alapítólevelet.

1961-ben újabb nagyszabású tanulmány foglalkozott a pannonhalmi oklevéllel. Csóka J. Lajos (1904—1980), a pannonhalmi főapátság levéltárosa a ma ismert oklevél keletkezését a korábbi kutatással egyezően az abban leírt dézsmakiváltsággal hozta kapcsolatba. Elutasította viszont egy 1209—1212 közötti interpoláció lehetőségét, hiszen „az ilyen rendkívüli tizedjogok miatt Németországban már a XI. század közepén folytak harcok egyes területek püspökei s a haszonélvező apátok között, s ezeknek a harcoknak a hullámai… hamar átcsaptak Magyarországra is. A pannonhalmi alapítólevél interpolációja… ezen ellentétek magyarországi kiélesedésének egyik korai dokumentuma”. Véleménye szerint a ránk maradt oklevél a Szentpétery által adott időpontnál jó száz évvel korábban, a Jakubovich által javasolt 1101. év táján keletkezhetett, hiszen a pecsét Kálmán-kori, és annak felerősítése is erre az időszakra

---

[80] ERDÉLYI 1941. 91—105. Vitatta még Szentpéterynek az alkancellári tisztségre vonatkozó nézetét: szerinte egy, a 11. század elején csak Szent István udvarában létező, de később eltűnő hivatalról lehet szó. A továbbiakban elképzelhetetlennek tartotta a Városy, Bresslau és Szentpétery által feltételezett interpolációt, részben diplomatikai, részben tárgyi okok miatt. Az egyházi kiváltságoknál fontos szempontnak tartotta a püspöksüveg, pásztorbot és gyűrű viselési előjogának hiányát, hiszen ezeket az 1080-as években már hazánkban is ismert pontifikáliát a későbbi interpolátor biztosan beillesztette volna az oklevélben felsorolt privilégiumok közé. Fejérpataky régi elképzelését képviselve az egyes és többes szám első személyű fogalmazatok váltakozását a korai Capetingek oklevelezési módjával magyarázta, holott Szentpétery ellenérve a fentiek ellenében éppen a kizárólagos német hatás volt, amely Magyarországon nem engedhetett befolyást a távoli francia területek diplomatikai gyakorlatának

mutat. A már interpolált oklevelet írta át II. Paschalis pápa (1102) és a betoldás indokául szolgáló tizedviszály lezárásáról is van korabeli adatunk (1103). Elgondolása szerint „a művelet értelmi szerzője… Hartvik győri bencés püspök volt, aki azt ajánlotta Péter pannonhalmi apátnak, hogy a Máté veszprémi püspök által megtámadott somogyi tizedek védelme céljából dolgozzák át az apátság István királytól származó alapítólevelét. Mivel a tervet az apát is célszerűnek tartotta, Hartvik irányításával 1101-ben vagy 1102-ben elkészült az eredeti oklevél interpolált változata”.

Csóka több szálon kísérelte meg fenti feltevését bizonyítani. Tóth Zoltán még 1942-ben megfogalmazott nézetéhez[81] csatlakozva a Kálmán megbízásából 1100 körül István-életrajzot író Hartvikot a németországi Hersfeld egykori apátjával, későbbi magdeburgi érsekkel (1085—1088) azonosította. A főpapi székéből távozni kényszerült érsek 1088 után érkezhetett Magyarországra, ahol győri püspök lett, majd 1103 után tisztségéről lemondott és Pannonhalmára vonult vissza. Hartviknak az alapítólevél interpolálásában játszott szerepét korábbi pályafutásának több mozzanata is alátámasztani látszott. A hersfeldi és fuldai monostorok a 11. század közepétől állandó harcban álltak a mainzi érsekkel és a halberstadti püspökkel a monostoroknak juttatott tizedek miatt, és a dézsmajogokat bőven tárgyalta a püspök által írt Szent István-legenda egyik feltett forrásául szolgáló regensburgi Othlo Szent Bonifác-életrajza is.[82]

Csóka szerint Hartvik legendájának írásakor felhasznált számos, Pannonhalmán készült hagiografikus alkotást és már az István-*vitá*ban kiemelte a pannonhalmi monostor somogyi tizedjogát, de azok jogi alátámasztásához az oklevél interpolálását tartotta célravezetőnek. Hartviknak az interpolációban betöltött szerepére vonatkozó hipotézisét azzal a megfigyeléssel kívánta alátámasztani, amely szerint a betoldott részlet — amelyet a Városy és Szentpétery által meghatározott, egyes szám első személyben írt szakasszal azonosított — „szinte teljesen összeállítható Hartvik művéből és olvasmányaiból (Szent Benedek regulája, Szent Bonifác életrajza, Lambert *Annalese*, Szent István király kisebb és Szent Gellért püspök kisebb legendája)”.[83]

---

[81] TÓTH 1942. 101—122.

[82] PL 89. köt. 633—664.

[83] A párhuzamos szöveghelyek elősorolására itt nem kínálkozik tér, erre l. CSÓKA 1961. 91—92., illetve további következtetésekkel CSÓKA 1967. 128—129., 140., 537—539.

A számos forrás kompilálásával összeállított interpolált alapítólevelet már elkészülte (1101 vagy 1102) után hamarosan felterjesztették megerősítés végett a Szentszékhez. II. Paschalis bullájának szövege Csóka szerint egyértelműen az interpolált oklevél ismeretéről tanúskodik: a veszprémi egyház védőszentjének a neve mindkét oklevélben azonos módon szerepel, s a pápa már áttételesen tud — hiszen vásárlásról beszél — az interpolátor által a tizedekért cserében Veszprémnek juttatott javakról (Kortó *curti*sról) is.[84] A tanulmányszerzőnek a 12. századi betoldást támogató utolsó érvét az a megfigyelés szolgáltatta, miszerint több, ugyanabban a században keletkezett oklevél (II. Béla 1137. évi adománylevele, III. Sándor pápa *decime… Sumoniensis territorii*t említő bullája)[85] a ma ismert alapítólevél egyes frázisainak ismeretéről tanúskodik.”[86]

Csóka J. Lajos elsőként közölt meggondolkodtató ellenvetéseket a pannonhalmi oklevél Szentpétery által meghatározott interpolálási időpontjával szemben, azonban a ma ismert alapítólevél elkészítésében Hartviknak fontos szerepet juttató elgondolását erősen kétségessé tette Deér József (1905—1972) berni professzor, aki szerint a legendaszerzővel azonosított egykori hersfeldi apát nem sokkal a magdeburgi érseki székből való eltávolítása után, 1090 táján elhunyt, tehát a magyarországi Hartvik, Kálmán király bizalmi embere, akinek győri püspöksége egy liturgikus forrás alapján igen valószínűnek tűnik,[87] nem lehet azonos személy a kalandos életű németországi főpappal.[88]

A pannonhalmi alapítólevéllel kapcsolatos legtöbb új megfigyelést Györffy György (1917—2000) akadémikus tette az 1945 utáni hazai középkorkutatásban. A honfoglalás- és Árpád-kor neves kutatójának több helyen megfogalmazott véleményét összefoglalóan, néhány alapvető kérdés — az eredeti oklevél szerzősége, a hiteles és

---

[84] DHA I. 333—334.

[85] PRT I. 596., 606—607.

[86] CSÓKA 1961. Idézetek: 84., 85., 91.

[87] KNIEWALD 1941.

[88] DEÉR 1964. (1977.) 476—477.

betoldott részek aránya, forrásértéke, illetve az interpoláció időpontja — köré csoportosítva mutatjuk be.[89]

Györffy kutatásai teljes mértékben igazolták Bresslau és Szentpétery azon megállapítását, miszerint az eredeti oklevél elkészítését a Heribert C-nek kell tulajdonítani. Mind az oklevél paleográfiai sajátosságainak — különösen a *scriptura longior*ban írt részeknek — a kortárs birodalmi oklevelekkel való összehasonlítása, mind az alapítólevél mondatszerkesztésére és szókincsére vonatkozó vizsgálatok e birodalmi jegyzőhöz vezettek. A *minuscula*val írt szakaszokban azonban már több eltérés mutatható ki, és az alapítólevél kisebb sorköztávolságai is a német mintáktól eltérő írásképet eredményeztek.

Györffy szerint az eredeti oklevél egy csereügyletet foglalt magában, amelyben Szent István egy Kortó nevezetű királyi udvarházat minden tartozékával együtt a veszprémi püspöknek adományozott, a főpap pedig ennek fejében Somogy megye tizedeit átengedte a pannonhalmi apátságnak. A somogyi dézsmának a monostorhoz való tartozását egyébként több 11. századi forrás (a veszprémi püspökség alapítólevele, Szent István nagyobb legendája) is — olykor közvetett formában — megerősíti. A tudós az oklevél vonatkozó szakaszának — amelynek hitelességét a kutatás által régóta felismert ortográfiai jellemzők is alátámasztják — német mintáit is feltalálta.[90] Györffy tehát a Csóka (és több más korábbi kutató) által elsődlegesen interpolált résznek minősített szakaszt tette meg az eredeti példány diszpozitív „magjának” és bizonyos megfigyelések annak kimondására sarkallták, miszerint II. Paschalis 1102-ben még a hiteles oklevelet láthatta.

Maga az eredeti alapítólevél minden valószínűség szerint mentességet biztosító privilégium volt, nem pedig birtokösszeíró oklevél. Az alapítólevél *immunitas*i jellegét

---

[89] Vonatkozó munkái: GYÖRFFY 1969. 205—212.; GYÖRFFY 1970. (Koppány) 9—12.; GYÖRFFY GYÖRGY: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. In: *Levéltári Közlemények* 41 (1970) 223—240., különösen 224., 230.; GYÖRFFY 1977. 140—144., 150—151., 180—181., 266—268., 364—365.; GYÖRGY GYÖRFFY: Die Anfänge des ungarischen Kanzlei im 11. Jahrhundert. In: *Archiv für Diplomatik* 30 (1984) 88—96., különösen 90—92.; ÁMTF II. 630.; UŐ: Commentarius. In: DHA I. 36—38.; UŐ: ChAH 15.

[90] Heribert C korábbi okleveleiben mind a *Michahel* névforma, mind a *Cortou* névalakban szereplő *ŏ* megfigyelhető.

Györffy számára a császári kancellária kiadványainak azonos alkotórészéhez képest módosított *arenga* igazolta.[91] Míg Heribert C-nek még a német kancelláriában írt okleveleiben a szokott *proprietates* kitétel a birtokok adományozására utalt, a pannonhalmi alapítólevélben „*potestates*-t találunk… a *potestas* szó pedig a korabeli oklevelekben a király adta libertást biztosító immunitás-formulák egyik visszatérő eleme”. A fentiek értelmében az eredeti oklevél nem foglalhatott magában birtokfelsorolást, a kilenc falu nevét tartalmazó utóiratot csak a monostor felszentelésekor, 1005 táján toldhatták hozzá az autentikus példány szövegállagához. Az utóiratnak a *Wag* birtoknévtől kezdődő szakaszát viszont későbbi kéz hozzáírásának tartotta.

Györffy György egy sokat vitatott kérdésre is megpróbált végleges választ találni, amikor Anasztáz apát oklevélbeli *consensus*-nyilvánításának[92] mibenlétét vizsgálta. Az adott oklevélszakaszt teljesen eltérőnek ítélte Heribert C szokott formuláitól. A *notarius* még a német kancelláriában fogalmazott adományleveleiben a *promulgatio* után általában „*nos* szóval rátér annak megokolására, hogy milyen indíték alapján, kinek a közbenjárására vagy kérésére tette az intézkedést, amikor is az *interventu*, *petitione* vagy *rogante szó* után *genitivus*ban következik a közbenjáró vagy kérelmező neve, közvetlenül ezután pedig közli a megadományozott nevét *dativus*ban s az intézkedő ige után az adomány tárgya többnyire a mondat végére marad… Her. C. ettől a fogalmazástól úgyszólván csak akkor tér el, ha nem szabályos adományról, hanem más ügyletről, pl. cseréről van szó, vagy ha egy korábbi előképet használt fogalmazásánál…”

A fentiek értelmében a pannonhalmi alapítólevélben lévő *de* elöljárószó „idegen test”-nek minősült, annak kiiktatásával viszont Györffy számos — az alapítólevéllel,

---

[91] L. 55. jz. Az oklevél *immunitas*i jellegét a korábbi kutatás, így VÁCZY PÉTER: Immunitás és jurisdictio. In: *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve* 1 (1931) 13—40., különösen 13—25. az oklevél tilalmi formulája (l. 63. jz.) és az egyházi kiváltságokról szóló részlet (l. 30. jz.), míg PLEIDELL AMBRUS: Egyházi és világi immunitás. In: *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 4 (1934) 42—55., különösen 44—45. a montecassinói apátságéval egyező szabadság megadása (l. 30. jz.) alapján állapította meg.

[92] ... *quod nos interventu… laureati sumus* (l. a Mellékletet).

illetve a magyar államalapítással kapcsolatba hozható — történeti problémát kísérelt meg a megoldás közelébe juttatni. Egyfelől így a fenti *praepositio* elhagyásával *dativus*ban megjelent a megadományozott egyház neve *(monasterio Sancti Martini)*. Másfelől nyilvánvalóvá lett, hogy a pannonhalmi monostor vezetőjéből „csak" helymegjelölés nélküli apáttá váló Anasztáz, akit ő Asztrikkal azonosított és életpályájának rekonstruálása alapján 1002-ben pápai legátusnak és (egykori) lengyelországi apátnak tartott, már *consensus*t, azaz Györffy értelmezésében „engedély"-t adhatott István intézkedéseihez, amit — legalábbis az egyházjog szabályai szerint — egy pannonhalmi apát már nehezen tehetett volna meg.

Asztrik-Anasztáznak egyébként nagy szerepet juttatott a pápa által István fejedelemnek küldött korona Magyarországra hozatalában is, s az oklevél másik Anasztázra vonatkoztatott passzusát pedig már István koronázásával, az uralkodó pápa általi megerősítésével hozta kapcsolatba.[93] A főpap Györffy által feltételezett itáliai tartózkodását „az alapítólevél azon megjegyzése is valószínűsítette, hogy Monte Cassino jogát közvetítette, valamint az ottani barátok imáját[94] tolmácsolta István koronázásához".

A kutató az oklevél tanúfelsorolását is az általa emendált szakasz olyan részének tartotta, amely csak az interpolálás folyamán került mai helyére. Az itt szereplő három *dux*ot — Pázmány, Hont és Orci[95] — az eredeti oklevél szereplőjének tekintette, s kimutatta az *astantibus*... kezdetű tanúnévsorok német kancelláriai alkalmazását. A *dux* megjelölést Györffy azzal magyarázta, hogy Pázmány és társai átmenetileg az államalapító által levert Árpád-házi rokonok dinasztikus territóriumai élére kerültek. A három *advena* az alapítólevélben eredetileg minden bizonnyal az 1002-ben tett *libertas*-adomány és oklevél-kiállítás tanúja volt, s a hiteles példányban közvetlenül Anasztáz *consensus*-nyilvánítása után került nevük lejegyzésre.[96]

---

[93] ... *confortati*...(Uo.).

[94] ... *quia propter*...(Uo.).

[95] ... *astantibus*... *Orzio*... (Uo.).

[96] GYÖRFFY 1970. (Koppány) 11. szerint a fentiek alapján rekonstruált részlet ilyképpen állhatott az eredeti oklevélben: ...*nos interventu, consilio et consensu domni Anastasii abbatis, astantibus ducibus*

Domokos érsek tanúnévsorbeli szereplését Györffy nem tartotta hitelesnek, elsősorban egy, Heribert C által szinte sohasem használt kötőszó *(quoque)* feltűnése miatt, azonban az oklevél megoldatlan *recognitió*s sorára véglegesnek látszó magyarázatot talált. Miután III. Ottó kancelláriájában az oklevél-ellenőrzés igéje 998 óta rövidített formában is szerepelt *(recog. a recognovi* vagy *recognovit* helyett), a *scriptura longior*ban írt eredeti *RECOG.* rövidítést nézhette a pannonhalmi interpolátor tévesen *FECIT*-nek. A kutatásban már oly sok vitát kiváltó *vicecancerarius* szereplését pedig a rövidített formában szereplő *VICE CANCEŁŁARII* kifejezés *(VICE CANCEŁŁ)* hibás feloldásának minősítette. Tehát az eredeti recognitiós sor az 1002 augusztusában Magyarország érsekeként tevékenykedő Domokos — kancellárt helyettesítő — oklevél-ellenőrzői szerepének lehetett tanúja *(DOMINICUS ARCHIEPISCOPUS VICE CANCEŁŁ[ARII] RECOG[NOVIT])*. Hasonló félreolvasás eredményezhette a dátumsor és az év szerinti keltezés mai rontott formáját, illetve a napjainkig fennmaradt oklevél *signum*-sorában található *primi regis* kifejezést, amely helyén eredetileg a *pii regis* megjelölés állhatott.[97]

A fentiekből kiderülhet, hogy Györffy a *Singulare namque… Adhuc autem subiungens dico* kifejezések közé eső interpolált szakasz jó néhány kifejezését, formuláját az eredeti példány részének tekintette. A szövegállaga nagy részét tekintve azonban általa is betoldásnak tartott, egyes szám első személyben fogalmazott oklevélrész megírásakor szerinte is felhasználták azon 11. századi hazai krónikás és hagiografikus alkotásokat (a 11. századi elbeszélést tartalmazó krónikát, Szent István kisebb és nagyobb, illetve Szent Gellért kisebb legendáját), amelyek beszámoltak István király Koppány elleni küzdelméről (997) és a kereszténység magyarországi terjesztéséről.

Györffy szerint tehát maga a tizedadomány a fent említett csere folytán az eredeti alapítólevélben is benne lehetett. A montecassinói monostoréhoz hasonló kiváltságolás Szent István kori meglétét sem tagadta, de az eredeti alapítólevél nézete szerint az egyházi privilégiumok közül semmiképpen sem tartalmazhatta a szabad

---

videlicet Poznano, Cuntio et Orzio multisque comitibus monasterio sancti Martini… concessimus libertatem…

[97] II. Paschalis bullája (DHA I. 333—334.) még *Stefani pii regis* okleveléről beszél.

szentelőválasztást, az apát útikápolna-használati, illetve szandálviselési előjogát, míg a többi kiváltság már az 1002-ben kiállított oklevélben is helyt kaphatott.

A fennmaradt alapítólevél elkészültét a 12. század középső évtizedeire keltezte. Ezen felül feltételezett egy elveszett Kálmán-kori oklevelet, amelyet az 1103-ban lezárult tizedperrel kapcsolatban adhattak ki. Talán erről vették le a ma ismert példány pecsétjét is, és a Kálmán kori *renovatió*s oklevél létezése magyarázhatná az alapítólevél kettős *poena*formuláját,[98] illetve néhány, a 12. század elejére mutató paleográfiai jellemzőjét. Az interpoláció időpontját Györffy több, egymást kiegészítő adat felsorakoztatásával próbálta meghatározni. Egyrészt „1190-től kezdve III. Béla kancelláriáján Katapán kancellár ismét rátért a királyi többes szám használatára; amikortól is egy többes számban írt királyi oklevél egyes számban való interpolálása teljesen valószínűtlen", másrészt a pecsétnek az oklevélen látható felfüggesztése csak Kálmán kora után került használatba. A különböző más tizedfajtákat követően említett „vendégek bora" a fehérvári latin *hospes*ek által fizetendő, a 13. század elején per tárgyát képező dézsmafajta volt, azonban a későbbi jogvita alapját képező problémával, az egyházmegyei határokon át-átjáró bortermelők tizedfizetési kötelezettségével már III. Lucius pápa (1181—1185) is foglalkozott egy dekretálisában.[99]

A fentiek értelmében az interpolált oklevél keletkezését az 1120—1180-as évek közé helyezte, az interpoláció indokául pedig a montecassinói monostor jogainak Pannonhalma számára való teljes „biztosítását" jelölte meg. A 13. század elején még ezen az interpolált példányon is módosítottak a monostor szerzetesei, amikor a Dráván túli tizedekért folyó per sikeres kimenetele érdekében az alapítólevél 10. sorába a jogilag szabatosabb *supranominati comitatus* kifejezést illesztették az eredetileg ott szereplő *Sumoniensis territorii* frázis helyébe.[100]

Györffy György fentebb bemutatott nézetrendszerének egyes elemeit később súlyos kritika érte. Gerics József, a budapesti tudományegyetem közelmúltban nyugállományba vonult professzora főként azon állásfoglalással polemizált, amely az

---

[98] *Quod si ipse… mecum sciat* (l. a Mellékletet), a másik poenát l. 27. jz.

[99] CH. DUGGAN: Decretal letters to Hungary. In: *Folia Theologica* 3 (1992) 5—31., különösen 15—17.

[100] Az idézetek forrásai sorrendben: GYÖRFFY 1969. 208., 209.; GYÖRFFY 1977. 144.; GYÖRFFY 1969. 207—208.

alapítólevelet a pápa általi koronaküldés és István királlyá avatása mellett bizonyító kútfőként határozta meg. Megengedhetetlennek tartotta az Anasztázt pannonhalmi apáttá „tevő” oklevélbeli *de* elöljáró elhagyását, hiszen „az oklevélnek szövegváltozatai nincsenek, és nem áll rendelkezésünkre olyan *lectio varians*, amelyből a *de* hiányzik”. Így az oklevelet „feltétlenül a rendelkezésünkre álló, meg nem másított alakjában, önmagában kell magyarázni és megérteni”.

Véleménye szerint a kutatásban már oly sok vitát kiváltó *consensus*-adás[101] csupán a kifejezés Györffy által adott „engedély” jelentésében teremt az egykori pannonhalmi apát tevékenységével kapcsolatban kánonjogi ellentmondást. Ő az európai latin nyelvű források széles panorámáját nyújtva igazolta a *consensus, consentire* kifejezések tág jelentéstartományát, és az oklevél vonatkozó helyének értelmezését elősegítendő, több fordítási lehetőséget mutatott be. Ezek közül a „kötelezettséget vállaló engedelmesség” jelentés „azt fejezhetné ki, hogy a pannonhalmi monostor apátja a védőszent, Márton nevében is elfogadja és elismeri a monostort érő kegynyilvánításokat”.

Vitába szállt azon Györffy-féle értelmezéssel is, amely az oklevél Istvánra vonatkozó *confortati et laureati sumus* kifejezését az uralkodó pápa általi megerősítésére és koronázására értette, hiszen e szakaszt a rá következő mondatok kielégítően magyarázzák.[102] A *confortare* itt a biblikus „bátorítani” értelemben áll, hiszen Istvánt éppen az alapítólevél szerint „igen nagy bátortalanság” fogta el kezdetben a somogyi lázadás kapcsán. A *laureari* pedig a király „katonai győzelmére vonatkozik… Jelentése egyszerűen: diadalt aratni, győzelmi babért szerezni, felmagasztosulni, megdicsőülni”. Helyesbítette azon magyarázatot is, amely szerint Anasztáz a pannonhalmi barátoké helyett a montecassinói szerzetesek imáját tolmácsolta volna az uralkodónak, hiszen az oklevélben többször előforduló „ugyanazon monostor” frázis kizárólag a somogyi tizedeket elnyerő apátságra, azaz Pannonhalmára, illetve annak lakóira vonatkozik.

A fenti elemzés rávilágított az alapítólevél jellegére vonatkozó Györffy-féle elgondolás belső ellentmondására is, hiszen ha *immunitas*i privilégiumról van szó,

[101] L. 92. jz.

[102] *Singulare… subiugarem* (l. a Mellékletet).

akkor nem szükséges a *de praepositio* emendációját igazolni hivatott azon érvelés, amely szerint csak a fenti elöljáró kiiktatása után kapnánk meg a Heribert C által fogalmazott adományleveleknek megfelelő formulát.[103]

Az 1970—1980-as évek magyarországi középkorkutatásában némelyek újból a ma ismert oklevél hitelessége, a 11. század első éveiből való származása mellett nyilatkoztak. Szegfű László szegedi medievista a jelenleg ismert diplomát az eredeti — kezdetben pecsételetlen — másodpéldányának tekintette, és a korábbi kutatás érveit felhasználva kísérelte meg a formai és tartalmi nehézségek elhárítását. Feltűnést keltő magyarázatot talált a 20. század számottevő kutatói által általában interpolációnak tekintett, *singularis primá*ban fogalmazott oklevélrész[104] keletkezésére is. Szegfű szerint a Koppány lázadásáról, István király küzdelméről tudósító mondatok egy „államalapítás kori hősének szüzséjét" hagyományozták ránk, hiszen e szóbeli műfajban volt szokás egyes szám első személyben előadni „az emberfelettivé misztifikált hős küzdelmét a hasonlóképp mágikus hatalmú ellenfelével".[105]

Lényeges módosításokkal Szegfű értelmezése mellett foglalt állást Kristó Gyula akadémikus, a szegedi tudományegyetem professzora, az Árpád-kor legtekintélyesebb kortárs kutatója. Ő az egyes szám első személyben fogalmazott részben a magyar diplomatikai gyakorlatban sajátosan részletező történeti elbeszélést hordozó *narratio*-formula első jelentkezését regisztrálta, de elfogadta annak epikai eredetét is. Szegfűvel ellentétben viszont nem utasította el az adott szakasz interpolált mivoltát, azonban a megfogalmazás mikéntje véleménye szerint korai, 11. századi betoldásra utal, hiszen ha „a német császári kancellária többes számot használó gyakorlata szerint mondották volna el a XI. században István harcát Koppánnyal, akkor ezzel Istvánt személyes harci

---

[103] GERICS 1984. (Szent István) Idézetek: 98., 99.

[104] L. 21. jz.

[105] SZEGFŰ LÁSZLÓ: Az államszervező harcok során keletkezett hősénekekről. In: Mítosz és történelem. Szerk. HOPPÁL MIHÁLY — ISTVÁNOVITS MÁRTON. *Előmunkálatok a magyarság néprajzához 3.* Bp. 1978. 48—54. Idézetek: 53., 52.; SZEGFŰ 1988.

értékeitől fosztották volna meg, és áthágták volna egy ősi szóbeli műfaj íratlan — ám szigorúan alkalmazott — törvényeit”.[106]

Egészen más gondolatmenet alapján tört lándzsát az alapítólevél Szent István korából való származása mellett Püspöki Nagy Péter. A Pozsonyban, majd Budapesten kutató medievista több államalapítás kori oklevél beható vizsgálata alapján jutott arra a feltevésre, miszerint István koronázásáig több olyan ass(z)ignációs (előzetes birtokátruházó) oklevelet adott ki, amelyek megelőzték a koronázás után kibocsátott örök érvényű kiváltságleveleket. Első uralkodónk koronázását 1001. április 13. és augusztus 23. közé helyezte, és véleménye szerint ezen cselekedet megtörténte előtt, már 1001-ben a király akaratából, Domokos érsek tollából előzetes birtokátruházó diplomát nyerhetett el a pannonhalmi apátság. „Később Sebestyén érsek alatt, István király koronázása után a második évben — 1002/1003-ban — a templomszenteléskor végleges birtokadományt kapott a monostor”, amit a keltezésben szereplő második uralkodási év[107] bizonyíthat. A Pannonhalma számára szóló oklevelek sorában az utolsó az lehetett, amelyben a Püspöki Nagy által Asztriktól eltérő személyként meghatározott Anasztáz esztergomi érsek közbenjárására és jóváhagyásával az addig érseki alárendeltségben működő monostornak adományozták a montecassinói apátság kiváltságait. Nézete szerint „ezt a három oklevelet szerkesztették egybe, talán még István király uralkodása alatt oly módon, hogy az assignációs oklevél dátumát összevonták a végleges birtokadomány dátumában szereplő uralkodási évvel, ami az assignációs oklevélben, lévén koronázás előtti, nem szerepelhetett”. A fenti érvelés Szegfű nézeteivel egyező eleme volt, hogy tagadta Heribert C-nek az alapítólevél kiállításában játszott szerepét.[108]

Az 1990-es évek elején részletes elemzést nyertek a pannonhalmi oklevél grafikus szimbólumai is. Solymosi László debreceni egyetemi tanár, az Árpád-kori oklevéltan jelentős kortárs szakértőjének megállapítása szerint az alapítólevél élén álló *invocatio symbolicá*t alkotó C alakú *chrismon* és Krisztus-*monogramma* császári oklevelekben

---

[106] KRISTÓ GYULA: Előszó. In: Középkori históriák oklevelekben (1002—1410). *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.* Szeged 1992. 18—21. Idézet: 20.

[107] L. 14. jz.

[108] PÜSPÖKI NAGY 1989. 35., 40., 52—53. Idézetek: 52—53. L. még SZEGFŰ 1988. 216.

szokatlan egyesítése mindenképpen Heribert C hazánkban tett újításának tekintendő, „nem valószínű ugyanis, hogy az eredeti oklevél interpolált másolatának készítője vette volna a bátorságot a kettős jel megalkotására”. A *signum*-sorban szereplő, az oklevél hitelesítését szolgáló négyszögletes, a király nevét és címét is tartalmazó *monogramma* elkészítésében pedig az alapítólevél *corroboratió*s formulája alapján[109] magának István királynak (a befejező vonás saját kezű meghúzásában testet öltő) közreműködését is feltételezte (természetesen az eredeti alapítólevél esetében).[110]

1996-ban ünnepelte a Pannonhalmi Főapátság fennállásának 1000. évfordulóját, amelyet egy nagyszabású monostortörténeti kiállítással tett emlékezetessé. A bemutatót a háromkötetes, *Mons Sacer* címet viselő katalógus kiadása kísérte, ahol történeti, régészeti és művészettörténeti tanulmányok sora foglalkozott a főapátság múltjával és jelenével. Az első kötetben Érszegi Géza, a Magyar Országos Levéltár középkori gyűjteményének vezetője adott részletességében csak Fejérpataky és Erdélyi munkáival összemérhető elemzést István király pannonhalmi okleveléről, s egyben egy radikálisan újszerű keletkezési elméletet is kidolgozott.

A tanulmány első részében az oklevél formuláris részei szerint haladva tárgyalta a szöveg problémáit, felmutatva az alapítólevéllel rokon megfogalmazású német, pápai, ill. magyar diplomatikai emlékek hosszú sorozatát, valamint a szentírási párhuzamokat is. E részben számos történeti magyarázatot is találunk, s a szerző fontos új megállapításokat is tett. Példának okáért a németek és magyarok közötti viszályról *(seditio)* szóló passzust a 990-es évek bajor—magyar összecsapásaira értelmezte,[111] hosszan foglalkozott a *cappella*-kiváltság mibenlétével, s jelentésbeli fejlődésével. Az egyházi kiváltságok kapcsán állapította meg, hogy az oklevél *exemptió*t biztosító privilégiumként értékelhető. Nem kerülhette meg az eredeti oklevél keltezésével

---

[109] L. 72. jz.

[110] SOLYMOSI LÁSZLÓ: Árpád-kori okleveleink grafikus szimbólumai. In: *Aetas* 1991. 3—4. sz. 14—39., különösen 14—15. Idézet: 14.

[111] Vö. KRISTÓ GYULA: Szent István születési ideje. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 110 (1999) 3—10., különösen 7—9. (Megjelent még bővítve: Szent István születési ideje és megkeresztelése. In: KRISTÓ GYULA: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. [20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről]. Bp. 2002. 225—232.)

kapcsolatos állásfoglalást sem: nézete szerint az *indictio* alapján az 1001. év szeptember 1. utáni szakaszában fogalmazhatták meg az alapítólevelet, talán éppen a védőszent, Szent Márton november 11-i ünnepére.

Hosszan foglalkozott az oklevél szövegének hagyományozásával is. II. Paschalis 1102. évi oklevele[112] ismerhetett egy pannonhalmi oklevelet (*preceptum*ot), s az egyezések magyarázatát „a szövegek egymásról való közvetlen másolása adhatja". Részletesen tárgyalta II. András 1213-as, a ránk maradt oklevéltől záradékában különböző, a grafikus szimbólumokat is tartalmazó átírásait,[113] amelyek egyike valószínűleg Rómát is megjárta, ill. a pannonhalmi *Liber ruber*ben fennmaradt, a ma ismert alapítólevéllel pontosan megegyező másolatot[114] is. Összegzése szerint „a kettős szöveghagyomány az oklevél hitelességét illetően kételyeket is ébreszthet". A pecsét kapcsán a korábbi kutatás álláspontját hangoztatta: nem az oklevelet állítólag kiadó István király, hanem Kálmán *sigillum*ával találkozunk az alapítólevélen.

A szöveghagyomány és a megpecsételés tárgyalása után a fennmaradt diploma szövegének elemzése következett. A német birodalmi hatást Érszegi is tagadhatatlannak tartotta, hiszen ez az oklevél külső és belső sajátosságait tekintve is egyértelmű, de a Heribert C-hez fűződő elméletet már csak kronológiai okokból is elvetette. Egyes oklevélbeli jellemzőket pápai, ill. korai magyar magánoklevelekkel rokonított *(scriptura longior*, a keltezés formája). Az íráskép tényleg német befolyást mutat, de „talán szerencsésebb a korabeli császári oklevéladás egészére hivatkozni, semmint csak Heribert C jellegzetességeit keresni". A felmerülő ellentmondások „semmiképpen sem eredeztethetőek egyazon időből", így Érszegi lépésről lépésre próbálta tisztázni a ma ismert pannonhalmi alapítólevélhez vezető utat.

Megfigyelése szerint, ha az egyes számban fogalmazott részeket elválasztjuk a többes számúaktól, két csaknem tökéletes oklevelet kapunk:

---

[112] L. 84. jz.

[113] Df. 206 844., ill. 206 845. sz.

[114] L. 2. jz.

Pluralis	Singularis
Christe!	*Christe!*
In nomine… summi. *Stefanus… rex.*	
Credimus… remunerandum. *Quocirca… laureati sumus.* *Precipimus… audeat.* *Quod qui fecerit… feriatur.* *Quod ut verius… sigillari iussimus.*	 *Singulare… tradidi.* *Quod si ipse… sciat.* *Adhuc autem subiungens… celebret.*
Signum… regis. Dominicus… fecit. *Anno… traditum est.* *Hae sunt… Wag.*	
Tributa autem, que a sancto rege Stephano ecclesie sancti Martini sunt donata, hec sunt: Tertia pars de Poson.[115]	*Tertia pars… futuris.*

E két oklevél összeillesztése eredményezte a ma ismert alapítólevelet, s az összeillesztésre utal a számos magyarázó kötőszó (*dumque, namque* stb.) szereplése is. Szándékoltan maradt meg a kétféle *invocatio, sanctio,* s talán az összeillesztő által elrontott *recognitió*s sor is.[116] A többes számú, német birodalmi mintákat követő oklevél lényegében Montecassino kiváltságait biztosítja a magyarországi monostornak, amelyet a 13. század elejére már bizonyosan birtokolt. Az egyes számú, a korai magyar királyi oklevelekhez hasonló szöveg pedig szinte a kezdetektől támadott somogyi tizedadományt, s az egyházi kiváltságokat tartalmazza. Nehezen eldönthető, hogy melyik az eredeti, s a tanulmányszerző egy többszöri átszerkesztésre gondolt. Erre a három (kétszer grafikus) formában is előforduló *invocatio* utalhat.

Az első oklevél ténylegesen Szent István király nevéhez köthető, s 1001. november 11-én, a monostor templomának felszentelésekor adhatták ki Domokos érsek kancellárként való

[115] DHA I. 26. 2. jz.

[116] Eredetije ez lehetett: *Dominicus archiepiscopus vice cancellarii feci* (ÉRSZEGI 1996. 87. 206. jz.).

közreműködésével. Ez az egyes szám első személyben fogalmazott, talán a keltezéssel kezdődő alapítólevél tartalmazhatta a somogyi tizedek adományát, az apát *cappella*-, ill. szandálkiváltságát, s ehhez fűzhették hozzá a birtokzáradékot és a pozsonyi vám harmadának donációját.

Az első átszerkesztés a 12. század első felében (1157-ig)[117] történhetett meg. Ekkor toldották be az egyes szám első személyű oklevélszöveget az István-kori diplomába. Érszegi szerint ennek megfogalmazására hathatott II. Paschalis 1102. évi oklevele (tehát a szövegátvételt fordítva képzelte el, mint Csóka vagy Györffy), s ez időben kerülhetett a Kortó udvarházról szóló szakasz is a *singularis*ban álló oklevélszövegbe.[118] Az átdolgozás célja az apát püspöki jellegének megőrzése, valamint a Kálmán király és fia, II. István (1116—1131), valamint a veszprémi főpap által igényelt jövedelmek megvédése volt, amire úgy látszik nem volt elegendő a Paschalis-féle bulla. Erre az oklevélre került fel a Kálmán-kori pecsét, s Érszegi nem utasította el Csóka feltételezését Hartvik püspök esetleges szerzőségéről sem.[119]

A második átdolgozás a 13. század legelején történhetett meg, erről árulkodik az alkancellár említése. Létrehozásához felhasználták egy többes számban fogalmazott német birodalmi oklevél belső jegyeit. A császári oklevelet a tanulmányszerző III. Ottó egy bencés apátságnak szóló, 1001. évi okleveleként rekonstruálta. Az átszerkesztés célja a somogyi tizedek és a különféle vámjövedelmek védelme volt. Ez a II. András átírásában (1213) fennmaradt szöveg foglalhatta magában elsőként a 12. század folyamán Montecassinóval ténylegesen létrejövő jogközösséget igazoló passzusokat, valamint a mai oklevéltől eltérő záradékot.[120] Ennek hitele azonban a római jog hatásának korában, amikor írásos, s mindenekelőtt eredeti bizonyíték kellett a jogbiztosításhoz, már nem volt elegendő.

A harmadik, a ma ismert oklevelet eredményező átszerkesztés ekkor következett

---

[117] Valfer comes 1157. évi oklevelének (PRT I. 603—604.) több formulája és kifejezése (az invocatio, a sanctio, az *episcopus parochianus* szókapcsolat) rokonságot mutat a ma ismert pannonhalmi oklevéllel, amelynek valamelyik korábbi szerkesztése az ispán oklevelének előképéül szolgálhatott (ÉRSZEGI 1996. 88. 231. jz.).

[118] Vö. SOLYMOSI 1999. 100., 105—106. 7. jz.

[119] Hartvik inkább az 1090—1100 körüli időszak szereplőjének tűnik, mint az 1110-es évekének. L. THOROCZKAY 2000. passim. **(L. jelen értekezés IV/1. fejezetét)**

[120] L. 115. jz.

be: a *terminus post quem*et III. Ince pápa 1215. évi, az András király-féle változatot tartalmazó átírása,[121] a *terminus ante quem*et pedig a már a napjainkig fennmaradt alapítólevelet másoló *Liber ruber* létrejötte adja meg, amely a 13. század közepére tehető. Ekkor az oklevél hamisítói a pannonhalmán őrzött pápai diplomák nyomdokain, s egy ismeretlen császári oklevél külső jegyeit figyelembe véve hozhatták létre Szent István „valódi" alapítólevelét. A mai (eredeti?) oklevélzáradék (amelyben csak a pozsonyi vámharmadot tartalmazza) azért kerülhetett lejegyzésre, mert a Somogyban igényelt vámokat más módon, II. Béla (1131—1141) oklevelének hamisításával és pápai megerősítéssel „biztosították".[122] A tanulmányszerző azonban a „korhű" külső létrehozását már a második átdolgozásnál sem tartotta lehetetlennek. Összegzésképpen Érszegi Géza úgy vélte, hogy a ma ismert alapítólevélben foglalt jogokat Pannonhalma már a 12—13. század fordulóján birtokolhatta, de a külső körülmények csak néhány évtizeddel később tették szükségessé a több évszázados jogfejlődés „hiteles" írásba foglalását.[123]

A Szent István pannonhalmi oklevelét érintő kutatási eredmények — korántsem teljességre törekvő — bemutatását itt lezárhatjuk. A 20. század történészi állásfoglalásai alapján tényként kezelhetjük, hogy az eredeti példány helyett csak annak interpolált másolata maradt ránk. Kétség nem férhet viszont ahhoz, hogy alapítólevél eredetiségének, forrásértékének, keletkezése módjának megállapítását célzó vizsgálatok még jó ideig a magyar középkorkutatás érdeklődésének homlokterében tartják az államalapítás korának e — még mai alakjában is — felbecsülhetetlen értékű kútfőjét. Mindezt bizonyítja a Somogy megye kialakulásáról és a pannonhalmi apát Somogy feletti hatalmának mibenlétéről az elmúlt években Kristó Gyula, Solymosi László és Zsoldos Attila között a *Turul* és *Századok* lapjain lezajlott vita.[124]

---

[121] Másolatokban maradt fenn. L. A. POTTHAST: Regesta pontificum Romanorum inde ab anno 1198 ad annum 1304. I—II. Berlin 1874—1875. 4986. sz.

[122] PRT I. 88—93., 711.

[123] ÉRSZEGI 1996. 47—80., 83—89. Idézetek: 63., 66. , 87. 203. jz., 68.

[124] ZSOLDOS ATTILA: Somogy megye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. II. konferencia (Somogyfajsz, 1998). Szerk. STAMLER IMRE. Dunaújváros 1998. 37—50.; SOLYMOSI 1999.; KRISTÓ GYULA: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. In: *Turul* 73 (2000) 1—5.; SOLYMOSI LÁSZLÓ: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. In: *Turul* 74

Melléklet: az oklevél szövege latinul és magyarul

Formuláris részek	Latin szöveg: Ed. Geisa Érszegi (Mons Sacer. Pannonhalma 1000 éve I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996. 81—82.)	Magyar szöveg: Marczali Henrik, Gerics József, Érszegi Géza és Piti Ferenc fordításainak felhasználásával készítette Thoroczkay Gábor. A fordítást Körmendi Tamás és Rihmer Zoltán ellenőrizte.
INVOCATIO SYMBOLICA	*C(HRISTE)! C(HRISTE)!*	KRISZTUS! KRISZTUS!
INVOCATIO VERBALIS	*IN NOMINE DOMINI DEI SUMMI!*	A LEGFELSÉGESEBB ÚRISTEN NEVÉBEN!
INTITULATIO ET FORMULA DEVOTIONIS	*ST<E>FANUS SUPERNA PROVIDENTE CLEMENTIA UNGRORUM REX.*	ISTVÁN, A FENTI GONDVISELÉS KEGYELMÉBŐL A MAGYAROK KIRÁLYA
ARENGA	*Credimus et vere scimus, si locis divino cultui mancipates potestates atque honores ada<u>gmentaveriumus, id non solum laude humana predicandum, verum divina mercede remunerandum.*	Hisszük és igazán tudjuk, hogy ha az istentiszteletnek juttatott helyek hatalmát és tiszteletét megnöveljük, szükséges, hogy azt ne csupán az emberi dicséret hirdesse, hanem az isteni jutalom is viszonozza.
PROMULGATIO	*Quocirca omnium sanctae Dei aecclesiae fidelium nostrorumque praesentium atque futurorum sollers comperiat intentio, quod*	Ezért Isten szent egyháza és a mi összes jelenlegi és jövendő híve gondos figyelemmel szerezzen bizonyosságot arról, hogy
NARRATIO PRIMA	*Nos interventu, consilio et consensu domini Anastasii abbatis de monasterio Sancti Martini in Monte supra Pannoniam sito ab genitore nostro incepto, quod nos per dei subsidium ob animę nostrę remedium pro stabilitate regni nostri ad finem perduximus,*	mi Anasztáz úrnak, Szent Mártonnak a Pannónia feletti hegyen elhelyezkedő — még atyánk által elkezdett, s Isten segítségével lelkünk üdvösségéért és királyságunk megszilárdulása érdekében általunk befejezett — monostora apátjának közbenjárására, tanácsára és közreműködésével

(2001) 38—43.; ZSOLDOS ATTILA: Somogy megye korai történetének forrásairól. In: uo. 44—50.; KRISTÓ GYULA: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. In: *Századok* 136 (2002) 469—484., különösen 470—473., 477—484.; ZSOLDOS ATTILA: Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója". In: uo. 679—685.; Kristó Gyula: Rendszerjelleg a korai középkor kutatásában. In: uo. 686—690. (Az vita egész anyaga megjelent még: Szent István és az államalapítás 431—481.)

DISPOSITIO PRIMA	*<eidem monasterio> talem concessimus libertatem, qualem detinet monasterium Sancti Benedicti in Monte Cassino, quia propter orationes sanctas fratrum eiusdem monasterii consiliante domino Anastasio praescripto abbate et iugiter adiuvante confortati et laureati sumus.*	<ugyanezen monostornak> azt a szabadságot engedélyeztük, amelyet Montecassinóban a Szent Benedek-monostor is bír, mivel ugyanezen monostor testvéreinek szent imádságai következtében, az előbb írt Anasztáz úr tanácsától és szakadatlan segítségétől nyertünk erőt és koszorúztattunk meg győzelmi babérral.
NARRATIO SECUNDA	*Singulare namque sufragium, quod per merita beati Martini in puericia mea expertus sum, memoriae poster<or>um tradere curavi. Ingruente namque bellorum tempestate, qua inter Theotonicos et Ungaros seditio maxima excreverat praecipueque cum civilis belli ruina urgerer volente comitatu quodam nomine Sumigiense paterna me sede repellere, quid fluctuanti animo consilii darem, quaque me verterem tanta tactus verecundia, astantibus ducibus videlicet Poznano, Cuntio, Orzio domino quoque Dominico archiepiscopo votum vovi sancto Martino, quod si de hostibus interioribus et exterioribus eius meritis victor existerem, supranominati comitatus decimationem de omnibus negociis, praediis, terris, vineis, segetibus, vectigalibus vinumque hospitum, quod in praediis eorum excresceret, ne parrochiano episcopo pertinere videretur, sed magis abbati eiusdem monasterii sub testimonio praefatorum ducum multorumque comitum absque ulla mora subiugarem. Dumque post cogitatum victoria potirer, quod animo revolveram, operis efficatia complere studui. Necdum enim episcopatus et abbatiae praeter ipsum*	Gondom volt ugyanis arra, hogy az utódok emlékezetére hagyjam azt az egyedülálló támogatást, amit Szent Márton érdemei révén gyermekkoromban megtapasztaltam. Mert amikor kitört a háborúk vihara, amelyben igen nagyra növekedett a viszály a németek és a magyarok között, s különösen amidőn gyötört a romboló polgárháború, az egyik megye, név szerint a somogyi, el akart távolítani az atyai székből, nagy bátortalanság lepett meg, hogy milyen tanácsot nyújtsak bizonytalan lelkemnek, hová forduljak. Ekkor támogatva a vezérektől, azaz Pázmánytól, Honttól, Orcitól, valamint Domokos érsek úrtól, fogadalmat tettem Szent Mártonnak, hogy ha érdemeiért győzelmet aratok a belső és külső ellenségek felett, helyesnek látszik, hogy a fent nevezett megye tizedszedését, ami összes javaiból, birtokaiból, földjeiből, szőlőiből, vetéseiből és vámjaiból keletkezik, és a vendégek borát, amely azok birtokain megterem — nehogy úgy tűnjön, hogy az a megyéspüspökhöz tartozik —, inkább haladék nélkül, az említett vezérek és számos ispán tanúságával ugyanezen monostor apátja alá vetem. Elhatározásom

	locum in regno Ungarico sitę erant. Quod si, vos fideles, licuit mihi, quo volui loco, episcopatus et abbatias statuere, an non licuit cuipiam loco, quod volui, ut facerem?	után, amikor megszereztem a győzelmet, amit eszemmel átgondoltam, hatékony cselekvéssel törekedtem véghez vinni. E hely kivételével ugyanis püspökségek és apátságok még nem létesültek Magyarországon. Hogy ha, hívek, szabadságomban állt püspökségeket és apátságokat létesítenem ott, ahol akartam, vajon nem tehettem volna azt bármely hellyel, amit csak akartam?
DISPOSITIO SECUNDA	*Et ne adhuc aecclesia Sancti Michahelis vacua esse videretur vel episcopus parrochianus iniurias querimoniasve in collectione decimationis pateretur, ei curtem, quę vocatur Cortou cum hominibus eidem pertinentibus tradidi.*	És hogy ne tűnjék úgy, hogy Szent Mihály egyháza fogyatkozást szenvedett vagy hogy a megyéspüspököt ne érjék jogtalanságok vagy károk a tized beszedésénél, a Kortó nevű udvarházat a hozzá tartozó emberekkel neki adtam át.
SANCTIO PRIMA (POENA SPIRITUALIS)	*Quod si ipse contra mea statuta, quid inique agere vel adquirere volerit, ante Deum iudicem vivorum et mortuorum in die iudicii se contendere mecum sciat.*	S ha pedig ő a rendelkezéseim ellenében bármit gonoszul cselekedni vagy kitalálni szándékozna, tudja meg, hogy az ítélet napján az élők és holtak bírája, Isten előtt fog velem megmérkőzni.
DISPOSITIO TERTIA	*Adhuc autem subiungens dico: sit id ipsum monasterium ab omni inquietudine semotum habeantque monachi <potestatem> post transitum sui cuiusque abbatis alium abbatem securiter eligendi et a quocunque velint episcopo consecrandi eum sitque illis licitum ordines accipere quovis loco et a quocunque episcopo. Ante neminem vero abbatum capella incedat, nisi ante patrem eiusdem monasterii propter reverentiam et sanctitatem ipsius loci moreque episcopi in sandaliis missam celebret.*	Mindehhez hozzáfűzve kijelentem: legyen e monostor minden háborgatástól mentes, legyen <hatalmuk> a szerzeteseknek akármelyik apátjuk elhunyta után félelem nélkül másik apát választására, s annak bármely kívánt püspöktől való felszentelésére. Ezenfelül legyen engedélyezett számukra bármely helyen vagy bármelyik püspöktől a rendeket felvenni. E hely tisztelete és szentsége miatt pedig semelyik más apát előtt, mint csupán ugyanezen monostor atyja előtt vonuljon hordozható kápolna, valamint püspök módjára szandálban ünnepelje a misét.

SANCTIO SECUNDA (POENA TEMPORALIS)	*Precipimus itaque sub testificatione Salvatoris Domini nostri Iesu Christi, ut nullus archiepiscopus, episcopus, duc, marchio, comes, vicecomes seu aliquis homo magnus sive parvus de iam fato monasterio aliquo modo se intromittere in mancipiis, terris, vineis, decimationibus, piscationibus, ripis, placitis sine concessione abbatis eiusdem monasterii audeat. Quod qui fecerit, componat centum libras auri optimi medium camerae nostrę ac medium prefato monasterio suisque recoribus maledictionisque perpetuae vinculo ęternaliter feriatur.*	Meghagyjuk tehát a Megváltó, Jézus Krisztus urunk tanúsága alatt, hogy ugyanezen monostor apátjának engedélye nélkül egyetlen érsek, püspök, herceg, őrgróf, gróf, algróf, vagy bármely — nagy vagy kis — ember se merészeljen beleavatkozni a szolgálónépek, földek, szőlők, tizedszedések, halászatok, partok, törvény előtti ügyek tárgyában a már említett monostor esetében. Aki ezt cselekedné, elégtételül adjon száz font nagy finomságú aranyat, felét kincstárunknak, másik felét az említett monostornak és annak elöljáróinak, s vég nélkül az örök kiátkozás bilincsében bűnhődjön.
CORROBORATIO	*Quod ut verius credatur, hanc paginam manu propria roborantes sigillari iussimus.*	S hogy ez hitelt érdemlőbb legyen, ezt a levelet saját kezűleg megerősítve megpecsételtettük.
MONOGRAMMA (SIGNUM)	*SIGNUM DO<MI>NI STEFANI INCLITI REGIS (STEFANUS REX* var. *STEFANI REGIS)*	ISTVÁN ÚR, A KIVÁLÓ KIRÁLY JELE (ISTVÁN KIRÁLY *var.* ISTVÁN KIRÁLYÉ)
FORMULA RECOGNITIONIS	*DOMINICUS ARCHIEPISCOPUS VICECANCERARIUS FECIT.*	DOMOKOS ÉRSEK MINT ALKANCELLÁR KÉSZÍTETTE.
DATUM	*Anno Dominicae incarnationis millesimo I indictione XV anno Stephani primi regis Ungrorum secundo hoc privilegium scriptum et traditum est.*	Ezen kiváltságlevelet az Úr megtestesülésének 1001. évében, a 15. indikcióban, Istvánnak, a magyarok első királyának második évében írták és adták át.
APPENDIX (ADDITAMENTUM)	*Hae sunt nominatae villę in dedicatione aecclesię ab archiepiscopo Sebastiano et comite Ceba: Piscatores Fizeg, Baluuanis, Temirdi, Chimudi, Wisetcha, Vuosian, Murin, Curtov, Wag. Tertia pars tributi de Poson in omnibus rebus sive praesentibus sive futuris.*	A templom felszentelésekor ezeket a falvakat nevezte meg Sebestyén érsek és Ceba ispán: Halászok Füzegy, Bálványos, Tömörd, Hímed, Wisetcha, Varsány, Murin, Curtov, Vág. A pozsonyi vám harmadrésze minden jelenlegi és jövőbeli dologból.

III. A *PASSIO SANCTI ADALBERTI* MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAIRÓL

Az első ezredforduló körüli években számtalan írástudó foglalkozott a 997-ben mártírhalált halt, s két évvel később szentté avatott prágai püspök, Adalbert életének megörökítésével. Canaparius János és Querfurti Brúnó szentéletrajzai[125] mellett a legnagyobb figyelem kétség kívül a *Passio Sancti Adalberti episcopi et martyris* című munkát övezte a német és lengyel középkorkutatásban.[126] Mára már Reinhard Wenskus német történetíró jóvoltából egy eléggé hihető kép alakult ki a mai formájában kivonatként értékelhető munka keletkezéstörténetéről. Eszerint Querfurti Brúnó *vitá*jának elkészítése után egy szászországi német szerző kezdett hozzá a mártír prágai püspök életének és szenvedéstörténetének megírásához, amelyben vitatkozhatott Brúnó érseknek a korán elhunyt III. Ottó császár (983—1002) római politikáját bíráló állásfoglalásával. Ez a *Liber de passione martyris* egy lengyel klerikushoz kerülve jelentős átdolgozáson esett át: Adalbert szenvedéseinek és halálának lengyelországi hagyományanyagával egészítették ki, s elbeszélése bizonyos mértékig kontaminálódott az 1009-ben elhunyt Querfurti Brúnó mártíromságának körülményeivel. Ez az elveszett munka több, a XI. század elején alkotó krónikás kezébe is eljutott, a legismertebb közülük a Lengyelországgal szomszédos területen alkotó Merseburgi Thietmar. A napjainkig is fennmaradt *Passio Sancti Adalberti* az elkallódott mű liturgikus célú kivonata. Erről az is bizonyítható volt, hogy összeállítója vagy másolója dél-német (bajor) származású volt.[127] A feltett *Liber de passione martyris* az 1000. év táján keletkezett, de napjainkra már elveszett német, ill. lengyel írásos emlékek közül a

---

[125] S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita prior. Edidit, praefatione notisque instruxit Hedvigis Karwasińska. *Monumenta Poloniae Historica. Series nova IV/1*. Warszawa 1962.; S. Adalberti… vita altera auctore Brunone Querfurtensi

[126] Kiadása: G. Waitz: MGH. SS. XV/2. 706—708.

[127] REINHARD WENSKUS: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt. *Mitteldeutsche Forschungen 5*. Münster—Köln 1956. 202—246., különösen 243—246.

legvitatottabbak egyike, viszonya Thietmarhoz és a lengyel történetírás atyjához, a gall névtelenhez máig történészi polémiák tárgyát képezi.[128]

A ma is olvasható *Passio Sancti Adalberti* a korai magyar egyháztörténetnek is fontos forrása. Elbeszélése szerint Adalbert „a szász tartományból rövid idő után eltávozva a polan terület felé irányította útját, majd Meseritz helységnél szállást véve *(ad Mestris locum divertens)* ott monostort épített, s minél több szerzetest összegyűjtve As(e)riket *(Aschricumque)* — akit később Sobottin érsekévé szenteltek *(qui postea archiepiscopus ad Sobottin consecratus est)* — rendelte apáttá, hogy azokat kormányozza”.[129]

A hazai történetírás figyelmét természetesen As(e)rik személye és a Sobottin helységgel kapcsolatba hozott érseki mivolta keltette fel. A későbbi kutatást döntően befolyásoló állásfoglalást a XIX. század végén Karácsonyi János tette meg. Nézete szerint „e szavakat: »archiepiscopus ad Sobottin consecratus est« helyesen csak így lehet lefordítani: »sobottini érsekké szenteltetett föl.« Du Cange szótárában, a régi római itinerariumokban számos példát találunk arra, hogy a latin az ily helyhatározó »ad« elöljáróval azt akarja jelezni, a mit mi a helynevekből képzett melléknevekkel fejezünk ki. Tehát Sobottin nem azt a helyet jelenti, a hol a fölszentelés történt, hanem a hol Asztrik érseki széke állott”.[130] Tételszerűnek tűnő megjegyzése után ő a rejtélyes Sobottint a Colocin elnevezés passióbeli eltorzulásának vélte, s Kalocsával azonosította. Terjedelmes kutatástörténeti bemutatót nem kívánunk előadni, így részletesen csak az utóbbi évtizedek állásfoglalásait meghatározó Györffy György nézetéről szólnánk. Sobottint ő is minden vita nélkül egyházmegye, ill. pontosabban érseki székhely megjelölésének fogta fel, s a következő parafrázist adta: As(e)rik apát volt az, „akit utóbb *Sobottin*-i érsekké szenteltek”.[131] Később is úgy határozta meg Sobottint, mint azon helyet, „ahová Anasztáz [esztergomi] érseket kinevezték”. A települést pedig

---

[128] BAGI DÁNIEL: Remény a királyságra. (A gnieznói találkozó „koronázási jelenete” a lengyel ősgestában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán kori magyar belpolitikával). In: *Századok* 137 (2003) 349—380., különösen 356—362.

[129] MGH. SS. XV/2. 706. E sorok írójától származó magyar fordítása: ÁKÍF 100—101.

[130] KARÁCSONYI 1892. 210.

[131] GYÖRFFY 1969. 201.

számos munkájában Esztergomnak a Garam-torkolattal szemben fekvő révjével, ill. a körülötte elterülő városrésszel azonosította: „A rév mellett kialakult *szombat* napi vásárhely után nevezte a lengyel—német értesülésű Adalbert-passio a várost *Sobotin* néven”. A szláv Sobot- tőhöz nézete szerint a német -in képző társult.[132]

Györffy tekintélye meghatározta a későbbi magyarországi kutatást, magunk is a szenvedéstörténet vonatkozó részének 1999-ben megjelent, fentebb idézett fordításában a helymegjelölést As(e)rik érseki székhelyeként, neki főpapi címet adó településként fordítottuk. Az elmúlt évek-évtizedek során azért hazánkban is napvilágot látott néhány más vélemény: kalocsai érdekeltségű kutatók Sobottint a XI. század eleji veszprémvölgyi alapítólevélben szereplő, a Csepel-sziget végénél a Duna bal partján fekvő Soboti helységgel azonosították. A települést kiterjesztő értelemben a kalocsai Sárközzel hozták kapcsolatba, s így As(e)rik érseki székhelyének Kalocsát tartották.[133] Püspöki Nagy Péter azt vetette fel, hogy a szenvedéstörténetben szereplő helységnév egy morvaországi települést jelent, ahol 999 és 1003 között a cseh—morva területeket akkor kézben tartó Vitéz Bolesław lengyel fejedelem alapíthatott egy rövid ideig fennálló érsekséget az általa Anasztáz személyétől elválasztott As(e)rik számára.[134]

Számunkra csak a közelmúltban vált nyilvánvalóvá, hogy a német történetírás már a XX. század eleje óta a tárgyalt passióbeli helyet a magyar kutatástól egészen eltérően értelmezi. Györffy György munkái apparátusából kikövetkeztethetően bizonyosan ismerte a vonatkozó állásfoglalásokat, de valami okból nem tartotta szükségesnek azok közvetítését, a velük való polémiát. A új németországi szakirodalom viszont már Györffy munkásságát ismerve utasította el Sobottin Esztergomként, ill. As(e)rik székhelyeként való azonosítását. Tudomásunk szerint a mára már egyhangúnak számító, s Györffyével ellentétes német tudományos pozíciót a magyar szakirodalomban egyedül

---

[132] GYÖRFFY 1977. 97. (innen való a második idézet), 153.; ÁMTF II. 245. (innen való az első idézet)

[133] UDVARDY JÓZSEF: A kalocsai érsekek életrajza (1000—1526). *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.* Köln 1991. 25—26. 31. jz.; TÖRÖK JÓZSEF(—LEGEZA LÁSZLÓ): A kalocsai érsekség évezrede. Bp. 1999. 10.

[134] PÜSPÖKI NAGY 1989. 48—49.

Erdő Péter képviselte az 1990-es évek elején,[135] de állásfoglalása az elmúlt évek millenniumi kiadványaiban sem váltott ki visszhangot.

A napjainkban egységesnek tekinthető németországi álláspont kidolgozása felé az első lépéseket Hermann Gottlieb Voigt, Szent Adalbert és Querfurti Brúnó életének XX. század eleji monográfusa tette. Korábban Sobottint ő is Esztergommal azonosította,[136] de később változtatott nézetén. Ekkor a rejtélyes helynevet a ma a Szudéták lengyel oldalán fekvő Swidnica (korábban a sziléziai Schweidnitz) mellett fekvő Sobota-hegyre (Zobtenbergre), egy feltételezett pogány kori szláv kultuszhelyre értelmezte. Elképzelhetőnek tartotta, hogy a prágai püspökségnek a cseh hercegségen kívüli, lengyel fennhatóság alá került területeit a 990-es évek utolsó éveiben önálló egyházszervezettel látták el, s ennek főpapjává szentelték fel As(e)riket. Az ő Magyarországra való távozása után ez a missziós jellegű egyházi régió az 1000-ben alapított wrocławi püspökségben nyerte el jogutódját.[137]

Voigt után két évtizeddel Konrad Schünemann foglalkozott a kérdéssel. Joggal utasította el Václav Chaloupecky azon kísérletét, amely a passió szövegét addig emendálta, míg Szent Adalbert magyarországi térítésének forrásává vált,[138] de szkeptikus volt Voigt azon elképzelésével szemben is, amely Sobottint a wrocławi püspökség elődjének tekintette. Hangsúlyozta, hogy az *ad Sobottin* kifejezés a felszentelés helyére, és nem az érseki székhelyre utal. Magát a konszekrációt, amely által As(e)rik a magyarok érsekévé lett, III. Ottó császár gnieznói zarándoklatával hozta összefüggésbe.[139]

A következő lépést Mathilde Uhlirz tette meg II. Ottó és III. Ottó császári éveivel foglalkozó nagy munkájában. Ő As(e)rik-Anasztázt a szenvedéstörténet fentebb idézett

---

[135] ERDŐ 1991. 35—36.

[136] H. G. VOIGT: Der Verfasser der Römischen Vita des heiligen Adalbert. Prag 1904. 89.

[137] H. G. VOIGT: Brun von Querfurt. Mönch, Eremit, Erzbischof der Heiden und Märtyrer. Stuttgart 1907. 325—327.

[138] VÁCLAV CHALOUPECKY: Radla-Anastasius. In: *Bratislava* 1 (1927) 210—228., különösen 217. Nála az *in Polaniam* helyett *in Pannoniam*, az *ad Mestris* helyett *ad montem Sancti Martini*, s az *ad Sobottin* helyett *ad Strigonium* került a szenvedéstörténet szövegébe!

[139] KONRAD SCHÜNEMANN: Ungarn in der Missions- und Kirchenpolitik der sächischen Kaiser. In: *Deutsch-Ungarische Heimatblätter* 1 (1929) 65—71., 119—123., különösen 69—71.

helye alapján meseritzi, majd 997-től magyarországi, pécsváradi apátnak tekintette. Voigt nézetéhez csatlakozva Sobottint a Zobten-heggyel azonosította, s ami a legfontosabb, az *ad Sobottin* kifejezést Schünemannhoz hasonlóan a felszentelés helyeként értelmezte. A kérdés így csak az volt, hogy mikor kerülhetett sor As(e)riknek a magyarok egyházfőjévé való Szudéták-béli felszentelésére. Uhlirz átvette Schünemann elképzelését, miszerint erre alkalmat egyedül III. Ottó 1000 tavaszán tett gnieznói látogatása adhatott,[140] ekkor a lengyel fejedelmi székhely felé való úton kaphatta meg a püspöki ordót a császár kíséretében lévő birodalmi püspököktől. A kutatónő persze ismerte azt az 1001. április 4-én Ravennában kelt oklevelet, ahol a császár és II. Szilveszter pápa környezetében említenek egy Anasztázt, a szklavaniai tartomány Szűz Mária-monostorának apátját.[141] Ezt a személyt azonosnak tekintette a már egy évvel korábban érsekké szentelt As(e)rikkel, s apáti címét Pécsváradra magyarázta. A már érsekké szentelt, de mégis csak apátként szereplő főpapot a magyarországi térítés vezetőjének, István fejedelem Itáliába küldött követének tartotta, aki Rómában, majd a császári udvar elmenekülése után Ravennában tárgyalt magyar ügyekről. Ezután már pápai követként tért vissza Magyarországra és koronázta meg Istvánt. Uhlirz szerint ekkor már egyházi karrierje is a csúcspont felé közeledett, hiszen a már érseki ordinációt nyert As(e)rik Esztergom első főpapja lett, s évtizedekig vezette a magyar egyházat. Pályája így Adalbert féltestvéréhez, Radim-Gaudentiuséhoz hasonlóan alakult, akit már 999-ben felszenteltek „Szent Adalbert vértanú érsekévé”, de csak a császár gnieznói útja alatt, 1000 tavaszán foglalhatta el az újonnan alapított metropolitai széket. A kutatónő a magyar kútfőanyag ismeretében utasította el Domokos és Sebestyén esztergomi érsekségét.[142]

Már Györffy György nézeteit ismerve, Sobottinra vonatkozó elképzelését elutasítva képviselte a német történetírásban kidolgozott álláspontot Heinz Wolter, a

---

[140] A látogatásra legújabban l. JERZY STRZELCZYK: A gnieznói találkozó és az érsekség alapítása. In: Európa közepe 1000 körül. (Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok). Szerk. ALFRIED WIECZOREK—HANS-MARTIN HINZ. Stuttgart 2000. 302—304.

[141] DHA I. 20—21. (3. sz.)

[142] MATHILDE UHLIRZ: Otto III. (983—1002). *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III. 2.* Berlin 1954. Exkurs XXII. Die Weihe des Aschericus zum Erzbischof ad Sobottin 566—571.

X—XI. századi német birodalmi és itáliai zsinatok történetének feldolgozója, aki Percy Ernest Schramm híres könyve[143] és Uhlirz III. Ottó-monográfiája alapján tárgyalta a császár itáliai éveit. Szerinte az 1001 januárjában Rómában tartott császári szinóduson vitatták meg a már a Zobten-hegyen érsekké szentelt As(e)rik pécsváradi apát, Henrik bajor herceg és mások jelenlétében a magyar egyházszervezés és koronakérés problematikáját. Az egy évvel korábbi lengyelországi érsekké szentelésre a kereszténység ügyének magyarországi előrehaladása adott lehetőséget. A zsinat után III. Ottó császár gyakran változó uralkodói jelzői közé bekerült az „és a szent egyházak legodaadóbb és leghívebb elterjesztője" *(sanctarumque ecclesiarum devotissimus et fidelissimus dilatator)* titulus is.[144] Wolter ezt is a magyar püspöki szervezet császári és pápai engedélyezésével hozta kapcsolatba. A Ravennába menekülő III. Ottót és II. Szilvesztert követte As(e)rik is, s az 1001 áprilisában megtartott szinóduson végleg lezárták a magyarországi egyházszervezés tárgyalását, jóváhagyták a már szervezés alatt álló esztergomi főegyház alapítását. Ezután az apát is hazatérhetett, ahol pápai beleegyezéssel 1001 augusztusának közepén királlyá avatták Istvánt. Az áprilisi zsinatról nem maradt fenn írásos bizonyíték, létezését II. Szilveszter pápa levelei, és a már említett, számos birodalmi előkelőt, remetét, felső-itáliai püspököt és az As(e)rikkel azonosnak tekintett Anasztáz szklavaniai apátot említő 1001. április 4-i ítéletlevél alapján feltételezte. A magyar királyság és egyháztartomány létrejöttéhez adott pápai beleegyezés hangsúlyozása és a Szent Péternek való országfelajánlás valóságának elfogadása nyilvánvalóan Györffy hatása volt ebben a 1988-ban megjelent szakmunkában.[145] Wolter felfogását a magyarországi szakmai közvélemény felé — miként már említettük — Erdő Péter közvetítette.

A fentebb vázolt német kutatói álláspont történeti szempontból többszörösen vitatható. Elsőként teljesen valószínűtlennek tartjuk, hogy As(e)rik-Anasztáz *abbas monasterii sancte Marie Sclavanensis provincie* címe Pécsváraddal lenne azonos. A

---

[143] PERCY ERNEST SCHRAMM: Kaiser, Rom und Renovatio: Studien zur Geschichte des römischen Eneuerungsgendanken vom Ende des Karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit. Leipzig 1929.

[144] DO III. 388. sz.

[145] HEINZ WOLTER: Die Synoden im Reichsgebiet und in Reichsitalien von 916 bis 1056. *Konziliengeschichte. Reihe A: Darstellungen.* Paderborn—München—Wien—Zürich 1988. 189—200.

főpap sohasem volt a X. század végén még nem is létező pécsváradi monostor apátja, a titulusában szereplő helység minden bizonnyal Meseritzcel (a lengyel Międzyrzecz) azonosítható.[146] Az elképzelhető, hogy 1000 tavaszán As(e)rik-Anasztáz jelen volt a császár lengyelországi útján, de az elképzelhetetlen, hogy ekkor érsekké szentelték volna a Zobten-hegyen. Egyfelől a rejtélyes földrajzi objektum jóval több mint száz kilométerrel délebbre helyezkedett el, mint III. Ottó Gnieznó felé tartó útvonala;[147] másfelől ha már ekkor érsekké szentelték volna, 1001 áprilisában bizonyosan ezt a címét, és nem apáti titulusát használta volna Ravennában. Azt éppen egy német diplomából tudjuk, hogy Radim-Gaudentius 999 őszi felszentelése után, de még gnieznói székfoglalása előtt már „Szent Adalbert mártír érsekének" nevezte magát,[148] konszekrációja esetén As(e)rik sem tett volna másként. Az is bizonyos, hogy a főpapot ketten, Domokos és Sebestyén is megelőzték az 1001-ben felállított magyar egyháztartomány élén.[149]

Hogyan képzeli el a hazai történetírás As(e)rik-Anasztáz kezdeti magyarországi működését? Györffy György szerint a meseritzi apát a császár Gnieznóból való hazatértekor hagyhatta el Lengyelországot, ahol mellőzték a frissen felállított püspöki

---

[146] A pécsváradi apátságot csak 1015-ben alapították, s 1037-ben szentelték fel. L. KRISTÓ 2000. (Pécsvárad) 313—316. As(e)rik-Anasztáz (ill. Querfurti Brunó) kapcsolatba hozása az apátsággal az 1000-es években a Dél-Dunántúlon végzett térítő tevékenységük eltorzult emléke lehet (az érsek esetleg Kalocsa főpapjaként, a terület 1009 előtti megyésfőpásztoraként működött itt). L. THOROCZKAY 2001. XVII., XXIV. A lengyel kutatásban is régi, de téves nézet a szenvedéstörténetben szereplő *Mestris* helység Pécsváraddal, Vasheggyel *(Mons Ferreus)* való azonosítása. L. RYSZARD GRZESIK: Die Ungarnmission des Hl. Adalberts. In: … The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways… Festschrift in Honor of János M. Bak. Ed. by NAGY, BALÁZS —SEBŐK, MARCELL. Bp. 1999. 230—240., különösen 231., 237—238. 16. jz. Tagadja a *Mestris* = Pécsvárad-teóriát, s a monostorban Meseritzet látja: JOHANNES FRIED: St. Adalbert, Ungarn und das Imperium Ottos III. In: Die ungarische Staatsbildung und Ostmitteleuropa. Hrsg. v. FERENC GLATZ. *Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest 15.* Bp. 2002. 113—141., különösen 140. 105. jz.

[147] A császár Meissent északkeleti irányban elhagyva szláv területre ért, s Iluánál (ma Eulau am Bober) lépett lengyel földre, ahonnan újból északkeleti irányba fordulva érte el Gnieznót. L. FERDINANDY MIHÁLY: III. Ottó, a szent császár. Bp. 2000. 293.

[148] DO III. 339. sz.

[149] KRISTÓ 1999. (Érsekek) 16—18.; THOROCZKAY 1999. 135—137., 142.

székek betöltésénél. III. Ottó kíséretében fél Európát bejárta 1000-ben, majd Itáliából pápai követként elhozta Istvánnak a koronát és az áldást. Az 1000—1001 fordulóján bekövetkezett királlyá avatás után tavasszal visszatért Itáliába, s Ravennából magával hozta az egyházszervezést jóváhagyó iratot.[150] Györffy elképzelését As(e)rik-Anasztáz pápai követségéről Gerics József megcáfolta.[151] A közelmúltban Kristó Gyula — e vonatkozásban a Hartvik-legendát is hiteles forrásként kezelve — a következő eseménymenetet rekonstruálta: az István fejedelem szolgálatába álló As(e)rik-Anasztáz 1001 tavaszán, egyszer kereste fel Itáliát, ahol részt vett a ravennai zsinaton, s onnan hozta el „az esztergomi érsekség létesítéséről szóló engedélyt és a koronát". A magyar államalapítót így csak 1001. június 1-én vagy augusztus 15-én koronázhatták meg.[152]

As(e)rik-Anasztáz későbbi egyházi pályafutásáról megoszlanak a vélemények a hazai történetírásban: Györffy György és magunk elképzelhetőnek tartottuk esztergomi főpapsága előtti kalocsai működését,[153] Kristó Gyula viszont pannonhalmi apátnak, majd 1007-től hivatalba lépő esztergomi érseknek tekinti.[154] Azt azonban senki sem vitathatja, hogy a fentiek szerint őt Magyarországon szentelték püspökké, mégpedig az 1001—1007 közötti időszakaszban, a konszekrálók pedig három, 1001 után már bizonyosan létező hazai egyházmegye főpásztorai lehettek.[155]

Nyelvi szempontból azonban az említett német kutatóknál lehet az igazság. Az *ad* praepositio és egy helységnév kapcsolata — Karácsonyi János már idézett állásfoglalása

---

[150] GYÖRFFY 1969. 216—221.; GYÖRFFY 1977. 139—162.

[151] GERICS 1984. (Szent István)

[152] KRISTÓ 1999. (Érsekek) 11—13.; KRISTÓ 2001. 52—59.

[153] GYÖRFFY 1969. 221.; GYÖRFFY 1977. 178., 180—181.; THOROCZKAY 1999. 137—142.; THOROCZKAY 2001. XIX—XXV. Magunk — Györffyvel ellentétben — As(e)rik-Anasztáz rövid ideig tartó pannonhalmi apátságát (1001—1002) is elképzelhetőnek tartjuk.

[154] KRISTÓ 1999. (Érsekek) 13—16.

[155] 1001-ben már bizonyosan létezett az esztergomi főegyházmegye, valamint a veszprémi és győri püspökség, 1007-ig pedig megalapították az erdélyi és a kalocsai egyházmegyéket is. L. THOROCZKAY GÁBOR: Szent István egyházmegyéi — Szent István püspökei. In: Szent István és az államalapítás 482—494. Arra a korai középkorban is követett elvre, hogy a püspökszentelésnél két vagy három szentelő főpapnak kell jelen lennie, legújabban l. SZUROMI SZABOLCS ANZELM: A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok a Dionysio-Hadriana Gyűjteményben. In: *Kánonjog* 2 (2000) 87—95., különösen 88—90.

ellenére[156] — a (püspök)szentelésre vonatkozó igék környezetében szinte sohasem jelentette a felszentelt által birtokba veendő egyházat, egyházmegyét, a késő antik és a középkori latinság ezt másképpen fejezte ki. Magunk részben számítógépes keresőprogram segítségével, amely a *consecrare*, ill. *ordinare* szavakra terjedt ki, a következő megoldásokat találtuk az egyház, egyházmegye számára való felszentelés kifejezésénél: az igék mellett az *in* elöljáró + ablativus (esetleg a helységnévé vagy az egyházmegye-névé) áll,[157] kettős accusativus mellett az adott egyház nevének genitivusa következik,[158] ill. az *in episcopum* szókapcsolat + a helységnév melléknévi formájának accusativusa szerepel.[159] A *consecrare, ordinare* mellett az *ad* elöljáró konkrét helymegjelölésre (a szentelés templombéli helyszínére),[160] vagy szolgálatra,

---

[156] Karácsonyi semmiféle bizonyító anyagot nem mutatott be.

[157] L. pl. a Laodiceai zsinat 55. kánonját: *Ut episcopus non ordinetur in diocesi quae episcopum numquam habuit nisi cum uoluntate episcopi ad quem ipsa diocesis pertinet, ex concilio tamen plenario et primatis auctoritate.* Ferrandus Carthaginensis: Breuiatio canonum. In: Concilia Africae (345—525). Ed. C. MUNIER. *Corpus Christianorum. Series Latina 149.* Turnholti 1974. 288.

[158] L. pl. *Postmodum tamen idem Radulfus, favente sibi domino Adriano papa, quia eius compatriota erat, ad ecclesiam assumptus Bethleemiticam, episcopus eius ordinatus est loci.* Guillelmus de Tyro 739.; *Hic Landoaldus sanctae Romanae aecclesiae presbyter fuit et quia sanctitate ut dictum est et scientia praeminebat a Martino papa Romanorum sancto Amando Traiectensium episcopo ad auxilium exercendae praedicationis deputatus ad Gallias uenit et ordinatus Traiectensis aecclesiae archipresbyter ibidem deo militabat sub sancto Amando episcopo et quia idem episcopus studio praedicandi se expedierat episcopali sarcina ipse uices episcopi diligenter et oportune supplebat et per nouem annos rexit aecclesiam episcopo uacantem donec Remaclus cathedram Traiectensis aecclesiae suscepit.* Sigebertus Gemblacensis: Uita quinta Lamberti Leodiensis. In: PL 160. köt. 761. col.; *Beato igitur Athelwoldo a se educato et in praesulatu Wentoniae promoto ante se ad coelestia praemisso piissimus ei que usitatissimus Andreas per uisum astitit apostolus hoc oraculo usus: abbatem nomine Elfegum Wentoniae consecrabis episcopum.* Adalardus Blandiniensis: Uita Dunstani Cantaurensis. In: Memorials of Saint Dunstan. Ed. W. STUBBS. *Rerum Britannicarum medii aeui scriptores 63.* London 1874. 61.

[159] L. pl. *Hic Anglicus natione, de castello Sancti Albani, apud Avinionem civitatem Provincie in Arelatensi diocesi abbas fuit canonicorum regularium in ecclesia Sancti Rufi, unde ad ecclesiam Romanam a domino Eugenio, bone memorie, vocatus in episcopum Albanensem ordinatus est, Nicholaus nomine.* Guillelmus de Tyro 745.

[160] L. pl. *Ceterum exceptis quinque suum Papam habere uolentibus, priores cardinales cum reliquis cardinalibus ad quos cum clero Romano Pontificis spectat electio, diacones cum subdiaconibus et cunctis*

egyházrendi fokozatra *(ad ministerium, ad sacerdotium)*[161] utal. A *Corpus Christianorum* és néhány más forráskiadvány-sorozat egyes köteteire kiterjedő vizsgálatunk során csak egy példát találtunk arra, hogy az *ordinare, consecrare* az *ad* praepositióval a püspöki székhelyre utal, egy V. századi afrikai zsinati aktát.[162] Átvizsgáltuk Merseburgi Thietmar krónikáját is a fenti szempontból, hiszen ő is hasznosíthatta a szóban forgó szenvedéstörténet előképéül szolgáló írásművet. Megfigyelésünk szerint a krónikás kettős accusativusos szerkesztést használt egy egyház számára való felszentelés kapcsán (ilyenkor az egyházmegye neve az *ecclesiae* főnévi birtokos eset mellett melléknévi formában és természetesen genitivusban szerepel),[163] illetve dativusszal szerepeltette az adott területet,[164] de nem alkalmazta az *ad* + helységnév accusativusa formációt.

Ecclesie Romane ordinibus, archipresbyteri et abbates cum omni Romane urbis clero et populo, qui apud sanctum Marchum conuenerant, obitum Pape expectantes, ut eum, sicut mos est, <secundum> antiquam Romani ordinis normam honorifice sepelirent, audito quia Papa Honorius iam esset mortuus et sepultus, deliberato consilio expetente populo cum honoratorum consensu pari et communi uoto dominum Petrum filium Petri Leonis, kardinalem presbiterum tituli sancti Calixti, in Papam Anacletum prestante Domino unanimiter concorditer ac feliciter elegerunt, et ad beati Petri apostoli basilicam in hymnis et laudibus, sicut consuetudo Ecclesie est, per uiam sacram deduxerunt atque in sacratissimam eius cathedram imponentes secunda dominica Quadragesime uenerabilis senex P. Portuensis episcopus et plures diuersarum regionum episcopi eum in Romanum Pontificem ad altare beati Petri celeberrime consecrarunt. Historia Compostellana. Ed. E. FALQUE REY. *Corpus Christianorum. Continuatio Medieualis 70.* Turnholti 1988. 457.

[161] L. pl. Statuta ecclesiae antiqua c. a. 475: *(Iv) diaconus cum ordinatur, solus episcopus, qui eum benedicit, manum super caput illius ponat, quia non ad sacerdotium, sed ad ministerium consecratur.* Concilia Galliae (314—506). Ed. C. MUNIER. *Corpus Christianorum. Series Latina 148.* Turnholti 1963. 181.

[162] *Habetdeum episcopus dixit: „praecessor meus ad marazanensem locum ordinatus est."* Gesta conlationis Carthaginensis anno 411. Ed. S. LANCEL. *Corpus Christianorum. Series Latina 149A.* Turnholti 1974. 114. A további szövegkörnyezetből kiderült, hogy itt püspöki székhelyről van szó.

[163] L. pl. II. 22.: *Archiepiscopus autem, a clero et omni populo magnifice susceptus, in his festivis diebus consecravit Bosonem Merseburgiensis aecclesiae pastorem I., Burchardum Misnensis eclesie provisorem I., Hugonem episcopum Citicensem I., Havelbergensis aecclesiae custodem I. hiis Tudonem coaptavit prius consecratum: omnes hos subieccionem sibi suisque promittentes successoribus, disposita singulis quibusque parrochia speciali.* Thietmar 64.

Mit jelenthet akkor a tárgyalt *ad Sobottin* kifejezés? Nézetünk szerint az *ad* itt ugyanabban a jelentésben áll, mint néhány tagmondattal korábban. Ott az *ad Mestris locum* a „Meseritz helységnél” jelentést hordozza, tehát vizsgált kifejezésünk értelme: „Sobottinnál”. Hogy miért nem tette ki a passió szerzője(—másolója?) a Sobottin mellé is a *locus* értelmezőt, arra nem tudunk válaszolni, talán (görögös) accusativusnak érzékelte. A fentiek alapján tehát a szókapcsolat As(e)rik-Anasztáz Magyarországon történt püspöki (érseki) felszentelésének helyszínére utalhat, ez pedig történeti okokból csak Esztergom lehetett. Ennélfogva Györffy György évtizedekkel korábban megfogalmazott nézete bizonyos módosításokkal fenntartható, a szenvedéstörténet vonatkozó helyének pontos magyar fordítása pedig a következő: Adalbert „Meseritz helységnél szállást véve ott monostort épített, s minél több szerzetest összegyűjtve As(e)riket — akit később E s z t e r g o m b a n érsekké szenteltek — rendelte apáttá, hogy azokat kormányozza”.

[164] L. pl. II. 22.: *Sed visa quadam epistola, quae clanculum sibi deferebatur, omisit Aethelbertumque Treverensem, professione monachum, sed Rusciae prius ordinatum presulem et hinc a gentilibus expulsum, ad archiepiscopatus apicem, inclitum patrem et per omnia probatum, anno dominicae incarnacionis DCCCCLXX^{o} XV. Kal. Nov. apostolica auctoritate promovit.* Thietmar 64.

IV. A HARTVIK-FÉLE SZENT ISTVÁN-LEGENDA EGYES KÉRDÉSEIRŐL

1. A legenda kutatástörténete

A Szent István királyról (1000—1038) szóló harmadik reánk maradt életrajz Könyves Kálmán király idején (1095—1116), legvalószínűbben az 1100 körüli években keletkezett, szerzőjének pedig a talán Németországból hazánkba került Hartvik győri püspököt tekinthetjük. Az bizonyos, hogy e mű elkészítésekor az államalapító király Nagyobbik[165] és Kisebbik Legendája[166] már készen volt, hiszen a hartviki alkotás lényegében ezek összeolvasztása révén jött létre.

A Hartvik-féle munka[167] előszavából kiderül, hogy azt szerzője Kálmán király parancsára készítette el, aki minden jel szerint egyik korábbi István-életrajzzal sem volt elégedett. Az uralkodói szándék legjobban a legendaíró püspök önálló fogalmazatú szövegeiben érhető tetten, hiszen ezek adhattak választ a könyves király kérdéseire. Hartvik püspök új bevezetőt írt saját munkájához, művében Gézán kívül István anyját is látomásban részesítette fia születése előtt, lengyel vonatkozású részletekben bővelkedő elbeszélést fogalmazott meg a pápa által az államalapító királynak küldött koronáról, foglalkozott a kalocsai érsekség és a székesfehérvári prépostság keletkezésével és kiváltságaival, valamint csodás elemként elhelyezte művében az imádkozó uralkodóval levegőbe emelkedő sátor történetét. E hosszabb betétek mellett néhány rövidebb hozzátoldást (mint pl. a jövevényekkel való kedvező bánásmódról tudósító szakaszt), valamint jó néhány kisebb-nagyobb változtatást is megfigyelhetünk a műben igen nagy mértékben felhasznált két korábbi István-legenda szövegén. Mindezek mellett munkája

---

[165] EMMA BARTONIEK (ed.): SRH II. 377—391. Legújabb magyar fordítását l. KISDI KLÁRÁtól, THOROCZKAY GÁBOR bevezetőjével és jegyzeteivel: ÁKÍF 268—298.

[166] EMMA BARTONIEK (ed.): SRH II. 392—400. Magyar fordítását l. KISDI KLÁRÁtól, THOROCZKAY GÁBOR bevezetőjével és jegyzeteivel: ÁKÍF 299—314.

[167] EMMA BARTONIEK (ed.): SRH II. 401—440. Hartvik önálló fogalmazatú részeinek magyar fordítását l. KISDI KLÁRÁtól, THOROCZKAY GÁBOR bevezetőjével és jegyzeteivel: ÁKÍF 315—343. Az István-legendákra összefoglalóan: SZOVÁK—VESZPRÉMY 1999. 771—776. (A von. rész SZOVÁK KORNÉL munkája)

vagy önálló fogalmazásban vagy a *Legenda maior* korunkra nem maradt befejező részének átvételével leírta István király halálát, temetését, sírjának sorsát, az ott történt csodákat, végül pedig szentté avatását.

A történeti kutatás számára napjainkra már nyilvánvalóvá vált, hogy Hartvik lényegében aktuálpolitikai célok érdekében írta meg munkáját. Elsődleges szándéka a Kálmánnal kortárs gregoriánus reformpápák által elvitatott uralkodói egyházkormányzói jogok védelme volt, s mindezeket megkísérelte koholt történeteivel Szent István királyra visszavezetni, valamint — éppen védelmükben — a Szentszéktől való származásukat bizonyítani; ezen kívül állást foglalt az első magyar uralkodó isteni kiválasztottságával, a német-római császárral való egyenjogúságával kapcsolatban; végül kísérletet tett a magyar egyházszervezés korai történetének egy új rekonstrukciójára is.

Hartvik főbb írott forrásai a korábbi István-legendákon kívül egy korai magyar krónika (gesta), a Pseudo Isidorus-joggyűjtemény egyes szövegei, s bizonyára a VII. Gergely-féle reformmozgalommal szemben álló, császárpárti egyháziak által alkotott hamisítványok, vitairatok némely darabjai lehettek. Feltehetően ismert külföldi hagiográfiai munkákat is, művének Priscianust emlegető előszavából pedig klasszikus műveltségére következtethetünk. A legendaszerző püspök kora egyik legjobb stílusművészeként méltó tagja volt a Kálmán király környezetében kialakuló kulturális elitnek, a történeti és vallási irodalmat művelő egyháziak körének.

A Hartvik-legenda az egész középkor folyamán (s különösen 1201-től)[168] az államalapító uralkodó hivatalos életrajzának számított, ennek szövegét használták fel a liturgiában és a breviáriumok elkészítésénél is, sőt a XVII. században modernizált szövege alapján hamisították a híres-hírhedt Szilveszter-bullát, amely évszázadokig alapul szolgált a magyar királyok főkegyúri jogának gyakorlásához. Magyarországon mindezeken felül még jogforrás jellege is kimutatható a XIV. századtól kezdve. Szöveghagyományát kilenc, két főbb csoportra osztható kézirat képviseli, ezek közül az Országos Széchényi Könyvtárban, a magyar nemzeti bibliotékában őrzött ún. pesti

[168] III. Ince pápa bizonyos módosításokkal ekkor hagyta jóvá a legendaszöveget szertartási olvasmányként a kalocsai érseki tartomány részére: AUGUSTINUS THEINER: Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia. I. Romae 1863. 57.

kódex (XII—XIII. század fordulója)[169] a hartviki szöveget újból kiegészítette a nagyobbik István-életrajz onnan még hiányzó részeivel.

Értekezésünk e fejezete a következőkben arra tesz kísérletet, hogy főbb vonalaiban összefoglalja a magyar történelem e roppant fontos forrásának XIX—XX. századi kutatástörténetét.

A középkor és korai újkor folyamán liturgikus olvasmányként nagyfokú ismertségre szert tevő Hartvik-*vita* filológiai vizsgálatában az első jelentős, a mai forráskritika eszközeit már teljes mértékben alkalmazó lépéseket a neves német historikus, Wilhelm Wattenbach (1819—1897) tette meg. A *Monumenta Germaniae Historica* hasábjain megjelentetett legendakiadása és bevezető tanulmánya részint összefoglalta az addigi kutatásokat, részint pedig a tudományos közvéleményt évtizedekig befolyásoló nézeteket tett közzé. Így egy korábbi magyar *editio* ötletét bővebben kifejtve az életrajzban csak nevével és egyházrendi fokozatával megjelölt legendaszerzőt a Sponheim-Ortenburg grófi családból származó Hartvik regensburgi püspökkel (1105—1126) azonosította, akit V. Henrik császár (1106—1125) — s így közvetve az ő segítségét élvező, Könyves Kálmán ellen támadó Álmos herceg — politikájának jelentős támogatójaként tart számon a történeti irodalom.[170] A Hartvik-féle és a nagyobbik István-legenda később sokat vitatott kapcsolatát tekintve pedig úgy foglalt állást, hogy a Kisebbik Legendánál korábban keletkezett *Vita maior* csonkán maradt ránk, de Hartvik annak elveszett befejező részét is fenntartotta. A neves forráskiadó a mű keletkezését 1106—1114 közé tette, s annak feltételezésével, hogy a Nagyobbik Legenda is Hartvik munkája lehet, egy, a kutatásban még évtizedekig élő gondolatot indított útjára.[171]

---

[169] Cod. lat. med. aevi, nr. 17. L. BARTONIEK 1940. 17—22.

[170] Személyére l. A. SCHMID: Hartwig I., Bischof von Regensburg. In: Lexikon des Mittelalters. München—Zürich 1977—1998. IV. 1948. col. Az első történetíró, aki a regensburgi főpapban látta a legendaszerzőt, PODHRACZKY JÓZSEF volt, l. Vita Sancti Stephani Hungariae protoregis auctore Hartvico. Budae 1836.

[171] MGH. SS. IX. 222—242. Wattenbach nézeteire l. még kézikönyvét: W. WATTENBACH: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts. Berlin 1886.[5] 185—186.

A magyar historiográfia az 1870—1880-as évek fordulóját tekinti a módszeres és szakszerű forráskritika hazai megjelenése időpontjának,[172] amelyre — elsősorban a medievisztika területén — igen nagy hatást gyakorolt a német történetírás. Éppen 1880-ban látott napvilágot Marczali Henriknek (1856—1940), a budapesti tudományegyetem későbbi nagynevű professzorának az Árpád-kori magyar forrásokat bemutató kézikönyve, amelyet hamarosan német nyelven is megjelentettek. Marczali a Hartvik-legenda szerzőjét és keletkezési idejét Wattenbach alapján határozta meg, de sajátos nézetet fogalmazott meg a három István-életírás egymáshoz való viszonyáról. Szerinte a *Vita Hartviciana* keletkezett először, s mind a Nagyobbik, mind a Kisebbik Legenda ennek kivonataként jött létre. Az általunk ismert hartviki szöveg azonban már egy betoldásokkal terhelt alkotásnak tekinthető. A legendaszerző püspök művének többletinformációit többnyire hiteles, a későbbi legendaszövegekből más és más okokból hiányzó híradásoknak nyilvánította.[173]

1881-ben Pécsett a magyarországi történettudomány akkori állapotát és színvonalát tekintve nagyszabású forráskiadvány-sorozat megjelentetése kezdődött meg. A *Fontes Domestici Historiae Hungaricae*-széria kiadását egy személy, a korábban inkább nyelvészettel foglalkozó polihisztor, Mátyás Flórián (M. Florianus) (1818—1904) végezte, aki a szövegeket alapos történeti-filológiai tanulmányok kíséretében tette közzé. A kutató már a Nagyobbik Legenda szövegkiadásának mikéntjével fontos állásfoglalást tett a Hartvik-legendával kapcsolatban, hiszen a *Vita maior* szövege a ma ismert összes kéziratban megszakad Szent István végrendelkezése közben, míg M. Florianus a hartviki mű záró szakaszával pótolta azt. Mint később kifejtette, erre a két legendában elbeszélt események hasonlósága és a stilisztikai egyezések alapján érezte magát feljogosítva *(ducti cohaerentia rerum narratarum et similitudine stili)*. Wattenbach állásfoglalásához igen közel álló nézetét számos szövegmegfelelés felsorolásával próbálta meg alátámasztani.

---

[172] BENDA KÁLMÁN: A magyar történeti forráskiadás múltja. In: A magyar történettudomány kézikönyve. Szerk. GAZDA ISTVÁN. *Tudománytár*. Bp. 1987. 13.

[173] MARCZALI HENRIK: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 16—23.; HEINRICH MARCZALI: Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden. Berlin 1882. 13—21.

A szövegkiadó fontos megjegyzéseket tett a hartviki mű szöveghagyományának problematikájával kapcsolatban is. Nem vett tudomást Marczali elképzeléseiről, Hartvik munkáját tekintette a legkésőbb keletkezett István-életrajznak, s annak a mai kutatásban leghitelesebbnek elfogadott kéziratait az utolsó variánsoknak minősítette. A datálásnál pedig a legendaszöveg beható tartalmi elemzése alapján arra a következtetésre jutott, miszerint mind a Nagyobb, mind pedig a Hartvik-legenda csak a XIII. század elején, ez utóbbi az 1213—1233 közötti időszakban születhetett meg. Mátyás Flórián a korszak „pozitivista" történetfelfogásának szempontjából vizsgálta a legendaszövegeket, azokon elsősorban a történeti hitelességet kérve számon. Számos, a mai kutatás által is elfogadott megállapítást tett (a koronaküldés elbeszélésének vitatható elemeiről, az 1083. évi szentté avatásoknál leírt pápai közreműködés lehetetlenségéről stb.).[174] Hartvikot egyébként nemcsak saját műve, hanem a Szent Imre-legenda szerzőjének, vagy legalábbis egyik részlete interpolátorának tekintette.[175]

Mátyás Flórián azon állásfoglalása, amellyel a *Legenda maior* hiányzó részleteit a hartviki műből pótolta, valamint keltezési teóriája hamar heves kritikát váltott ki. A Hartvicus álnéven publikáló recenzens (mi Marczali Henriket sejtjük a pseudonym mögött) bizonyítékokat közölt arról, hogy Hartvik munkáját, elsősorban annak a fehérvári királyi prépostság jogairól beszámoló részleteit[176] már 1161 előtt ismerték a pápai udvarban.[177]

A következő fontos dátum a Hartvik-életrajz kutatásában 1883, amikor Pauler Gyula (1841—1903), az Árpád-kor máig meg nem haladott kétkötetes politikatörténeti monográfiájának szerzője új — a mai kutatásban is leginkább elfogadott — személyben jelölte meg a legenda szerzőjét. Pauler elöljáróban vitatta annak lehetőségét, hogy Hartvik külföldi, főként német egyházi személy lehetett, s felfigyelt arra is, hogy Arduin

---

[174] Vita Sanctorum Stephani Regis et Emerici Ducis… In: Fontes Domestici I. 10—32. (Legenda maior), 32—70., 183—220. (Hartvici episcopi Vita sancti Stephani regis)

[175] Fontes Domestici. I. 234. Az Imre-legenda kiadását l. EMMA BARTONIEK (ed.): SRH II. 449—460. Irodalmára l. SZOVÁK—VESZPRÉMY 1999. 777—779. (A von. rész SZOVÁK KORNÉL munkája)

[176] SRH II. 418.

[177] HARTVICUS: Vita Sanctorum Stephani Regis et Emerici ducis. (recenzió) In: *Századok* 15 (1881) 692—702.

(Arduinus, Harduinus) ivreai őrgrófot, a XI. század első éveinek itáliai ellenkirályát a németországi források Hartvigus néven emlegetik. Ez számára bizonyította, hogy az itáliai latinságban a Hartvik nevet Arduin formában használták. Következő lépésben felhívta a figyelmet Gaufredus Malaterrának, a XI—XII. század fordulóján élt szicíliai történetírónak *Historia Sicula* vagy másként *De rebus gestis Rogerii… et Roberti…* című munkájára, ahol híradás olvasható arról, hogy Kálmán király I. Roger szicíliai nagygrófhoz küldött követségének tagjai Arduin *episcopus Ioviensis* és Tamás ispán voltak.[178] Ugyanezen Arduin mint győri püspök egy XVIII. század óta elveszett, 1103. évi oklevél tanúnévsorában is szerepelt.[179]

Pauler Gyula szerint a két egymástól független kútfőben elénk kerülő magyar vagy magyarországi főpap lehetett a legenda szerzője, s azt a tényt, hogy önmagát a legenda előszavában Hartvikként nevezte meg, esetleges német eredetével magyarázta. A fenti kútfők egyszersmind bizonyították a *Vita Hartviciana* XI—XII. század fordulójáról való származását is, s kizárták azt a kutatásban már addig is felmerült, s még később is előforduló lehetőséget, hogy a prológusban megjelölt Kálmán király IV. Béla király (1235—1270) tragikus sorsú öccse, Kálmán egykori halicsi uralkodó (1214—1219, 1219—1221, † 1241) lenne, s így a legenda a XIII. század első harmadának terméke volna.[180]

---

[178] *Alamanus [sic!] autem rex Ungarorum audiens famam Siculorum gloriosi comitis Rogerii, legatos dirigens filiam suam in matrimonium concedi expostulat. Ille vero, quamvis honesti viri, qui ad hoc venerant, essent, tamen illos honeste a se dimittens, de suis etiam, ne fallatur, cum ipsis dirigens remandat, ut si executum quod coeperat, velit, alicuius auctoritatis gradus vel ordinis personas, quibus facilius credatur, ad id confirmandum mittat. Qui anhelus exequi Arduinum Ioviensem episcopum et Thomam comitem idem expostulatum mittit.* A. MURATORI (ed.): Rerum Italicarum scriptores. Milano 1723—1751. V. 599. A *Ioviensis* jelzőt hazai történetírók már korábban is *Iaurinensis*, azaz „győri" formában értelmezték.

[179] *Seraphin archiepiscopus Strigoniensis simultates inter Matheum episcopum Wesprimiensem et Petrum abbatem Sancti Martini de Monte Pannoniae amicissime componit, cui disceptationi intererant Ugolinus Colocensis, Sixtus Varadiensis et Arduinus Geuriensis episcopi. Anno domini MCIII.* DHA I. 335. (118. sz.) A csak egy XVIII. századi történeti munkából ismert oklevélkivonatot annak legújabb kiadója nem egy eredeti excerptumának, hanem kései, igaz, hiteles forrásokból merítő kompilációnak tekinti.

[180] PAULER 1883.

Pauler a továbbiakban is több alkalommal foglalkozott a hartviki művel. Egy tanulmányában Mátyás Flórián azon nézetét igazította ki, mely szerint az ún. pesti kódex (amely Hartvik szövegét újra kibővítette a Nagyobbik Legenda ott egyszer már felhasznált információival) lenne az általunk tárgyalt hagiográfiai mű legjobb, legbővebb és legrégibb kézirata. Mátyás Flórián gondolatai közül azt is joggal kérdőjelezte meg, amely szerint a manapság is igen kétes hitelű forrásként értékelt ún. Lengyel—magyar krónika[181] a Hartvik-legenda egyik variánsa volna. Csupán annyit volt hajlandó elismerni, hogy e joggal fércműnek minősített munka fő forrása éppen a szentéletrajz volt. Pauler máig megingathatatlan tétele szerint a legenda eredeti szövegét éppen a nyolc, ún. későbbi kódex tartotta fenn korunkig,[182] s ezek bizonyítják, hogy Hartvik fő forrása a korábban keletkezett két István-*vita* volt.[183]

Mátyás Flórián főbb nézeteinek azonban heves védelmezője akadt Karácsonyi Jánosnak (1858—1929), a korszak elismert középkor- és egyháztörténészének személyében. Ő a pesti kódex eredeti kézirat mivolta mellett kardoskodott, s ily módon a legendát XIII. század eleji alkotásként értékelte. A *vita* híradásainak értékelésénél is Mátyás Flóriánt követte: például elvetette az 1083. évi szentté avatásoknál a pápai beavatkozás lehetőségét.[184] Pauler válaszcikkében korábbi álláspontját ismételte meg,[185] míg Karácsonyi reakciója több kérdésben elmozdulást jelentett saját korábbi nézeteihez képest. Ebben már elfogadta a Hartvik-legenda XII. század eleji keletkezését, de meglepő módon Hartvik eredeti munkájának a *Vita minor*t követően megszerkesztett Nagyobbik Legendát tekintette (a hartviki mű prológusa is ennek része lett volna eredetileg). A püspök neve alatt fennmaradt, a pesti kódexben található életírást pedig egy székesfehérvári kanonoknak tulajdonította, s az 1170—1180-as évekre datálta, míg a későbbi kódexekben megőrzött szövegváltozatokat — amelyeket a pesti kódexbeli

---

[181] BÉLA KARÁCSONYI (ed.): Chronica Hungaro-Polonica. I. (Textus cum varietate lectionum). *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 26 (1969). A műre összefoglalóan l. SZOVÁK—VESZPRÉMY 1999. 766—768. (A von. rész VESZPRÉMY LÁSZLÓ munkája)

[182] BARTONIEK 1938. 372—375.

[183] PAULER GYULA: A Hartvic-legenda és pesti codexe. In: *Századok* 17 (1883) 739—749.

[184] KARÁCSONYI 1892. 24—40., 131—140.

[185] PAULER 1892.

szöveg kivonataiként értékelt — 1201 utánra keltezte. A hartviki bővítmények történeti hitelességét e közleményében is igen kétségesnek tartotta.[186]

Paulernek a következő években még egy vitapartnerrel kellett szembeszállnia, hiszen Mátyás Flórián is visszatért a legenda bizonyos részleteinek tárgyalására. Továbbra is vitatta a Pauler által szilárdan állított pápa közreműködést az 1083. évi magyarországi szentté avatásoknál, s Karácsonyihoz hasonlóan ítélte meg a hartviki munka forrásértékét.[187] Pauler Karácsonyinak és Mátyás Flóriánnak is külön-külön válaszolva[188] lényegében korábbi nézeteit ismételte meg: megkérdőjelezte a pesti kódexen túli Hartvik-kéziratok 1201 utáni keletkezését és az egész mű plágium voltát, s továbbra is ragaszkodott a legendában leírt pápai közreműködés valós mivoltához a kanonizációknál.

Ezekben az években egy osztrák kutató, a czernovitzi, majd grazi egyetem tanára, Raimund Friedrich Kaindl (1866—1930) is behatóan foglalkozott a harmadik Szent István-legendával. Ő mindenképpen a *Legenda maior*t tartotta korábbi alkotásnak, viszont vitatta a Kisebbik Legenda Hartvik általi felhasználását, ezt csak a pesti kódex kompilátoráról tartotta elképzelhetőnek. Sajnos az osztrák történész nem volt tájékozott a Pauler és Karácsonyi között akkor már hosszú évek óta zajló polémiával kapcsolatban, s nem vizsgálta a pesti kódexen kívüli nyolc kéziratot sem.[189]

Karácsonyi utolsó vonatkozó tanulmánya viszont nagymértékben épített Kaindl megállapításaira. Új, s igen bonyolult rendszert állított fel az István-legendák keletkezésrendjének vonatkozásában (Kisebbik Legenda → Nagyobbik Legenda [továbbra is ezt tartotta Hartvik eredeti művének] → a hartviki munka első bővítése [ezt használta fel a Lengyel—magyar krónika] → a Kisebbik Legendát felhasználó pesti kódexbeli variáns [második bővítés] → a többi Hartvik-kézirat). Az első bővítés

---

[186] KARÁCSONYI 1894.

[187] MÁTYÁS FLÓRIÁN: Szent István király kanonizációja. In: *Századok* 29 (1895) 218—225., 318—328.

[188] PAULER 1894.; UŐ: Szent István király kanonizációja. (Válaszul Mátyás Flóriánnak). In: *Századok* 29 (1895) 354—357.

[189] RAIMUND FRIEDRICH KAINDL: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen. I—II. Wien, 1894. 3—23. V—VI. Uo., 1898. 21—41. A középkori magyar elbeszélő forrásokkal foglalkozó tanulmánysorozat eredetileg az *Archiv für österreichische Geschichte* 81—91 (1894—1902) évfolyamaiban jelent meg.

színhelyének Székesfehérvárt tette meg, időpontjául az 1150—1175 közötti éveket tartva, s annak végrehajtóját egy ottani kanonokban látta. Ez — többek között — a fehérvári egyház kiváltságairól szóló rész szerzője lehetett. A második bővítés helyszínének a pannonhalmi apátságot tekintette, s idejének az 1190 körüli éveket gondolta. Ekkor kerülhettek a legendába — mások mellett — a bencés vonatkozású passzusok.[190]

Karácsonyi János utolsó állásfoglalása tulajdonképpen egy historiográfiai korszakot zárt le. A későbbi szakirodalom fényében megnyilatkozásai — néhány kivételtől eltekintve — nem igazán bizonyultak maradandónak, a XX. század történetírása jobbára az egyre inkább korlátlan tekintélyre szert tevő Pauler Gyula eredményeire alapozta Hartvikkal és művével kapcsolatos állásfoglalásait. A század első felének történetírása már figyelmet fordított a mű eszmetörténeti vonatkozásaira, újabb kísérletek történtek a szerző személyének meghatározására is, s e korszakban jelent meg a legenda máig mérvadónak tekintett kritikai kiadása is.

Az 1910—1920-as évek Hartvik-kutatásának meghatározó személyisége Erdélyi László (1868—1947) volt, aki kezdetben a pannonhalmi főapátság levéltárosaként, majd a kolozsvári és szegedi egyetemek művelődéstörténetet előadó professzoraként folytatott tudományos tevékenységet. Erdélyi a pannonhalmi apátság történetéről szóló munkájában a három legenda időrendjét és a szerző személyének meghatározását tekintve Pauler nézeteihez csatlakozott, s külön is vitatta Karácsonyi azon állítását, amely szerint a pesti kódex Pannonhalmán készült volna.[191] Már egyetemi tanárként írta meg sokáig közkézen forgó magyar művelődéstörténeti összefoglalóját, ahol hosszan foglalkozott a három István-életrajzzal is. A *Legenda maior* születését 1083 (1095)—1105, a *Legenda minor* keletkezését pedig 1105 körülre helyezte. A Hartvik-féle munkát pedig a kisebbik életírás és Kálmán halála (1116) közé datálta. Hosszú

---

[190] KARÁCSONYI JÁNOS: Hol bővítették ki a Hartvik-legendát először és másodszor? In: *Századok* 35 (1901) 991—1008. Egyébként Karácsonyi bizonyította be a magyar uralkodók főkegyúri jogának alapdokumentumaként kezelt Szilveszter-bulláról, amely szerint II. Szilveszter pápa Istvánnak apostoli jogokat adott, hogy azt Surius 1576-ban humanista módon átírt Hartvik-legendája alapján hamisították 1630 körül. A kérdésre összefoglalóan: DHA I. 17—18. (1. sz.)

[191] ERDÉLYI LÁSZLÓ: PRT I. 52—54., 59—60., 148.

évtizedek után felelevenítette Mátyás Flórián (s így Wattenbach) nézeteit a Nagyobbik Legenda és a hartviki mű utolsó öt fejezetének viszonyáról. A stílus hasonlóságából, valamint a Nagyobb Legenda Szent László király (1077—1095) halála utánra helyezéséből következtetve ő is jogosnak tartotta azt a feltételezést, amely szerint a *Vita maior* záró részét Hartvik tartotta fenn.[192]

Erdélyi összefoglalása után újabb tíz év telt el, míg a Hartvik-legendával kapcsolatosan újabb történetírói állásfoglalás született. Varju Elemér (1873—1944), a budapesti Nemzeti Múzeum egyik vezető tisztviselője, a két világháború közötti magyar művelődéstörténeti kutatások jelentős alakja az 1920-as években a figyelem középpontjába került Ernst-kódex (ma Budapesti Kódex), a Nagyobbik és Kisebbik Legenda legrégibb, a XII. századból származó kézirata[193] fakszimile kiadásának utószavában foglalkozott behatóan a Hartvik-életrajz problematikájával.

Varju szerint Hartvik műve kétségkívül a két korábbi István-legenda után keletkezett, megírását pedig Kálmán király valószínűleg az addigi életrajzok nem megfelelő mivolta miatt rendelhette el. A Nagyobbik Legenda ugyanis csonkán végződött, míg a Kisebbikből hiányoztak a csodák, s általában az „egyházias karakter". A fentiekből is világossá válhat, hogy az Ernst-kódex közreadója tagadta Mátyás Flórián és Erdélyi László nézeteit a Nagyobbik Legenda és a Hartvik-féle életrajz záró részével kapcsolatban. A *Legenda maior* létrejöttét 1077—1083 közé keltezve annak a szentté avatás előtt történő létrejöttét, egyfajta előkészítő írásmű jellegét hangsúlyozta. Véleménye szerint a tudományos közvéleménynek el kellett volna fogadnia — már csak a legrégebbi kézirat friss tanúbizonysága alapján is —, hogy a Nagyobbik Legenda „mindig épp oly csonka (vagy épp olyan teljes) volt, mint aminőnek ismerjük".

Kritika alá vette Pauler szerzőjelöltjét, a XI—XII. század fordulóján élő Arduin-Hartvik győri püspököt is. Szerinte a Gaufredus Malaterránál szereplő *Ioviensis* jelző leginkább a *Ianuensis*, azaz „genovai" eltorzulása lehet, s Könyves Kálmán valószínűleg ezen itáliai város főpapját küldhette a szicíliai uralkodóhoz leánykérés céljából. A győri püspököt említő, XVIII. századi oklevélkivonatot pedig szerinte egyenesen Malaterra Muratori-féle kiadásának felhasználásával hamisította az

[192] ERDÉLYI 1918. 4—12.

[193] BARTONIEK 1940. 387—388. (431. sz.)

excerptum kiadója. Úgy vélte, hogy 1101—1118 között egyébként is egy György nevű főpap ült a győri püspöki székben.

Varju már ismerte azt a liturgikus kódexet, amelyet Germain Morin (1861—1946) bencés tudós fedezett fel Zágrábban. Ő az ott szereplő *Chartuirgus* püspököt a Pauler-féle szerzőjelölttel azonosította, valamint a kódex készítését Győrhöz kötötte.[194] Az Ernst-kódex kiadója elutasította ezt a véleményt, s azon régi nézetet elevenítette fel, amely szerint a legendaszerzőt a XI—XII. század fordulójának németországi Hartvik nevű főpapjai között kell keresnünk. Jelöltként számba vette az ilyen nevű magdeburgi érseket (1079—1102), a meisseni püspököt (1108—1118), valamint a már korábban is gyanúba fogott regensburgi püspököt (1106—1125), de végül — egy igen áttételes kapcsolat alapján — a meisseni főpásztorra gondolt. Alternatívaként azt a már Karácsonyi János által is vallott nézetet vetette fel, amely szerint Hartvik egyfajta címzetes vagy térítőpüspök lett volna.

A legenda datálásánál Varju is figyelembe vette azt a kutatásban már régóta ismeretes tényt, hogy a hartviki műnek és a XII. században keletkezett Szent Imre-legendának van egy nagy részben azonos híradást tartalmazó részlete. A Hartvik-legenda ugyanis Imre hercegről szólva így ír: „… az Úr megtestesülésének 1031. esztendejében mulandó életét a mennyeire cserélve a mennyország lakóinak társául szegődött. Még elköltözésének órájában kinyilatkoztatást kapott egy szent életű görög püspök arról, hogy a herceg lelkét angyalok vitték a mennyei palotába”.[195]

Az Imre-legenda vonatkozó tudósítása a következőképpen szól: „Úgy gondolom, azt sem kell mellőzni, hogy amikor egyszer urammal, Álmos herceggel Konstantinápolyban időztem, a caesareai egyház egy istenfélő kanonokja, akit a görögök császárához küldtek, elbeszélte, hogy ő azt olvasta Szent Euszébiosz élettörténetében, hogy ugyanabban az órában, amelyikben Szent Imre meghalt, Szent Euszébiosz, a palesztinai Caesarea érseke, amikor a papsággal és a néppel együtt

---

[194] MORIN 1926. 54—60.

[195] *... millesimo XXX°I^{o}dominice incarnationis anno vitam hanc exitialem commutavit sempiterna, supernorum civium adiunctus contubernio. Cuius animam ipsa transitus sui hora cuidam episcopo Grecorum sancte conversationis viro revelatum est deferri per angelos ad celi palatia.* SRH II. 428. KISDI KLÁRA fordítása: ÁKÍF 331.

körmenetben vonult, angyalok kellemes hangját hallotta a magasban. Szívét egészen kitárva Pannónia első királyának, Szent István fiának, Szent Imrének a lelkét látta felfelé vitetni… És amikor Szent Euszébiosz ezen a látomáson elcsodálkozott, ugyanebben az órában hallotta felülről, hogy Szent Imre lelke ujjongással vitetett a menybe. Ugyanez a látomás és a kellemes dallam is Szent Euszébiosz imádságára egy esperesnek is megmutatkozott."[196]

A két elbeszélés rokonságát nem lehet eltagadni, s kétség kívül döntő szerepet játszik a hartviki munka keletkezésének abszolút és relatív időrendjében. Varju szerint az Imre-legendából kiderül, hogy azt szerzője az 1109-ben Konstantinápolyban járt Álmos herceg kíséretében hallotta, tehát Hartvik legelőször 1110-ben értesülhetett a vízióról, amely legendája keletkezésének *terminus post quem*jét is meghatározza. A *terminus ante quem*et természetesen Kálmán király 1116. évi elhunyta adja meg. Ez a datálás végleg kizárta a szövegkiadó szerint egy Hartvik nevű győri püspök szerzőségének lehetőségét, hiszen a fenti években — mint már szó volt róla — egy György nevű főpap vezette az észak-dunántúli egyházmegyét.

Varju már elég világosan érzékelte a hartviki mű tendenciáit is, hiszen megírásának egyik célját abban látta, hogy „igazolni akarja, mily alapon kívánják Szt. István utódai a pápa kinevezési jogát maguk gyakorolni", hiszen ezeket a jogokat éppen Kálmán korában kezdték a Szentszéknél vitatni. A pápai koronaküldés elbeszélését Hartvik önálló — talán külföldről hozott — találmányaként értékelte, s a legenda általános forrásértékének tekintetében is igen szkeptikus volt. Úgy vélekedett, hogy valahol külhonban, erős bencés befolyás alatt állították össze a munkát, s számos

---

[196] *Nec hoc pretereundum esse puto, quod aliquando Constantinopoli cum domino Alme duce commoranti, quidam religiosus canonicus Cesariensis ecclesie ad Grecorum imperatorem missus narravit, se in gestis Sancti Eusebii legisse, quida eadem hora, qua beatus Henricus dissolutus est, Sanctus Eusebius Cesaree Palestine metropolitanus, cum in processione una cum clero et populo incederet, sonum angelice dulcedinis audivit in excelso apertisque oculis cordis animam beati Henrici , filii Sancti Stephani primi Pannonie sursum transferri prospexit… Cumque Sanctus Eusebius in hac visione obstupesceret, desursum audivit eadem hora hanc ipsam animam beati Henrici in iubilo ad supernam sedem transferri. Eadem quoque visio et melodie dulcedo cuidam archidiacono per orationem Sancti Eusebii revelata est.* SRH II. 456. CSÓKA J. GÁSPÁR fordítása: ÁLI 59—60.

tévedése közé sorolta — alaposat hibázva — István halálozási dátumának (augusztus 15., Mária menybemenetelének ünnepe) meghatározását is.[197]

Varju gondos vizsgálatai alapján foglalt állást szintézisében a korszak vezető középkorkutatója, a később politikai karriert befutó Hóman Bálint (1885—1951). Elfogadta Pauler és Varju gondolatait a három István-legenda egymáshoz való viszonyáról, Hartvik történeti forrásértékét is igen alacsonyra értékelte, de joggal nyilvánította hitelesnek annak tudósítását István király halálának napjáról. Miután ő Szent László király uralmának utolsó éveire (1091—1092 körülre) helyezte az első magyar történeti mű, az ún. ősgesta keletkezését, nézete szerint Hartvik már ki is aknázhatta annak elbeszélését, hiszen a legendában az István születése előtt Géza fejedelem hitvesét érő látomás a XIV. századi krónikakompozícióban szereplő Álmos-monda[198] krisztianizált változatának tekinthető.[199]

Hóman tanítványa volt Váczy Péter (1904—1994), a szellemtörténeti irányultságú magyar medievisták egyik legkiválóbb képviselője, kolozsvári, majd budapesti egyetemi tanár, aki 1936-ban tett fontos megállapításokat a Hartvik-legendával kapcsolatban. Főleg azon régi véleményt vitatta, amely a legendában olvasható, II. Szilveszter pápától (999—1003) Szent István királynak adományozott egyházigazgatási jogköröket az apostoli legátusok jogosítványaival azonosította. Szerinte a korai Árpád-kor magyar uralkodói a gregoriánus reformpápák előtt kor európai királyeszményének megfelelően mintegy papi *(quasi sacerdos)* szerepkörben országuk egyházfői is voltak, egyfajta *vicarius Christi*ként vezették a rájuk bízott keresztény népet, s legfeljebb a pápa utólagos hozzájárulását igényelték a keresztény vallást és az egyházat érintő rendelkezéseikhez.

---

[197] VARJU 1928. 57—113. Idézetek: 94., 87., 102.

[198] SRH I. 284. Hómannak a kutatást sokáig alapvetően befolyásoló krónikatanulmánya: HÓMAN 1925. Az Álmos-monda (Emese álmának elbeszélése) datálására: uo. 96. Magára a jórészt korábbi szövegeket fenntartó XIV. századi krónikakompozícióra legújabban l. SZOVÁK—VESZPRÉMY 1999. 750—761. (A von. rész SZOVÁK KORNÉL munkája)

[199] HÓMAN BÁLINT — (SZEKFŰ GYULA): Magyar történet. I. Bp. 1935.[2] 320—322.

Váczy a fentiek értelmében elvetette a korábbi kutatók (különösen Karácsonyi János) azon próbálkozásait,[200] amelyek a XI. század néhány alapvető forrását kívánták a legátusi tisztség igazolására felhasználni. A két legismertebb ilyen kútfő István király pannonhalmi alapítólevele,[201] valamint II. Orbán pápa (1088—1099) Kálmán királyhoz 1096-ban írott azon levele volt, amelyben örvendezik annak trónra kerülésén, az élete végén a Német-római Birodalom felé forduló Szent László példájával szemben a pápasághoz való hűségre buzdítja, s ennek esetén az államalapító király minden tisztségét és méltóságát *(quicquid honoris, quicquid dignitatis)* megígéri számára.[202]

A XI. századi magyar királyság történetének monográfusa azt azonban elismerte, hogy a XIII. század folyamán már apostoli követségként értelmezték Magyarországon is a hartviki műben leírt egyházigazgatási kiváltságokat. Hartvik még e folyamat kezdetén áll: már ismerte a *Legenda maior*ban és Kálmán törvényeiben[203] tetten érhető azon magyar hagyományt, amely az államalapító királyt népe apostolának tekintette. A VII. Gergely-féle pápai reformmozgalom pártján álló legendaíró részletesen tárgyalja a pápa és az általa is a megtért magyarok apostolának tartott István király kapcsolatát, hangsúlyozza a pápai jóváhagyást a magyar egyházszervezés folyamatában. Emellett említi a magyar uralkodónak küldött keresztet, s az a gondolati környezet és kifejezésmód, amelyben a legendaíró mozog, igencsak megegyezik a fentebb említett II. Orbán-levél ideológiájával, frazeológiájával is. Hartvik feladata az elmondottak szerint leginkább az lehetett, hogy a Váczy által gregoriánus reformerként értékelt Kálmán király intencióinak megfelelően egyeztesse a hazai apostoltradíciót a Szentszék igényeivel, s az így létrejött gondolati konstrukció vált ama későbbi felfogás alapjává, amely a magyar királyokat pápai legátusoknak tekintette.[204]

---

[200] L. pl. KARÁCSONYI 1891. 209—216.

[201] DHA I. 39—41. (5/II. sz.)

[202] Uo. 317—318. (109. sz.)

[203] ZÁVODSZKY 1904. 182.

[204] VÁCZY 1935. 92—115. Kálmán gregoriánus beállítottságára: uo. 116—129. Az apostoli legációval kapcsolatos fejezet külön is megjelent: UŐ: Stephan der Heilige als päpstlicher Legat. In: *Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für ungarische Geschichtsforschung in Wien* 4 (1934) 27—41.

1937—1938-ban jelent meg két kötetben az Árpád-kori elbeszélő források máig használatos kritikai *editió*ja,[205] amelyben a hagiográfiai jellegű kútfők kiadása többnyire Bartoniek Emmának (1894—1957), az Országos Széchényi Könyvtár kézirattára vezetőjének feladata volt. Ő az István-legendákhoz írt előszóban rövid összefoglalását nyújtotta az életrajzok problematikájának, de figyelmét elsősorban a forráskritikai problémák megoldása kötötte le. Hartvikot magyar származásúnak tartotta *(Hungarum fuisse)*, s művének keletkezését — az Imre-legenda fentebb idézett részletének ismerete alapján[206] — 1112—1116 közé tette (míg a *Legenda maior*t 1077—1083, a *Legenda minor*t pedig a Nagyobbik és a Hartvik-féle életrajz megszületése közé datálta). Elfogadta Hóman állításait a Szent László-kori gesta és a legenda kapcsolatáról, sőt azt néhány újabb érvvel támogatta meg. A legendaszöveg keletkezésében a Pauler-féle teóriát látta bizonyítottnak, a hartviki többletanyag hitelességének kérdésében pedig Varjuénál pozitívabb állásfoglalást tett (pl. a pápai koronaküldés elbeszélését teljességgel hitelesnek tartotta, a történetben Mieszkó lengyel fejedelemhez kapcsolt cselekedeteket pedig annak utóda, Vitéz Bolesław 1008—1009 táján történt sikertelen diadémkérési kísérletére vezette vissza). Bartoniek máig érvényes megállapításokat tett a hartviki mű kódexeiről, megállapítva azok egymáshoz való viszonyát, az *editió*ban pedig pontosan megjelölte a korábbi szakirodalomban oly sok vitát kiváltó pesti kéziratnak a hartviki szövegben tett újabb bővítéseit.[207]

Az SRH-beli szövegkiadásra egy érdemi kortárs reakciót ismerünk: a már idős Erdélyi László — aki a magyar kutatásban egyedülálló módon a hazai krónikairodalom megindulását csak a XIII. század végén tartotta elképzelhetőnek — a legendában leírt víziót nem a szerinte nem is létező Szent László-féle gestára, hanem bibliai előképre (Dávid király álmára) vezette vissza.[208]

---

[205] SRH I—II.

[206] A Szent Imre-legendával foglalkozva már Bartonieket megelőzve Madzsar Imre is Varjú nézetéhez csatlakozott, a görög főpap látomásának leírását e szerző szerint is Hartvik vette át a trónörökös életrajzából. Madzsar így legendánkat Álmos bizánci útja és Kálmán halála közé keltezte: MADZSAR 1931. 42—43.

[207] BARTONIEK 1938. 365—376.

[208] ERDÉLYI 1941. 26—30.

A legendaszerző személyének meghatározásában is új eredmények születtek az 1940-es években. Kniewald Károly (Dragutin) (1889—1979) zágrábi egyetemi tanár 1941-ben megjelent tanulmánya a Germain Morin által már vizsgált zágrábi liturgikus kódexről adott alapos ismertetést, s ez alapjaiban kérdőjelezte meg Varju vonatkozó kritikai állásfoglalását. Kniewald szerint az *Agenda pontificalis* Magyarország harmadik legrégebbi fennmaradt liturgikus könyve, s Morin álláspontját visszhangozva állította, hogy „Győr számára írták, azalatt míg a 84. fólión az exsultet-ben említett Chartuirgus volt Győr püspöke". A főpapi széket a szerkönyvben említett templomok és körmeneti útvonalak alapján lehetett azonosítani, Zágrábba kerülését pedig az 1090-es évek elején ott alapított püspöki szék liturgikus művekkel való ellátásával lehetett magyarázni. A mű bizonyos liturgiatörténeti megfontolások miatt biztosan 1100 előtt kellett, hogy keletkezzék, ennélfogva Pauler nézeteit egy másik tudományág bizonyítékai is megerősítették.[209] A fentiek alapján napjainkban már bizonyosak lehetünk abban, hogy az 1090-es évek során a győri egyházmegye főpásztorát Hartviknak nevezték, s szinte teljes biztonsággal azonosíthatjuk őt a legendaszerzővel.

A Hartvik-legenda volt az egyik „főszereplője" az 1940-es évek legnagyobb visszhangot kiváltó hazai medievisztikai polémiájának, amely lényegében az államalapító uralkodó koronájának eredetéről folyt. Az előzményekhez hozzátartozik, hogy a német történetírás az 1920-as évek végétől alaposan átértékelte a Szent István uralomra kerülése idején a német-római császári trónon ülő III. Ottó (983—1002) személyiségét és politikai céljait.

Korábban a fiatalon elhunyt uralkodóban romantikus és fantaszta személyiséget láttak, s a római birodalom felújítását célzó programját megvalósíthatatlan elképzelésként mutatták be. A birodalom külpolitikájának és magának a császárnak a tényleges irányítóját III. Ottó egykori nevelőjében, a francia származású II. Szilveszter pápában találták meg. Percy Ernest Schramm (1895—1970) és követői viszont tetterős és koncepciózus államférfiként láttatták a birodalom urát, s uralkodását az európai kultúrkört akkor már évszázadok óta meg-megmozgató, az egész középkor történetét meghatározó egyetemes Róma-eszme uralomra kerülésének fontos állomásaként

[209] KNIEWALD 1941. Idézet: 19.

értékelték. Emellett a császárt a fenti ideából táplálkozó, mind a pápasággal, mind a birodalom határain fekvő, a krisztianizáció folyamatába éppen hogy csak bekapcsolódó Lengyelországgal és Magyarországgal szembeni főhatalomigény energikus képviselőjeként festették le. Schramm nézeteit hazájában sokfelől érte kritika, különösen a Szentszékkel szembeni hatalmi törekvésekre vonatkozó téziseit bírálták, de az 1930-as évek végén — nem teljesen függetlenül az akkori európai politikai körülményektől — jó néhány német középkortörténész (mint pl. Albert Brackmann berlini professzor [1871—1952]) továbbfejlesztette a Schramm-féle modellnek a kelet-európai államokra vonatkozó részét. Brackmann néhány túlzó követője már egyenesen azt fejtegette, hogy az első ezredforduló idején mind a magyar, mind a lengyel uralkodó a császártól nyerte el államfői titulusait és főhatalmi jelvényeit, ezáltal pedig országaik a német-római birodalom integráns részévé váltak, s a két ország vezetői csupán mint az imperátor helytartói tevékenykedtek.[210]

A fenti átértékelésre a magyar történetírás is válaszokat fogalmazott meg. A Magyar Nemzeti Múzeumban dolgozó jelentős hadtörténész és forráskutató, Tóth Zoltán (1889—1958) 1942-ben jelentette meg az egész kérdéskört feldolgozó, már évekkel korábban elkészített monográfiáját.[211] Itt nincs terünk a mű egész gondolatmenetének részletes ismertetésére, így csak röviden foglaljuk össze Tóth Zoltán nézeteit.

Véleménye szerint III. Ottó kétségkívül élénk érdeklődést mutatott a birodalma szomszédságában a keresztény monarchia megalakításának küszöbére érkezett népekkel szemben, s mind a lengyel Vitéz Bolesław gnieznói hatalomba iktatása, mind a magyar István királyi rangja a császár akaratának volt köszönhető. A magyar államalapító főhatalmi jelvényei — a korona és a csak a Chabannes-i Adémar (Ademarus Cabannensis) XI. századi francia történetírónál említett lándzsa — sem a III. Ottóval együttműködő pápától, hanem a császár akaratából kerültek Magyarországra.

E helyen ismertetnünk kell a hitelességében már a korábbi magyar történészek és a korabeli németországi medievisztika által is bírált hartviki koronaküldési elbeszélést, hogy Tóth Zoltán további gondolatmenetét be tudjuk mutatni. Míg a *Legenda maior*

---

[210] Minderre összefoglalóan: DEÉR 1944. 1—11.

[211] TÓTH 1942. 1—99.

még csak az apostoli áldás levelét, a királyi címet, felkenést és koronát említi Istvánnal kapcsolatban,[212] addig Hartvik művének 9. fejezetében már azt közli, hogy Géza halála után a negyedik évben Aszkrik-Anasztáz az apostolok küszöbéhez utazott az egyházszervezés jóváhagyása és királyi diadém kérése végett. Ekkor már Rómában tartózkodtak hasonló célból Mieszkó lengyel fejedelem követei is. A lengyeleknek szánt koronát egy éjjeli látomás után a pápa Aszkriknak adta át áldással és egy kereszttel együtt, s felhatalmazása alapján az egyház és a hívő nép viszonyát a továbbiakban az apostolnak feltüntetett István király mindkét jogon *(utroque iure)* intézhette.[213]

Tóth Zoltán szerint viszont egyetlen, az eseményekkel kortárs forrás sem szól a magyar államalapítás és az István-féle hatalmi jelvények kapcsán a pápaságról, míg a német befolyás az egész magyar állam- és egyházszervezés folyamatában jól kitapintható. Hartvik igencsak ragaszkodott forrásaihoz (a Nagyobb és Kisebb Legendához, valamint a Tóth szerint is kiaknázott Imre-életíráshoz), s a leghosszabb önálló fogalmazatú betét művében éppen a fenti koronaküldési elbeszélés. Ez viszont teljesen ellentétes Merseburgi Thietmar híres soraival, amelyek köztudottan a császár cselekvő szerepét mutatják a koronaküldés kapcsán.[214]

A kutató szerint a magyar államalapítónak is egyfajta „elköteleződést” kellett mutatnia a korabeli császárokkal szemben, s míg a lengyelek már III. Ottó halála után, addig a magyarok csak az Istvánnal sógorságban lévő II. Henrik császár (1002—1024) elhunyta után kerültek összeütközésbe a birodalommal. Ez utóbbi tény Tóth szerint csupán a két dinasztia között szövődött rokoni szálnak volt köszönheti, hiszen a német politika a kezdetektől egyformán szemlélte a két keleti államalakulatot. Azt lehetetlennek tartotta, hogy István király 1000 táján a császár tudta nélkül szerezzen koronát az akkor még hűbéreskü egyetlen uralkodótól sem követelő pápaságtól, jóllehet az addigi (s tegyük hozzá: a Tóthot nem követő későbbi) magyar történetírás java része is kimondva-kimondatlanul Hartvikra építve így rekonstruálta a történteket.

---

[212] SRH II. 384.

[213] Uo. 412—414.

[214] IV. 38. [59.]: *Imperatoris predicti gratia et hortatu gener Heinrici, ducis Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens coronam et benediccionem accepit.* Thietmar 198.

Véleménye szerint egy 990-es évekbeli lengyel oklevélkivonat (Dagome *iudex* diplomája) bizonyítékul szolgált a hartviki műben leírt sikertelen lengyel koronakérés hitelességére a már 992-ben meghalt Mieszkó fejedelem részéről, illetve a Szent Péternek való országfelajánlást megtörténtét is kellően alátámasztja. A legendaszerző így — a történeti valóságnak megfelelően — elismerte a lengyelek elsőségét a Szentszéknél, de egy csodás vízió segítségével megmentette a magyar prioritást, de az már nem felel meg a történelmi hitelességnek, hogy mindkét esetben elhallgatta a császár szerepét. Hartvik olyannyira tartott a császári aktus emlékétől, hogy egy esetben még a Nagyobb Legendában *imperialis excellentie signum*nak nevezett korona jelzőjét is *regalis*ra változtatta.[215]

Úgy vélte, hogy Hartvik vonatkozó elbeszélésének hitelét az is erősen lerontja, hogy a Szentszék világuralmi törekvéseit hirdető VII. Gergely pápának (1073—1085) Salamon magyar királyhoz (1063—1081) írt egyik 1074. évi levele[216] — amelyben a magyar királyságot a római egyház tulajdonának nyilvánította, s az apostolfejedelemnek való országfelajánlást Szent Istvánnak tulajdonította — sem tud pápai koronaküldésről, pedig annak tényleges megtörténte esetén bizonyosan hivatkozott volna arra. (A levél viszont tud a csak császári adományból származható lándzsáról.)

Nézete szerint Hartvik koronaküldési elbeszélésének célját az azt követő rövid szakasz világítja meg, ahol az államalapító uralkodó pápai kiváltságból eredő széleskörű egyházigazgatási jogköréről olvashatunk. Ennek igazolására a XI. század elején, a *rex et sacerdos*nak tekintett uralkodók korában még semmi szükség nem volt, annál inkább érthető ez a királyi tevékenységét a gregorianizmus küzdelmei alatt folytató Kálmán korában. Jóllehet a könyves király 1106-ban a guastallai zsinaton lemondott az investitúra jogáról,[217] Tóth elképzelhetőnek tartotta, hogy az 1110-es években, II. Paschalis pápa (1099—1118) császári fogságba kerülésekor a magyar király érvényesíteni próbálta már veszni látszó egyházfői jogait, amelynek elnyerésével még 1096-ban II. Orbán pápa is hitegette.[218] A művelt uralkodó a jogvisszaszerzés

[215] SRH II. 384., 415.

[216] DHA I. 195. (68. sz.)

[217] Uo. 351. (128. sz.)

[218] L. 202. jz.

leghatásosabb módjának éppen azoknak a Szentszéktől való fiktív eredeztetését vélhette, s ekkor írhatta meg Hartvik királyi parancsra munkáját, amely „külsejében csupa hódolat és elismerés a Szentszék felé, legbensőbb lényegében viszont semmi egyéb, mint burkolt és alattomos támadás VII. Gergely egyházi reformirányzata ellen”. Álláspontjának összegzéseképpen — a korábbi kutatás kételyeire is utalva — Hartvik munkáját értéktelen forrásnak minősítette az államalapítás korára.

Tóth Zoltán új szerzőjelöltet is felvonultatott. A legenda írásakor már elaggott *(decrepitus)* Hartvikban külföldit látott, aki már László király udvarában is szerepet játszhatott, s a legendából kiolvasható bencés vonatkozások miatt a rend tagjának tekintett. Mivel az előszóban püspöki rangja mellett nem szerepel egyházmegye megjelölése, ezért és fenti kronológiai szempontjai (és az Imre-legenda ismerete) miatt elvetette Pauler Hartvik győri püspökségét preferáló teóriáját (hiszen az 1110-es években már György a jelzett egyház püspöke), s a főpapban egy hazánkba menekült idegen egyházi személyiséget keresett.

Tóth szerint 1085-ben IV. Henrik császár (1056—1105) a mainzi zsinaton az összes pápapárti német főpásztort megfosztotta tisztségétől, s helyükre saját híveit ültette. A menesztett magdeburgi érseknek, a Spanheim grófok családjából származó Hartviknak (1079—1102) az utódját is Hartviknak hívták, s az általa 1072 óta betöltött hersfeldi apáti méltóságból került a kelet-németországi metropólia élére. Az egykori apátnak azonban 1085 júliusi beiktatása után hamarosan távoznia kellett az érseki székből, s 1088-ban elődje is végleg visszakerült a főegyházmegye élére. A leváltott Hartvikról a továbbiakban hallgatnak a németországi kútfők, így az ottani kutatás Hersfeldbe történő visszatérése utáni, 1088—1089-ben bekövetkező halálát feltételezte. Tóth szerint viszont az éppen a német-római birodalom felé forduló Szent László udvarába kerülhetett az egykori ellenérsek. A német forrásokban mindig püspökként emlegetett hersfeldi Hartvik hazánkban valószínűleg a szkizmatikus körülmények között felszentelt püspököket érő különféle szentszéki szankciók miatt nem jutott egyházmegyéhez. Kálmán egyértelműen pápapártinak minősíthető uralkodási szakaszát pedig az uralkodása alatt mindvégig császárpárti I. Wladysław Herman lengyel fejedelem (1079—1102) udvarában tölthette, ahol a legendában előkerülő, lengyel

vonatkozású értesüléseit szerezhette. Mozgalmas élete végén, Magyarországra való visszakerülése után készíthette el a nevét fenntartó legendát.[219]

Tóth Zoltán vitapartnere a Váczy Péterrel egy generációba tartozó Hóman-tanítvány, a később külföldön alkotó Deér József (1905—1972) szegedi, majd budapesti egyetemi tanár volt. Ő még Tóth munkájának megjelenése előtt tette közzé a magyar királyság megalakulásával foglalkozó nagy munkáját, először német nyelven, majd magyarul és olaszul is.[220] Lényegében Brackmannal és a német történetírás más képviselőivel kívánt polemizálni, de Tóth könyvének megjelenése után már annak téziseit is bírálta művének magyarul napvilágot látott variánsában. Már e munka ismeretében fogalmazta meg egyik utolsó tudományos közleményét Erdélyi László, aki Tóth monográfiájának szinte minden elemével vitába szállt.[221]

Deér valójában Tóth Zoltánhoz hasonlóan elvetette a hartviki koronaküldési elbeszélés hitelességét, de mindenképpen a magyar államalapításban vitt császári szerepvállalás kisebbítésére törekedett (pl. váltig tagadta a magyar uralkodó lándzsajelvényének létezését). Hartvik nélkül is igazolhatónak vélte a pápai koronaküldés hagyományának hitelességét, lényegében a Merseburgi Thietmar által emlegetett *benedictio* és a Nagyobbik Legendában leírt *benedictio apostolica* azonosságának feltételezésével, s ennek újszerű magyarázatával. Szerinte ez nem csupán „áldás”-t jelentett, hanem a koronázás és a felkenés együttes megjelölésére szolgált, s az uralkodóvá kreálással hordozott azonos értelmet. Úgy vélte, hogy a *benedictió*nak és magának a koronának a küldője nem a császár akarata, hanem a *Constitutum Constantini* alapján álló, magát az uralkodói jogok forrásának tekintő II. Szilveszter pápa volt, akit III. Ottó „kegye és biztatása” is támogatott.

---

[219] A szerzőjelöltre: TÓTH, 1942. 100—106, 114—122.; CLAUDE 1972. 357—358.

[220] JOSEF DEÉR: Die Entstehung des Ungarischen Königtums. In: *Archivum Europae Centro-Orientalis* 8 (1942) 1—97. (Önálló kiadványként: *Ostmitteleuropäische Bibliothek 38.* Bp. 1942.); UŐ: A magyar királyság megalakulása. In: *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve* 1942. 1—90. (külön kötetben is); UŐ: La formazione del Regno d’Ungheria. Bp. 1943.

[221] ERDÉLYI LÁSZLÓ: Vádak Szent István és Hartvik ellen. In: *Győri Szemle* 14 (1943) 145—153. (Önálló kiadványként : *A Győri Szemle Könyvtára 24.* Győr 1943.)

Deér munkájára Tóth Zoltán kemény hangú választ adott 1943-ban,[222] továbbra is ragaszkodva a császár általi korona- és lándzsaadományozás megtörténtéhez. A vitát végül Deér József 1944-ben megjelent, korábbi álláspontját nem túl jelentős változtatásokkal fenntartó dolgozata zárta le.[223] Ez utóbbi írásokban már nem sok szó esett a hitelességét tekintve a korábbiaknál sokkal erősebb bírálatban részesült hartviki munkáról, de lényegében kialakította a hazai középkorkutatásban a szentistváni főhatalmi jelvények eredetéről a mai napig megfigyelhető kétféle álláspontot, a pápai koronaküldést — Hartvikra általában már kevéssé, Deér nézeteire viszont annál inkább építve — elfogadó, valamint a császár által adott lándzsa és korona szerepét hangsúlyozó állásfoglalások kettősségét. A Tóth—Deér-vita annyiban mindenképpen meghaladottá vált napjainkra, amennyiben egy 1968-ban megtalált ezüstdenár véglegesen megerősítette István lándzsajelvényének addig csak Ademarus Cabannensis krónikájából (és az 1031-ben keletkezett koronázási palást István-ábrázolásából) kikövetkeztethető létezését. A *lancea regis*nek a császár — és nem a pápa — általi adományozása napjaink hazai medievisztikájában már nem képezi vita tárgyát.[224]

Szintén az 1940-es évek elején foglalkozott először a legendával a középkori magyar történetírás és legendairodalom minden darabját újszerűen tárgyaló Carlile Aylmer Macartney (1895—1978) oxfordi egyetemi tanár. Ő a *Legenda minor*t tartotta a legkorábban, 1083 után keletkezett István-életrajznak, ezt követhette 1110 táján a *Vita maior*, amely viszont megcsonkult formában jutott korunkra, s nézete szerint végül utoljára íródott Hartvik műve, amely a Nagyobbik Legenda befejező részét is reánk hagyományozta.

Érdekes, Mátyás Flórián, Kaindl és Karácsonyi (kései) nézeteinek részleges felújításaként értékelhető állásfoglalása szerint Hartvik ma ismert legendája bővített kiadása egy olyan szövegnek, amely vagy Hartviké volt (s ekkor egy későbbi,

---

[222] TÓTH ZOLTÁN: „Történetkutatásunk mai állása” körül. (A Szent Korona eredetkérdéséhez). Bp. 1943.

[223] DEÉR 1944. A polémia jó összefoglalását adja: DEGRÉ ALAJOS: Vita a Szentkoronáról. In: *Magyar Jogi Szemle* 11 (1944) 368—376.; BOGYAY TAMÁS: Problémák Szent István és koronája körül. In: *Új Látóhatár* 13 (1970) 105—111.

[224] A lándzsára összefoglalóan: KOVÁCS LÁSZLÓ: A Szent István-i lándzsa. In: Koronák, koronázási jelvények 99—136.

ismeretlen szerző dolgozta ki mai formájában a munkát), vagy Hartvik bővített ki egy korábbi, anonim szerzőségű legendaváltozatot. Az 1112—1116 között létrejött fiktív rövidebb variáns hathatott a Lengyel-magyar krónika hosszabb és (az Ossolinski-kódexben található) rövidebb változatának előképéül szolgáló, általa feltételezett lengyel kútfőre, az ős-Ossolinski-kéziratra. Ez a hartviki szerkesztés még nem aknázta ki a Kisebbik Legendát, s nem szólt sem a kalocsai érsekség kialakulásáról,[225] sem a Szent Jobbról[226] (ellentétben pl. a koronaküldéssel, vagy a fehérvári egyház kiváltságaival). Ezekről csupán a véleménye szerint 1212 tájékán létrejött mai változat beszélt először.

Macartney az Imre-legenda és Hartvik kapcsolatáról mind ekkor, mind később bizonytalanul írt, de végeredményben tagadta annak szükségességét, hogy ezt az 1108 (vagy talán már 1097) után keletkezett művet mindenképpen Hartvik előképének tekintsük, hiszen a vitatott azonos elbeszélésrészletek között kevés az igazi egyezés. A kor vezető kutatóinak (Domanovszky Sándornak, Hómannak, Bartonieknek) a nézeteivel rendre ellentétes állásfoglalásaival, a magyar krónika- és legendairodalomban talán az indokoltnál több elveszett variánst elképzelő teóriáival Macartney a mai napig nem keltett különösebb figyelmet a hazai középkorkutatásban, így Hartvikkal kapcsolatos állásfoglalása sem került be a tudományos köztudatba.[227]

Az 1940-es években több hazai irodalomtörténész és esszéista foglalkozott a magyar középkor kultúrájával, s mindannyian felhívták a figyelmet a Kálmán király korában feltűnően pezsgővé vált hazai irodalmi életre. Kardos Tibor (1908—1973) munkájában a könyves király időszakában íródott kisebbik István-legenda bevezetőjének,[228] a hartviki életírás prológusának,[229] valamint Albericusnak a kálmáni I.

---

[225] SRH II. 416—417.

[226] Uo. 438—439.

[227] C. A. MACARTNEY: The Hungarian Texts Relating to the Life of St Stephen. *Studies on the Early Hungarian Historical Sources 3 [recte 4]. Études sur l'Europe Centre Orientale 21a.* Bp. 1940 [recte 1942]. (Megjelent még: UŐ: Studies on Early Hungarian and Pontic History. Ed. by LÓRÁNT CZIGÁNY—LÁSZLÓ PÉTER. *Variorum Collected Studies Series.* Aldershot 1999. 351—374.). L. még későbbi monografikus feldolgozását: MACARTNEY 1953. 27—28., 161—171., 173—184.

[228] SRH II. 393—394.

[229] Uo. 401—402.

törvénykönyvhöz írott előszavának[230] hasonlóságaira figyelt föl, amelyekben mind olvashatunk a szerzők tettetett félelméről az elharapódzó irigység, csekély tehetségük, valamint nyelvhasználatuk hitványsága miatt, s általában hangsúlyozzák a királytól származó kényszert is az írás elkészítésére. Albericus munkája Kálmánt az államalapító István királlyal méri össze, benne annak méltó utódát, munkájának folytatóját láttatja. Mindez Kardos számára egy kritikától sem mentes Kálmán-kori udvari irodalmi életet jelzett, s Szerafin esztergomi érsekben (akihez Albericus a törvényprológust írta), valamint Koppány püspökben (akit a korszak kutatói közül többen a Szent László-kori ősgesta szerzőjének tekintettek) a László-, de különösen a Kálmán-korban megjelenő kulturális elit vezető képviselőit látta.[231]

Az íróként és költőként nagy nevet szerzett Rónay György (1913—1978) 1942-ben hasonló gondolatokat fogalmazott meg. A felsorolt ajánlásokat, előszavakat az írói öntudat megnyilvánulásaiként értékelte. Nézete szerint e művekben az álságosan őszinte megnyilatkozások éppen a mű értékeire való figyelemfelhívásnak tekinthetők. A *Legenda minor* és a Hartvik-féle mű utalásai a nyelvtudósokra, Priscianusra, valamint stilisztikai-grammatikai fogalmakra szintén a művelődés Kálmán-kori fellendülését jelzik, miként mindhárom munkának a kritikusokra, a hazai művelt mesterekre és Magyarország számtalan bölcsére való hivatkozásai. Rónay összegzése szerint e kulturális fellendülés a gregoriánus kálmáni udvarban élő egyháziak egyfajta szellemi függetlenedéseként is értékelhető.[232]

A harmadik hasonló megnyilatkozás már a II. világháború után született, a főként középkori tárgyú műfordításairól ismert Geréb László (1905—1962) tollából, aki Kálmán mecénási szerepét hangoztatta, s a fenti írásműveken kívül (amelyek mellé Kardoshoz és Rónayhoz hasonlóan még az Imre-legendát is sorolta) az első magyar

---

[230] ZÁVODSZKY 1904. 181—183.

[231] KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet. (A magyar irodalom keletkezése). *A Magyar Történelmi Társulat könyvei VII.* [Bp. 1941.]. 49., 59—63.

[232] RÓNAY GYÖRGY: Egyházi irodalom és műveltség Szent Istvántól Kálmán király haláláig. In: *Theologia* 9 (1942) 145—155., 258—264., különösen 260—264.

történeti munkát (az ősgestát vagy őskrónikát) szintén a művelt uralkodó udvarából származtatta.[233]

Az 1940-es évek különösen gazdag évtized volt a Hartvik-legenda kutatásának szempontjából. 1944-ben jelent meg a később fiatalon elhunyt Guoth Kálmán (1912—1949) kolozsvári főlevéltáros nagy tanulmánya a korai középkor magyar uralkodószentjeinek legendáiról, ahol a szerző a magyarországi medievisztikában lényegében először próbálta meg e műveket a nyugat-európai hagiográfiai tárgyú kutatások vizsgálati szempontjai szerint elemezni. Guoth láthatóan még nem ismerte Tóth Zoltán megállapításait, így a hartviki művel kapcsolatos állásfoglalásaiban rendre a korábbi szakirodalommal vitatkozott.

Két célja volt a Hartvik-legenda vonatkozásában: egyfelől az addigi, számos kutató által igazolt megállapítások összegzésére, másfelől a legenda többletinformációinak értékelésére és keletkezési idejének újszerű meghatározására törekedett. A mű megíratásának célját éppen a hartviki többletekből vélte meghatározhatónak, s ezek többsége (mint Aszkrik koronakérő útja, vagy Sebestyén érsek története[234]) éppen a király egyházkormányzói és püspök-kinevezési jogával álltak kapcsolatban. Guoth szerint Kálmán király éppen a gregoriánus pápaság által vitatott egyházfői jogainak biztosítása érdekében tanulmányozhatta át az addig megírt nagyobbik és kisebbik István-legendát, s mivel azokban kevés támpontot talált az egyházak feletti uralkodói jogok biztosításához, új életrajz megírását parancsolta meg. Az öreg Hartvik püspök vonakodása nem tettetett volt, ő sem a pápával, sem uralkodójával nem kívánt szembekerülni, s ez a hezitálás munkájából is kiérezhető. A főpap „mindkét félnek igazat adott és egyiknek sem”. A tanulmányíró ez utóbbi megállapítását legendabeli passzusokkal kívánta alátámasztani, hiszen példának okáért István „mindkét jogon” bírt egyházkormányzói felhatalmazása mellett éppen a Sebestyén-epizódban hangsúlyosan említik az apostoli szék rendelkezését is, s a legendaszerző nem nyilatkozott világosan arról sem, hogy az egyházak feletti jogosítványok csak István királyt, avagy utódait is egyformán megillették-e.

---

[233] A magyar középkor költészete. Bev. és ford. GERÉB LÁSZLÓ. [Bp. 1947.] 6—7.

[234] SRH II. 416—417.

A szerzőjelölt tekintetében Varju Elemérrel szállt vitába, tagadta annak Paulert cáfoló érveit (mint pl. György 1111 előtti győri püspökségét),[235] s a szerzőt külföldi személynek minősítő állásfoglalását is. Nem ismerte Kniewald értekezését, de felhasználta Germain Morin munkáját a győri *Agenda pontificalis*ról. Összegzése szerint a harmadik István-életrajzot az a Hartvik-Arduin győri püspök írhatta, aki Malaterra történeti munkájában és a főpapi szerkönyvben is név szerint szerepel, korábban pedig a király káplánja lehetett.

A legenda keletkezésének időhatárait számos adat bevonásával kívánta meghatározni: az életrajz elkészítésére vonatkozó parancs 1105-re keltezhető (ekkor keveredett konfliktusba Kálmán király II. Paschalis pápával a kalocsai érsek palliuma kapcsán),[236] de 1106-ban a magyar király már Guastallában lemondott a főpapok kinevezésének jogáról, így a mű megírásának abban az évben nem volt aktualitása. 1111-ben viszont már kétségtelenül György a győri egyházmegye főpapja, s így Hartvik valószínűleg ez év előtt halhatott meg. Az 1105—1111 közötti intervallumot is tovább szűkíthetőnek tekintette, mégpedig az Imre-legendával azonos, már többször szóba került hartviki elbeszélésrészlet alapján. Ezt egy, Álmos herceg útját követő, 1107—1108 körüli szóbeli tudósításból eredeztette. Így Guoth Kálmán szerint a *Legenda Hartviciana* 1107—1108 táján születhetett, de mindenképpen 1111 előtt, tehát a már idős győri püspök csak a királyi parancs után néhány évvel, vonakodva és kétféle álláspontot elfoglalva készíthette el munkáját.[237]

A II. világháború utáni évek-évtizedek tudománypolitikája a magyarországi középkortudományt a legelismertebb, leginkább presztízzsel bíró történeti szakterület helyzetéből — főként a marxista felfogás majdnem kizárólagos befolyása idején, azaz az 1960-as évek elejéig-közepéig — a „megtűrt” tudományszakok közé helyezte, s ez a visszaszorítottság részint a kutatógenerációk egymásra épülésének részleges megszűntében, részint a publikációs lehetőségek beszűkülésében jelentkezett. A Hartvik-legenda kutatásában ez a kétségkívül valós jelenség kevéssé éreztette hatását, a XX. század második felében is maradandó eredmények születtek a harmadik Szent

---

[235] György győri püspök legelőször az első zobori oklevélben (1111) szerepel: DHA I. 383. (138/I. sz.)

[236] Uo. 345—346. (124. sz.)

[237] GUOTH 1944. 324—334.

István-életrajz mintáira, forrásaira, tendenciáira vonatkozó kutatások nyomán, további kísérletek történtek a munka keletkezési idejének, ill. a szerző személyének közelebbi meghatározására, s egy-két korábban már vitákat kiváltó problémát is újból tárgyaltak.

1954-ben jelent meg a magyarországi középlatin filológia jelentős kutatójának, ifj. Horváth Jánosnak (1911—1977) a XI—XIV. századi hazai latin nyelvű forrásokat stílusvizsgálati szempontok alapján tárgyaló monográfiája, s a hazai medievisztikára évtizedekig nagy hatást gyakorló mű több kérdéskör kapcsán is foglalkozott Hartvik munkájával.

Horváthnak is feltűnt a Kálmán király korában megélénkülő hazai irodalmi élet, az ekkor keletkezett, s már említett kútfőkben (Hartvik munkája, István Kisebbik Legendája, Albericus törvényprológusa) megjelenő azonos gondolatok. Véleménye szerint az ezen alkotásokban olvasható szerénykedő formulák, a kritikusoktól való tettetett félelmet hangsúlyozó passzusok valójában az antik eredetű *captatio benevolentiae* elérésére szolgáltak, s a középkori grammatikusoktól és stílustanítóktól jól megtanult, már Cicerónál is megfigyelhető retorikai formulák e művekben is azt célozták, mint e korban Európa-szerte: igényt az író irodalmi törekvéseinek elismertetésére, s munkája művészi színvonalának kifejezésére. Megállapítása szerint Hartviknak ezen kívül célja volt „a mondatok művészi felépítése, a szépen hangzó szavak alkalmas elhelyezése és az egész mű felépítésében, az egyes részek egymásutánjában bizonyos rendnek, *ordó*nak a megvalósítása is”.

Meggyőzően helyezte a legendaszerző püspököt (akit Tóth Zoltánhoz hasonlóan külföldről Magyarországra került személynek tartott) kora legjelentősebb hazai írásművészei közé, hiszen rímes prózája szinte hibátlannak minősíthető, s mindazokat a stilisztikai eszközöket is kiválóan alkalmazta, amelyek az effajta prózához illettek. Állást foglalt a legenda keletkezési idejével kapcsolatosan is: az általa 1109—1116 közé datált *Legenda minor*, s az Imre-legendabeli részlet Hartvik általi felhasználásának feltételezésével a munkát az 1110-es évek elejére keltezte. A mű megírásának célját leginkább a király vitatott egyházak feletti jogosítványainak igazolásában látta, de úgy

vélte, hogy Kálmán király a kisebbik István-életrajz túlzottan reálisra sikerült királyábrázolását is e munka megrendelésével kísérelte meg módosítani. [238]

1961-ben két olyan kutató is foglalkozott a hartviki István-legendával, akik meghatározták a későbbi évtizedeknek a művel kapcsolatos vizsgálódásait. A budapesti tudományegyetemen tanító Gerics József monográfiája a XIV. századi krónikaszerkesztmény egyes korai előképeivel, az ősgestával és a XI—XII. századi folytatásokkal foglalkozva tárgyalta a legenda egyes problémáit.

Állásfoglalása szerint Kálmán király idejében keletkezhetett az 1060-as években íródott magyar ősgesta első folytatása, amely az egymással a főhatalomért hosszú küzdelmet folytató Salamon, Géza és László királyok történetét dolgozhatta fel. Felfigyelt arra, hogy a ma ismert krónikaszövegből a trónharcok és azok résztvevőinek megítélésére vonatkozóan kétféle álláspont rajzolódik ki: az egyik Salamon uralkodását támogatva a megkoronázott király törvényességét, legitimitását hirdeti, míg a másik az unokatestvérük trónjára törő testvérpár, Géza és László alkalmasságával, idoneitásával érvel. Ezek közül az alkalmassági teóriát tartotta a korábbi, Kálmán-kori megfogalmazásnak, s úgy vélte, hogy ezt más tényezők mellett a biztosan a XII. század elején keletkezett Hartvik-legenda 24. fejezete is alátámasztja. E helyen, István király szentté avatásának leírásánál a börtönéből szabaduló Salamont nem nevezik királynak, és Lászlónak vele szemben irgalmat *(misericordia)* és bűnbocsánatot *(indulgencia)* kell gyakorolnia.[239] A pápai—magyar kapcsolatok XII. század eleji alakulását tárgyalva a hartviki életrajzot a lépteit a Szentszékhez igazító, tetteiben éppen pápai biztatásra Szent Istvánhoz visszanyúló könyves király udvarának termékeként értékelte, s keletkezését ekkor 1111 tájékára helyezte.[240]

Gerics József monográfiájának megjelenésével egy időben Csóka J. Lajos (1904—1980) a pannonhalmi alapítólevél[241] interpolációját tárgyalva fogalmazott meg új

---

[238] HORVÁTH 1954. 8—9., 34—39., 137., 149—153. Idézet: 37. A kérdésre még l. TARNAI 1984. 17—19., 40.

[239] SRH II. 434.

[240] GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. *Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.* Bp. 1961. 88—99.

[241] L. 201. jz.

gondolatokat a harmadik István-*vitá*val kapcsolatban. A pannonhalmi főapátság levéltárosa lényegében összhangba próbálta hozni a Pauler-féle, illetve a közleményében feltűnő módon nem is említett Tóth Zoltán nevéhez köthető szerzőjelöltek életútját. Hartvikban Tóthoz hasonlóan a németországi Hersfeld apátját, majd Magdeburg antigregoriánus érsekét látta, aki 1088 után Magyarországra került. Itt Szent László király a győri püspöki székbe ültette, s mind ő, mind utóda, Kálmán olyan fontos diplomáciai feladatokkal bízta meg mint az Oderisius montecassinói apáthoz írt 1091. évi levél megfogalmazása,[242] vagy mint a már többször említett szicíliai leánykérő követség. A pannonhalmi alapítólevélnek a kutatás által addig jórészt a XIII. század elejére datált interpolációját is kapcsolatba hozta Hartvikkal. Úgy vélekedett, hogy az egykor Hersfeld tizedszedési jogosítványaiért hosszan küzdő volt apát javasolhatta a pannonhalmi monostor vezetőjének, hogy az eredeti alapítólevél meghamisításával és ennek pápai approbációjával védje ki a veszprémi püspöknek az apátság somogyi dézsmaszedése elleni, várható támadásait.

Csóka szerint Hartvik olyan műveket használt fel legendájának írásakor mint Regensburgi Otloh Szent Bonifác-életrajzát, Nagy Szent Gergely pápa Szent Benedek-*vitá*ját, Szent Benedek reguláját, Hersfeldi Lampert évkönyvét, valamint a kisebbik Gellért-legendát,[243] amelyeknek frazeológiai-stilisztikai hatása — s így Hartvik kezenyoma — a ma ismert pannonhalmi oklevél általa interpolációnak tekintett középső részében is kimutatható. Más, itt nem említett bizonyítékok mellett még azt is megkísérelte kimutatni, hogy a korabeli források (a *Legenda maior*, illetve *minor*, a hartviki mű, majd az interpolált oklevél) bizonyos fejlődést mutatnak Pannonhalma somogyi tizedjogainak biztosítását célzó érvelésükben,[244] s ez is a két forrás (a harmadik István-életrajz és a ma ismert alapítólevél[245]) közel egyidejű keletkezését

---

[242] DHA I. 272. (91. sz.). A levél megírását fogalmazásbeli hasonlóságok miatt már Tóth Zoltán is a hersfeldi Hartvikhoz kötötte: TÓTH 1942. 105—106., 120.

[243] Szerzőjét pedig azonosnak tartotta a kisebbik Szent István-legenda pannonhalmi bencés írójával. A kisebbik Gellért-legendára l. SZOVÁK—VESZPRÉMY 1999. 779—782. (A von. rész SZOVÁK KORNÉL munkája)

[244] Hartvik vonatkozó részlete: SRH II. 408—410.

[245] A pannonhalmi alapítólevélre újabban l. THOROCZKAY GÁBOR: Szent István pannonhalmi oklevelének kutatástörténete. In: Szent István és az államalapítás 237—263. **(L. jelen értekezés I. fejezetét)**

sugallta számára. Így a *Legenda Hartviciana* születését 1100 körülre tette, míg a diploma interpolálását 1101-re, vagy még inkább 1102-re keltezte. További fontos megállapításai között említhetjük, hogy a Hartvik által ismert, fent felsorolt művek hatását más, általa pannonhalmi születésűnek tekintett XII. századi irodalmi munkán is felfedezni vélte, s ebből arra következtetett, hogy Hartvik öregkorában hazájából származó könyveivel együtt az apátságba vonult vissza.

Már csak fenti keltezési teóriájából következően sem kerülhette el az állásfoglalást a legenda datálásának legkényesebb pontjával, az Imre-legendához való viszonnyal kapcsolatban. E dolgozatában még érvelés nélkül írta, „hogy Hartvik Szt. István életrajzát nem a Szt. Imre legenda után, nem 1110—1115 körül, hanem annak előtte készítette”, s a bizonyítást akkor még kéziratban lévő monográfiájában ígérte.[246]

Már e Csóka J. Lajos által beígért munka megjelenése előtt alapos tárgyalásban részesült a hartviki munka és az Imre-életírás közötti kapcsolat problematikája. Tóth Saroltának a szegedi egyetemen megvédett disszertációja, amely az Imre-legenda kérdéskörét tárgyalta minden korábbi szakmunkát meghaladó alapossággal, bő terjedelemben foglalkozott a két legenda viszonyával is.

Az Imre-életrajz ún. II. bevezetésének[247] forrását Hartvikban látta, s a korábbi nézetekkel szemben ezt tekintette a legenda eredeti, a szöveggel azonos időben született prológusának. Felfigyelt arra is, hogy az Imre halálával kapcsolatos látomás leírása az általa tárgyalt kútfőben sokkal bőbeszédűbb, szinte önálló fejezetet képez, ellentétben a forrásait rendre bővítő Hartvik művének azonos részletével. Így nézete szerint a víziót az István-életírást elkészítő püspök írhatta le először, s azt ismerve és felhasználva fogalmazhatta meg a látomásról szóló passzusokat az Imre-legenda írója.

E véleményét a két hagiográfiai munka közötti további egyezések kimutatásával is megkísérelte alátámasztani, kifejtve, hogy „mindaz, ami a Hartvik-legendában Imrére vonatkozik, Imre legendájában is megvan olyan módon, hogy szerzőnk a Hartvik-legendában elmondottakra alapozva építi tovább meséjét a maga legendájában — kibővítve saját céljának megfelelő részletekkel”. Ilyennek minősíthető, hogy a későbbi alkotás tanúkat szerepeltet a látomás kapcsán, s egy valós eseményt (Álmos bizánci

[246] CSÓKA 1961. Idézet: 95. 47. jz.

[247] SRH II. 449—450.

útja) vegyít össze egy időrendi lehetetlenséggel (Eusebius víziója). Nézetét a filológián túlmutató érvekkel is megtámogatta: a Kálmán-kor második felének legjelentősebb egyházpolitikai kérdése a papi nőtlenség bevezetése volt, erről az Imre-legenda is bőven tanúskodik, míg Hartvik munkája egy szót sem ejt a problémakörről. Már az Imre-legendát tárgyalva, az ott szereplő, bő elbeszélésű látomást a II. (Szent) Henrik császár életiratában, ill. Tours-i Szent Márton életrajzában szereplő hasonló víziókkal rokonította. Tóth Saroltának volt mondanivalója a Hartvik-legenda datálásával kapcsolatban is: elfogadva Horváth János azon tételét, hogy a *Legenda minor* áttételesen reflektál Álmos 1109. évi megvakítására, a Kisebbik Legendát felhasználó Hartvik munkájának keletkezését ezen időszak, s a cölibátust már a diakónusszentelés előtt elrendelő ún. II. esztergomi zsinat (1112)[248] közé helyezte. [249]

1967-ben jelent meg Csóka J. Lajos monográfiája a XI—XIV. századi magyar történeti és hagiográfiai irodalomról, amelyben lényegében a szöveg-összehasonlítás módszerével kívánta bizonyítani a XIII. század közepéig keletkezett magyarországi irodalmi alkotások kizárólagos bencés eredetét, a benedeki regulával és a rendalapító életrajzával való szoros összefüggését. A Hartvikkal foglalkozó hosszú fejezet több új megállapítást is tartalmazott az 1961-ben közreadottakhoz képest.

A szerzőjelöltet továbbra is a hersfeldi Hartvikban kereste (itt már hivatkozva Tóth Zoltánra), s még erősebben hangsúlyozta annak szerepét az uralkodása végén a német-római birodalom felé forduló Szent László külpolitikájában, s halálát vagy legalábbis visszavonulását a győri püspökségtől 1103 utánra helyezte. Legendájának elkészítését e helyen 1101—1102-re keltezte. A szerző műveltségében pedig a Karoling-reneszánsz kulturális tradícióit, illetve az udvari környezet meghatározó hatását tartotta fontosnak.

Korábbi megnyilatkozásához képest viszont még jó pár, akkor szóba nem hozott kútfőt is Hartvik forrásaként értékelt: Szent Benedek regulája és Nagy Szent Gergelynek a rendalapítóról szóló életrajza hatását döntőnek vélte, miképpen Regensburgi Otloh Szent Bonifác-*vitá*jának befolyását is. A felhasznált kútfők között szerepeltette még Walafrid Strabo és Sankt Gallen-i Izo Szent Otmár-életrajzát, a

[248] ZÁVODSZKY 1904. 208.

[249] TÓTH 1962. 5—6., 9—15., 30—38., 42—43., 47., 56—57. Idézet: 35.

szentistváni Intelmeket, a Szent Szórárd és Benedek-, valamint a kisebbik Szent Gellért-legendát, Johannes Canaparius Szent Adalbert-*vitá*ját[250] és Sulpitius Severus Szent Márton-életírását. A források felhasználásának bizonyítékaként kizárólag az egyező vagy hasonló frázisok megléte szolgált.

Csóka is hosszan foglalkozott az általa 1150 körülre datált Imre-legenda és Hartvik kapcsolatával. Tóth Saroltához hasonlóan az István-legendának juttatta az elsőséget, s e művet jelölte meg a Szent Imre-életírás számos helyének forrásaként. A sokat tárgyalt látomásról szóló mondatot Nagy Szent Gergely pápa munkájának azon passzusára vezette vissza, amelyben Szent Benedek látta, amint egy püspök lelkét angyalok viszik az égbe, s víziója ellenőrzésekor bebizonyosodott, hogy látomása tényleg a capuai főpap halálának idejére esett.[251] Nagy véleménnyel volt Hartvik formaérzékéről, a befejezetlenül maradt *Legenda maior* elbeszélésének ügyes továbbvezetéséről, a *Legenda minor* realisztikus István-ábrázolásának kegyesebb formát adó átfestéséről, azonban a források ellentmondó híradásainak kritikájában, történeteinek (mint pl. Aszkrik-Anasztáz és Sebestyén érsekek históriájának) hitelességét tekintve már kevésbé volt elégedett a legendaszerzővel. Hartvik bencés mivoltát számára az e közegből származó írott kútfőkön kívül még az általa Pannonhalmáról származtatott szóbeli információk is megerősíteni látszottak.

Csóka is felfigyelt arra a tényre, amit már a múlt századi Hartvik-kutatás is észrevett:[252] a szerző sorban kiigazította két forrásának, István nagyobbik és kisebbik legendájának azon megjelöléseit, amelyek Géza fejedelmet és a még meg nem koronázott Istvánt királyként *(rex)* említik, őket a királyi *(regalis)* jelzővel jellemzik, avagy az általuk uralt területtel kapcsolatban a királyság *(regnum)* megjelölést használják. A legendaszerző püspök e helyeken általában a *dux, ducalis, ducatus* frázisokat alkalmazta. A monográfia szerzője a jelenséget azzal magyarázta, hogy

---

[250] Már korábban is feltételezték, hogy az Istvánról szóló hagiográfiai művek lényegében egy napjainkra már elveszett, Magyarországon keletkezett Szent Adalbert-legendán alapulnak: RUDOLF HOLINKA: Vita S. Stephani regis. In: *Zbornik Matice slovenskej* 16—17 (1938—1939) 182—202.

[251] Vita et miracula Venerabilis Benedicti. In: U. MORICCA (ed.): Gregorii Magni Dialogi. II. Roma, 1924. 129., 130., 132.

[252] L. pl. MÁTYÁS FLÓRIÁN: Fontes Domestici I. 214.

Hartvik kora felfogásának megfelelően csak azt tekintette magyar uralkodónak, akit az államalapító királynak küldött pápai koronával megkoronáztak. Úgy vélte, hogy a püspökíró ezt a felfogását ahistorikusan a X—XI. századra is visszavetítette, hiszen már a koronaküldési elbeszélésben is *corona regiá*t kérnek Istvánnak,[253] sőt Géza hitvesének álmában is azt a felfogást hirdette, hogy születendő fia lesz az, akinek nemzetségéből elsőként jár a korona és a királyság.[254] Hartvik így a „Szentkorona-tan" előfutárának volt minősíthető. A királyi hatalom, a királyság birtoklását a koronától, a megkoronázás tényétől függővé tevő álláspontot — itt Gerics Józseffel vitatkozva — lényegében a XI. században ható, éppen Salamon, valamint a hercegek viszonyát idoneista szempontból megítélő felfogás Kálmán-kori, az Álmos-viszály miatt megfogalmazott ellentéziseként kezelte.

Másik „közjogi" tárgyú észrevételét is a pápai koronaküldés kapcsán fogalmazta meg Csóka. Megfigyelése szerint az antigregoriánus érzelmű író arra törekedett, hogy a magyar királyok egyházak feletti jogosítványait különleges pápai meghatalmazásra vezesse vissza. A legenda azon megszövegezését, miszerint Aszkrik apát az apostoli áldással, valamint *cum corona et cruce* tért vissza Rómából,[255] a későbbi „apostoli királyság" egyházjogi fikciója alapjaként és forrásaként értékelte.[256]

Csóka monográfiáját többen ismertették, s az elkövetkező évtizedben számosan foglalkoztak egyes megállapításaival, de tételeinek jelentős részét — éppen vitatható szövegösszehasonlítási módszere, túlhajtott bencés irányultsága miatt, valamint a hazai udvari és kancelláriai irodalmi élet tagadása okán — mára már elvetette a kutatás.[257] E bírálatok Hartvikkal kapcsolatos részleteire még visszatérünk, itt Boronkai Iván (1933—1995) recenzióját említhetjük, aki éppen a harmadik István-legenda kapcsán

---

[253] SRH II. 413.

[254] *... cui primo in hac gente corona debetur et regnum.* Uo. 406.

[255] Uo. 414.

[256] CSÓKA 1967. 154—199., 214—217., 420—425. Rövidebben: UŐ: Hartwik von Hersfeld. (Ein Benediktiner-Diplomat im XI. Jh.). In: *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* 77 (1966) 93—101.; UŐ: Szent Benedek fiainak világtörténete. Bp. é. n. [1971] 129—135.

[257] L. pl. KRISTÓ GYULA: Megjegyzések középkori historiográfiánkhoz. In: *Századok* 102 (1968) 610—613.

vitatta a monográfia egyes gondolatait. Megkérdőjelezte az Oderisiusnak küldött levél hartviki szerzőségét (éppen a sztereotip fordulatok azonossága miatt), s nem látta bizonyítottnak az Imre-legendabeli vízió kapcsán Hartvik elsőségét sem. Érvelése szerint „könnyen elképzelhető ugyanis, hogy az Imre-legenda írója maga alkotta elbeszélésének csodás részletét, súlyosbítva egy kronológiai melléfogással is". Véleménye szerint Hartvik volt az, aki egymondatos közléssé mérsékelte ezt a valóságelemek híján lévő látomást, könnyen lehetséges, hogy éppen a Csóka által megjelölt Szent Benedek-*vita* segítségével. Azzal a megállapítással is polemizált, miszerint a *Legenda S. Emerici* későbbi keletkezése éppen Hartvik más helyeken való kiaknázásával is igazolható, hiszen az átvételek többsége már a Nagyobbik Legendában is szerepel.[258]

Még 1964-ben jelent meg az akkor már a svájci Bern egyetemen tanító Deér József tanulmánya a középkori uralkodók pápai követségre vonatkozó igényéről, s e munkájában a professzor számos megállapítást tett a hartviki művel kapcsolatban is. Hosszan tárgyalta a II. Orbán pápa által 1098-ban I. Roger szicíliai nagygrófnak adott kiváltságot, amely szerint az országában apostoli vicelegátusi jogokat nyert, s uralmi területét a pápaság mentesítette a szentszéki követek látogatásától is. Arra is felfigyelt, hogy a XII. században több történeti munka és politikai-ideológiai írásmű is hangsúlyozta Magyarország és Szicília uralkodóinak széleskörű egyházigazgatási jogkörét, s ennek az egyezésnek a magyarázatát a két ország közötti közvetlen kapcsolatban látta. Hosszan foglalkozott a szigetország és hazánk XI—XII. századi diplomáciai érintkezéseivel, s megállapításai szerint mindkét ország elitje pápai követi jogokat tulajdonított saját uralkodójának.

A Hartvik-legendára rátérve leszögezte, hogy az egy római követség eredményének tekintette a magyar királyság megalakulását, a művelt, gregoriánus szellemű Kálmán király azonban saját, a gergelyi reformok által elvitatott egyházfői jogait is biztosítani kívánta a pápaság számára is megfelelő módon. A koronaküldés elbeszélésében a legendaszerző Szent István királynak koronát adatott a királyság, egy elővíteli keresztet pedig az apostolság jelvényeként.[259] Ez utóbbit a térítésben vitt

[258] BORONKAI 1968. Idézet: 99.

[259] L. 255. jz.

szerepéért juttatta az államalapító uralkodónak, s ezzel Hartvik István királyt tulajdonképpen a pogányokhoz küldött legátusok *(legatus ad gentes)* szerepkörébe helyezte. A pápai követségek valójában a térítő tevékenységből fejlődtek ki, ezt Deér szerint a pápai udvar még a XII. században is számon tartotta. A harmadik István-életrajzot e munkájában ő is II. Orbán 1096. évi levelére adott válaszként értékelte, s Hartvik legációs teóriája szerinte a pápa azon sürgetésére felelt, amellyel ő István király *honor*jait és *dignitas*ait tudakolta.[260] A legenda e részletei szolgáltak igazolásul a XII. századi magyar uralkodók egyházfői igényeihez, de III. Ince pápa érzékelte a hartviki alkotás azon célját, hogy a magyar uralkodónak pápai követi méltóságot tulajdonítson, s kiemelt bizonyos szövegeket a hagiográfiai műből.[261] Mindezek ellenére a magyar uralkodó még 1238-ban is legátusi mivoltának elismerését követelte a Szentszéktől.[262]

Hartvikot Deér is német eredetűnek gondolta, s Guoth Kálmán érveléséhez igen hasonló módon, Pauler, Germain Morin és Kniewald Károly kutatásaira hivatkozva, azokat megerősítve a XI—XII. század fordulójának győri püspökeként határozta meg személyét, aki azonos lehet a Gaufredus Malaterránál említett *Arduinus episcopus Ioviensis*szel. Vitatta viszont régi szakmai ellenlábasa, Tóth Zoltán feltevését a hersfeldi—magdeburgi Hartvik hazánkba kerüléséről (Csóka 1961-es tanulmányát még nem ismerte), egy német szakmunkára hivatkozva úgy vélte, hogy ez a Hartvik még 1090-ben elhunyt.[263]

A fentiek alapján kézenfekvő volt azt feltételezni, hogy az 1097-ben Szicíliában járt legendaíró főpap értesült a normann nagygróf legációs igényéről, amelyet már a következő évben elismert a nehéz helyzetében a neki való engedelmességet engedményekkel biztosítani kényszerülő II. Orbán pápa. Hartvik I. Rogerhez hasonló módon érvelt az István-életrajzban: a pápai kedvezmény olyan fejedelmet ér, aki serényen buzgólkodott egyháza érdekében és a hitetlenek ellen is győztes harcot folytatott. A püspök a szigetországból való visszatérése után röviddel elkészíthette

---

[260] L. 202. jz.

[261] L. 168. jz.

[262] Reg. Arp. 642. sz.

[263] MEYER VON KNONAU 1903. 296.

életrajzát, hiszen Albericus törvényprológusában[264] már *vir apostolicus*ként szerepelt az államalapító király.[265]

Deér József 1966-ban megjelent híres Szent Korona-monográfiájában is kitért a Hartvik-legendával kapcsolatos problémákra. E művében (miként már 1964-ben is) anakronizmusnak minősítette a pápa általi, a császár megkerülésével történő koronaküldést Szent István korában, hiszen az első, a pápa által önállóan végrehajtott ilyen cselekedetről csak 1075-ből van adatunk, VII. Gergely pápasága idejéből. Úgy vélte, hogy Hartvik lényegében a királyi méltóság Rómából való származtatásának gondolatát is II. Orbán többször említett leveléből vette,[266] de magát a koronaküldés ötletét, s az abban leírt párhuzamos lengyel akció ideáját Damiáni Szent Péter (†1072) *Vita Romualdi* című alkotásából meríthette, ahol Vitéz Bolesław II. Henrik német uralkodó által megakadályozott szentszéki diadémkéréséről olvashatunk.[267] A pápai igényekhez messzemenően alkalmazkodó legendaszerző ezzel a fiktív történettel lényegében II. Orbán teóriáját fejlesztette tovább: a pápától eredő jogok mellé egy konkrét tárgy is került.[268]

Az 1960-as évek végén foglalkozott először a Hartvik-legendával Györffy György (1917—2000), a honfoglalás- és Árpád-kor tekintélyes kutatója. Az első magyarországi érsekekkel kapcsolatos írásában 1110 körülre keltezte a legenda születését, az 1108-ban Konstantinápolyban megszerzett értesülés (Eusebius-vízió), valamint György 1111. évi győri püspöksége által behatárolt időszakra. Hartviknak az első érsekekről (Aszkrik-Anasztázról, illetve Sebestyénről) való híreit hiteles információknak tekintette.[269] Egy másik írásában pedig még elvetette Deér teóriáját a magyarországi apostolkultusz szicíliai eredetéről.[270] Másfél évtizeddel később már nem volt ezzel ennyire elutasító, több mindent elfogadott Deér József elképzeléseiből: így a szerinte szicíliai eredetű

---

[264] ZÁVODSZKY 1904. 182.

[265] DEÉR 1964. (1977.) 467—480.

[266] *Reminiscat nunc strenuitas tua religiosi principis Stephani, qui generis tui primus a sancta Romana et apostolica ecclesia fidei religionem suscepit et regalis dignitatis iura promeruit.* DHA I. 318. (109. sz.)

[267] MGH. SS. IV. 852.

[268] DEÉR 1966. 196—201.

[269] GYÖRFFY 1969. 224—225.

[270] GYÖRFFY 1970. (Becket) 154. 4. jz.

apostoli legációról is lemondott Kálmán 1106-ban Guastallában, Hartvik 1100 körül írta meg munkáját, s nem lehet azonos az egykori hersfeldi apáttal, majd magdeburgi érsekkel. A legenda megíratásának célját István szentségének elismertetésében jelölte meg. Csóka nézeteivel rokon elképzelést fogalmazott meg, amikor a legendaszerzőt tekintette a magyar királyság jelképeinek megalapozójaként: a hartviki apostoli kereszt a kettős kereszt, míg Szilveszter pápa koronájáról szóló elbeszélése a Szentkorona-eszme előfutára volt.[271]

1974-ben írt először a Hartvik-legenda problematikájával kapcsolatosan Kristó Gyula, a szegedi tudományegyetem későbbi professzora. Ő a magyar krónikában olvasható, Gerics József által vizsgált legitimista és idoneista állásfoglalások abszolút és relatív időrendjével kapcsolatban fogalmazott meg új gondolatokat. Véleménye szerint éppen Hartvik a bizonyítéka annak, hogy Kálmán udvarában a legitimizmus (s nem a Gerics által elképzelt idoneizmus) volt a meghatározó eszmei áramlat, hiszen a legendában csak a megkoronázott személy számít királynak (miként azt Csóka kifejtette). Kálmánnak pedig éppen Álmos, ill. a herceget támogató német udvar ellenében ezt a gondolatot kellett tükröztetnie az udvarában készülő írásművekben. De nem csak ez az ideológia figyelhető meg a könyves király környezetében keletkezett alkotásokban, hanem a kereszténység gyámolítójaként feltüntethető királyok (Szent László, I. Géza és I. Béla) elismerése is. Mindezeken túl a legitim elv miatt I. András és Salamon országlását sem ábrázolhatták teljesen sötét színekkel. A fenti eszmék jelentkezését a legenda 24. fejezetének elemzésével igazolta. Hartvik hatását *(cui corona debetur et regnum)* Csókához hasonlóan[272] a szerinte XIII. század eleji keletkezésű, az alkalmassági tant hangsúlyozó, de a törvényességi elvet is tükröző 120. krónikafejezetben *(Regnum vero et corona tibi tradetur a domino)* is tetten érte.[273]

Csóka (s így Kristó) gondolatait Gerics József vitatta egy írásában. Úgy gondolta, hogy a Hartvik-legenda és a *Legenda maior* között nem található olyan nagy különbség a *rex, regnum* és *corona* fogalmak használata tekintetében. Hartvik éppen hogy szűkíti a

---

[271] GYÖRFFY 1984. 953., 1005—1006., 1677.

[272] CSÓKA 1967. 422—423., 557—558.

[273] KRISTÓ GYULA: Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz). In: *Századok* 108 (1974) 585—621., különösen 591—596., 609—611., 614.

regnum kifejezés értelmét, amikor nem veszi át forrásának a *rex*től elvonatkoztatott jelentésű „ország”-ként való használatát. „A királyság értelmű *regnum* a legenda maiorban is a koronázással és a felkenéssel áll szoros kapcsolatban”. Később publikált eredményeit vetítette előre, amikor Hartvik újításának a pápai koronakérés és egyházszervezési engedély elbeszélését tartotta. A fentiek értelmében nem tartotta szükségesnek a 120. krónikafejezet *regnum et corona*-motívumának feltétlenül a Hartvik-legendából való származtatását, hiszen a fogalmak e „közhelyszerű” kapcsolatát már a nagyobbik István-legenda is tartalmazta.[274]

1976-ban látott napvilágot német nyelven a három István-legenda egy akkor induló színvonalas könyvsorozat *(Ungarns Geschichtsschreiber)* keretein belül. A szentéletrajzokat Bogyay Tamás (1910—1995), jeles művészettörténész és medievista gondozta. A nagyobbik legendával kapcsolatban egy régóta nem visszhangzott gondolatot vetett fel, amikor úgy vélte, hogy Hartvik még egy teljes, a 16. caputon túl is folytatódó változatát használhatta. A hartviki művel kapcsolatosan Deér és Csóka állásfoglalásait követte: a *vita* válasz volt II. Orbán levelére, így 1100 körül keletkezhetett, s az Imre-legenda használta fel az István-életírást, nem pedig fordítva.[275]

1979-ben Mezey László (1918—1984), a II. világháború utáni középkori művelődéstörténeti kutatások egyik vezéralakja foglalkozott később sokat vitatott monográfiájában a legenda praefatiójával. Figyelmét elsősorban a Priscianus késő ókori grammatikust emlegető sorok keltették fel,[276] ahol Hartvik püspök arra kéri Kálmán királyt, hogy a szövegben esetleg előforduló rossz hangzású kifejezések elhelyezése *(male sonantium positio dictionum)* vagy a zavaros elrendezés szabálytalansága *(confusi ordinis enormitas)* miatt bocsásson meg neki, s vegye oltalmába. A mű színvonalát tekintve felesleges, álszerény megjegyzés Mezey véleménye szerint Priscianus több munkája közül a görög mintát követő retorikai kézikönyv, a *Praeexercitamina* ismeretére vall, s a kor felfogása szerint történeti elbeszélést *(narratio historica)* író

---

[274] GERICS JÓZSEF: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János—Székely György. *Memoria Saeculorum Hungariae I.* Bp. 1974. 113—136., különösen 131—135., idézet: 134. (Megjelent még: GERICS 1995. 185—208.)

[275] BOGYAY 1976.

[276] SRH II. 402.

Hartvik az első kifejezésben a szórendi, míg a másodikban a mondattani hibák esetleges elkövetésére utalhatott.[277]

Az 1980-as évek elején jelentek meg Gerics Józsefnek, a budapesti tudományegyetem magyar középkortörténetet előadó, akkor kinevezett professzorának a Szent István-legendák mintáival, forrásaival, valamint eszmei környezetével foglalkozó nagy hatású tanulmányai. Elsőként az általa is az 1070—1080-as évek fordulójára datált *Legenda maior*ral foglalkozott, amelyről megállapította, hogy a korszak meghatározó ideológiai küzdelmeivel kapcsolatosan is tartalmaz burkolt megnyilvánulásokat. Az Istvánnak Krisztus anyja által való királlyá tételét hangsúlyozó passzusban, az országot Szűz Mária örökségeként való beállításban, ill. az Istenanyának az 1030. évi német—magyar háborúkban betöltött védelmezői szerepkörét kiemelő sorokban a VII. Gergely-féle pápaságnak a magyar királyságot Szent Péter tulajdonának tartó állásfoglalását próbálták elhárítani. A legenda ezenkívül Istvánnak mint apostolnak az emlegetésével, Adalbert térítő szerepének hangsúlyozásával, valamint a gyermek István keresztény nevelésének kiemelésével, koronájának „császári" jelvényként való szerepeltetésével az ország önállóságát, államfőjének a német—római birodalom urával való egyenrangúságát is hangsúlyozta.[278] Ugyanígy Szűz Máriát — s nem a pápai levelekben emlegetett Szent Péter apostolt — tette meg I. Géza és Szent László Salamon felett aratott győzelmének kúfejéül a krónikaszerkesztmény nézete szerint Kálmán-kori, 120. fejezete is.[279]

A Hartvik-legenda kapcsán megállapította, hogy a legendaszerzőnek a gregoriánus reformpápák azon igényével szemben, amely a királyi hatalmat az egyházon kívül, ill. az önálló monarchiákat szentszéki alárendeltségben kívánta látni, már „modernebb" eszközökkel kellett felvennie a harcot. A püspökíró fő feladata véleménye szerint a

---

[277] MEZEY LÁSZLÓ: Deákság és Európa. (Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata). Bp. 1979. 107—109.

[278] GERICS JÓZSEF: Judicium Dei a magyar állam XI. századi külkapcsolataiban. (A Szent László-kori politikai és jogi ideológia történetéhez). In: Athleta Patriae. (Tanulmányok Szent László történetéhez). Szerk. MEZEY LÁSZLÓ. *Hungaria Sacra I.* Bp. 1980. 111—134. (Megjelent még: UŐ: Politikai és jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely pápa korában. In: GERICS 1995. 144—164.)

[279] GERICS 1984. (Koronafogalom)

magyar uralkodó szuverenitásának, ill. egyházi főhatalmának védelme volt. Ezenkívül a Nagyobbik Legenda szerzőjéhez hasonlóan ő is törekedett az ország függetlenségének, a császársággal való egyenjogúságának kifejezésére. Mindehhez a pápaság saját „fegyvereivel" próbált meg érveket szerezni, hiszen rá kellett döbbennie, hogy „a Róma által elvitatott jogoknak a király részére való megmentését másként nem lehetett megkísérelni, mint pápai kiváltság álruhájában rejtve". Gerics a legendának a pápai koronakéréssel, ill. egyházszervezéssel kapcsolatos passzusait[280] összevetette a magdeburgi érsekségnek 962-ben juttatott pápai oklevéllel, amelyben az püspökségek alapítását szintén a pogányság elleni harccal kötötték össze, s ezzel kapcsolatban az egyházfőnek is szerepet jutattak az egyházmegyék kialakításában. A legendának azon szakaszát, amely „mindkét jogon" engedett beleszólást Istvánnak a hazai egyház életébe, Ferrarai Wido antigregoriánus szerző 1080-as évekbeli vitairatának a püspökök lelki, ill. világi jogaival foglalkozó szakaszával állította párhuzamba. III. Kelemen ellenpápa (1080—1100) környezetében keletkeztek azok az ún. ravennai hamisítványok, amelyek szerint a pápák Karoling-uralkodóknak és I. Ottó császárnak adományozták a pápaválasztás, valamint a püspökök kinevezésének és invesztitúrájának jogát. Gerics József szerint e koholmányok is mintául szolgálhattak Hartviknak műve megfogalmazásakor.

Szöveg szerinti párhuzam, s így közvetlen forráshasználat is kimutatható volt egy, a pápaság által is nagyra becsült joggyűjtemény esetében. A Pseudo Isidorus-i kollekció nyugati gót vonatkozású szövegei közül kettő: a nép 589-ben bekövetkező katolizálásával foglalkozó III. toledói zsinat anyaga, ill. az I. (Nagy Szent) Gergely pápa nevében szóló levél is kútfőként szolgálhatott a legendaszerző számára. A zsinati szöveg Rekkared királyt Istvánhoz hasonlóan a hitterjesztésben elsőként említi, s apostolságát emeli ki király mivolta mellett; míg a pápai levélben a gót király I. Gergelytől kulcs- és kereszt alakú ereklyetartókat nyert el. Ez utóbbi a hartviki pápa által küldött elővíteli kereszt egyik mintájául szolgálhatott (a másik forrás a császárkoronázásnál az imperátor előtt hordozandó *crux* lehetett), s mindezt Gerics

[280] SRH II. 411—414.

szerint a legendaíró szándékosan keverhette össze a szentszéki követek előtt hordozandó kereszttel, ezzel is sugallva István apostoli (legátusi) jogait.

Gerics József tanulmánya eredményesen folytatta a Tóth Zoltán által kijelölt irányt, hiszen a legenda antigregoriánus irányultságát a korszak ideológiai vonatkozású szövegeivel való összevetés is újfent igazolta, sőt egy korábbi joggyűjtemény esetében a primer forrásfelhasználás is bizonyítható volt.[281] Gerics sem tagadta a Hartvik-legenda megszületésénél a II. Orbán-féle 1096. évi levél ösztönző szerepét, sőt egy későbbi dolgozatában annak szöveg szerinti hatását is kitapinthatónak vélte.[282]

1982-ben látott napvilágot Richard Pražaknak, a brnói egyetem professzorának a XI. századi magyarországi legendákat típusokba foglaló tanulmánya. A főként a Szent Zoerard és Benedek-legendáról[283] publikáló cseh irodalomtudós a Nagyobbik Legendát 1077—1083 közé keltezte, de bizonyosra vette, hogy annak záró része nem maradt korunkra; a Kisebbik Legendát a XII. század első évtizedére datálta; míg Hartvik művét — Bartoniek Emmát követve — 1112—1116 közé helyezte. Véleménye szerint az István-legendák már a clunyi mozgalom, ill. az invesztitúraharc szellemi környezetében keletkeztek, s míg az első kettő bencés környezetben született mű egyértelműen pápabarát, addig a Kálmán udvarában keletkezett hartviki munka ingadozik a pápaság és a császárság között.

A *Legenda maior*t a zobori remetékről szóló hagiográfiai művel együtt a X. századi aszketikus-szerzetesi orientációjú szentéletrajz-típus magyarországi képviselőjének tartotta, míg a *Legenda minor*t és Hartvik munkáját a XI. század második felében megjelenő, a pogányság és a hit ellenségei ellen győzedelmeskedő királyokról szóló legendafajta magyarországi képviselőjének tette meg. Irodalmilag is értékelte az István-életrajzokat: véleménye szerint ezekben a Karoling-kor hagyománya

---

[281] GERICS 1981. Idézet: 184. (Megjelent még: Szent István és az államalapítás 130—142., ill. könyvrészletként: UŐ: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987. 220—231.) Az is valószínűvé vált, hogy az 1090-es évek második felében tartott tarcali zsinaton szintén használták az álizidori kollekció nyugati gót vonatkozású kánonjait. L. GERICS—LADÁNYI 1998.

[282] GERICS 1994. 32—33.

[283] SRH II. 349—361. A műre l. SZOVÁK—VESZPRÉMY 1999. 769—770. (A von. rész SZOVÁK KORNÉL munkája)

jelent meg (antik örökség ismerete stb.), s a Kisebbik Legenda és Hartvik munkája nem támaszkodott a szóbeliségre, szerzőik kizárólag egyházi tradíciók alapján dolgoztak. Ő is felfigyelt Hartviknál Priscianus említésére, a püspökíró valószínűleg a grammatikusnál megfogalmazott *narratio historica*, ill. *docta* szem előtt tartásával dolgozott. Pražak érdeme, hogy hosszú évtizedek után egy, a nemzetközi kutatásban már akkor nagy múltra visszatekintő tipológiába próbálta elhelyezni az Árpád-kor szentéletrajzait.[284]

Az 1980-as években jelentek meg Klaniczay Gábornak, a budapesti tudományegyetem, majd a Central European University tanárának a középkori uralkodói szentkultuszokkal kapcsolatos első tanulmányai, amelyekben természetesen tárgyalásra kerültek az királyszentekkel kapcsolatos legendák is. Első vonatkozó írásában az 1083. évi magyarországi szentté avatások kérdését vette vizsgálat alá, ahol foglalkoznia kellett a Hartvik-legenda idevágó, pápai levelet említő tudósításaival is.[285] Emlékezetes, hogy a XIX. század végén Karácsonyi János, Mátyás Flórián és Pauler Gyula már heves vitákat folytattak arról, hogy vajon tényleg volt-e pápai közreműködés a lászlói kanonizációkban, s a XX. század második felében is tekintélyes képviseletet nyert a szentszéki beavatkozást tagadó álláspont Gerics József jóvoltából. Klaniczay is hangsúlyozta, hogy a XIII. század eleje előtt a szentté avatások érvényességéhez nem kellett az egyházfői jóváhagyás, s Hartvik egy lehetséges mintájára is felhívta a figyelmet: a dán Szent Knut király († 1086) translatiója 1100-ban vagy 1101-ben II. Orbán pápa által küldött pápai követ jelenlétében zajlott le.[286]

Az 1988-ban, az államalapító uralkodó halálának 950. évfordulóján tartott akadémiai konferencián Klaniczay Gábor már magukkal a Szent István-legendákkal foglalkozott, Guoth Kálmán után először európai (összehasonlító) nézőpontból vizsgálva hagiográfiailag értékelhető tartalmukat. A tanulmány összegezni kívánta a

---

[284] PRAŽAK 1982. 444—445., 450—452. (Bővebben angolul: UŐ: The Legends of King Stephen. In: *Hungarian Studies* 1 [1985] 163—177.). Szerkesztésében jelent meg a Legendy a kroniky koruny Uherské c. fordításgyűjtemény (Praha 1988.), ahol a 103—117. old. tartalmaz szemelvényeket bő kommentárral a Hartvik-legendából.

[285] SRH II. 433.

[286] KLANICZAY 1986.

XX. század második felének kutatását is a *Legenda maior*t 1077—1083 közé, a *Legenda minor*t 1095 utánra, míg Hartvik munkáját 1100 körülre datálva. Hartvik szerzőségének kérdésében Pauler, Guoth és Deér nyomdokain haladt, elutasítva a püspök németországi eredetének feltevését. Hangsúlyozta, hogy az István-legendák egy új szenttípus megjelenésének kezdetén állnak, ezek a „hitvalló" uralkodószentek már a mártírhalál elnyerése nélkül jutottak vallásos tisztelethez, s az újonnan megtért népek esetén az egyház- és államszervező, a pogányság ellen küzdő királyok váltak kanonizáció tárgyaivá. A róluk írt *vitá*knak nagy feladat jutott a uralomgyakorlás velejáróinak és a szentség ideáljainak összeegyeztetésében is. Klaniczay szerint az első magyar király e típus első képviselője Európában, így legendáinak is nagy figyelmet kell szentelni.

A Nagyobbik Legenda szemmel láthatóan a fenti egyeztetési kísérletnek kívánt megfelelni a szentté avatás előtt: Istvánt térítő, békeszerető, kegyes, alamizsnálkodó, az egyházszervezést, papokat, püspököket irányító, Szűz Mária segítségét is igénybe vevő uralkodóként ábrázolja, igazi apostolként, aki kifejezetten törekedett a szentség elérésére. A később keletkezett Kisebbik Legenda a világi oldalt még hangsúlyosabban domborította ki. A Hartvik-legenda egyfajta kiigazítást hajtott végre a fenti ábrázolásokon, hiszen erősítette a leírás liturgikus-szakrális oldalát is. Összegzése szerint az új szent-, ill. ebből következően új legendatípus a XI. század végén egymással harcoló világi és egyházi szférának más-más érvrendszert adott a kezébe: „Az uralkodók számára felvillantotta a világi hatalom szentségének lehetőségét, az egyház számára pedig e szentség normáinak kontrollját".

Az új szenttípus kialakulásához vezető úton számos új motívum jelentkezett a róluk írt életrajzokban, Klaniczay mindezeket az István-legendákból is kigyűjtötte. Véleménye szerint ilyennek tekinthető a Nagyobbik Legendában az Istvánt „miles Christi"-ként ábrázoló, már a keresztes háború eszmevilágát idéző felfogás, a békeszeretet hangsúlyozása, a zarándoklatok és a szegények megsegítését célzó cselekedetek leírása, a bölcs és művelt király ideáljának bemutatása. A Mária-kultusz korai megjelenését bizánci hatásokkal magyarázta. Esetleges mintaképeket is szóba hozott: Sulpitius Severus Szent Márton-életrajzát már Csóka is gyanúba fogta, s a *Legenda maior*ra hathattak Fleury Helgaldus Jámbor Róbert francia királyról 1040

között írt *vitá*jának gondolatai is. Hartvik művéről írva kiemelte, hogy „jellegzetesen azt az oldalt hangsúlyozza és fejleszti tovább a magyar legendákban, amely addig is leginkább elütött a szent király legendák műfajától: a külső és belső egyházpolitikai elemeket…”. A püspökíró szemmel láthatóan „hatást kíván gyakorolni az ország és a pápaság egyházpolitikai viszonyára”.

Utolsó vizsgálati szempontja a legendák egyházi és laikus folklórjának európai példákkal való összehasonlítása volt. Véleménye szerint a korai magyar királylegendákban — eltérően a nyugat-európaiaktól — egyáltalán nem található folklorisztikus elem, pogány eredetű karizmatikus elképzelés. Inkább bibliai és hagiográfiai toposzokkal dolgoztak, s ezek közül is a legáltalánosabban elterjedtekkel. A harmadik István-életrajz írója pedig elődeinél is jobban törekedett arra, hogy nemzetközileg is ismert „kellékek” segítségével mutassa be az államalapító szentségét. Feltűnő a szent halála utáni csodák visszafogott bemutatása, minden bizonnyal a keresztény csodahit még nem vert gyökeret a XI. század végi magyar társadalomban, s ezért az István-kultusz megalapozói sem tulajdonítottak neki nagy jelentőséget.[287]
A fenti eredményeket Klaniczay Gábor a kérdéskör teljességét feldolgozó, 2000-ben megjelent nagyszabású monográfiájában is közzé tette, ill. tovább fejlesztette. A dán Szent Knut kanonizációjának a Hartvik-legendabeli leírásra tett hatását immár bizonyosra vette, hiszen „követendő mintának tűnhetett Hartvik szemében, akinek amúgy is az volt a törekvése, hogy a pápai hatalom legújabb kritériumaival egybecsengő, szabályos formába öntse az István-kultusz emlékeit.” Művének zárófejezetében a magyar szentekről szóló hagiografikus alkotásokról adott leírást: itt hangsúlyozta a *Legenda maior* újszerűségét, ahogy „a középkor folyamán első ízben kapcsolta hozzá a szentség attribútumait olyan uralkodóhoz, aki nem halt mártírhalált…” E mű volt „az első legenda, amely megvalósította az uralkodó és a szent tulajdonságainak szintézisét”. Ugyanitt a harmadik István-életrajz keletkezését újfent

[287] KLANICZAY GÁBOR: Szent István legendái a középkorban. In: Szent István és kora 185—196., idézetek: 189., 191. (Megjelent még azonos címmel: *Világosság* 29 [1988] 690—695.)

1100 körülre datálta, s az Imre-legendával való kapcsolatát is Csóka alapján mutatta be, ez utóbbi munkát a XII. század közepére keltezve.[288]

1988-ban foglalta össze először a Hartvik-legendával kapcsolatos nézeteit Makk Ferenc, a szegedi tudományegyetem történeti segédtudományok tanszékének vezetője, az Árpád-kori magyar—bizánci kapcsolatok kiváló szakértője. A legenda tendenciáit ő is a Kisebbik és Nagyobbik Legendához képest többletként jelentkező elbeszélésrészletekből állapította meg. Nézete szerint a pápai koronaküldés tanának kidolgozásával Kálmán „jelentős engedményt tett a gregoriánus elveknek", de az angyal küldte korona hangoztatásával, valamint annak megfogalmazásával, hogy István király halála előtt Szűz Mária védelme és oltalma alá helyezte országát, el is utasította a pápai hűbérigényeket. A pápától származó királyi korona említése egyben a német birodalmi igények visszaverésére is szolgált. A legenda az államalapító apostolságának hangoztatásával Makk szerint is antigregoriánus nézetet tett magáévá, s a magyar uralkodó egyházkormányzói jogait védte.[289]

1990-ben Kristó Gyula professzor kezdeményezett perújrafelvételt a Varju Elemér állásfoglalásával eldöntöttnek látszó problémában, ti. hogy a Hartvik-legenda fenntarthatta-e a mai szövegállapotában az István király végrendelkezésének közepén véget érő *Legenda maior* elveszett záró részét. Kristó Mátyás Flórián és Erdélyi László (valamint Macartney) elképzelését újította fel, véleménye szerint Hartvik logikai és nyelvtani törés nélkül folytatja a Nagyobb Legenda szövegét, tehát még egy olyan példányt követhetett, amelyik nem ért véget az államalapító halálos ágyánál. Véleménye szerint a *Legenda maior* eredeti szövegállaga 1083 után, talán csak Kálmán uralkodása kezdetén jöhetett létre, s tartalmazhatta István halálát, eltemetését, a sírjánál történt csodákat. Feltevését a *Fontes Domestici* kiadójához hasonlóan olyan egyező szövegrészekre, stiláris és nyelvi azonosságokra alapozta, amelyek a Nagyobb Legenda ma ismert szövege és Hartvik művének záró része között állnak fenn.

---

[288] KLANICZAY 2000. 108—138., 305—308. Idézetek: 129., 305. A Szent Istvánnal kapcsolatos fejezet átdolgozva megjelent: Szent István és az államalapítás 107—129.

[289] KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC: Az Árpád-házi uralkodók. *IPM Könyvtár*. Bp. 1988. 143—146. (A vona. rész Makk Ferenc munkája) Idézet: 144. Még l. MAKK 1996. 161—164.; UŐ: A tizenkettedik század története. *Magyar Századok.* [Bp.] 2000. 38—41.

Kristó a legendaíró püspök nevéhez így csak hat szövegrészt kapcsolt, amelyekből a mű tendenciái is meghatározhatóak: a bevezetést, amelyből kiderül, hogy Hartvik királyi parancsra készítette el munkáját; István protomártír megjelenését és jövendölését arról, hogy Istvánnak fog először nemzetségéből a korona és a királyság kijárni; a koronával kapcsolatos pápai látomást; a Kalocsával összefüggő Sebestyén—Aszkrik-történetet; a székesfehérvári bazilika egyházi kiváltságainak leírását; valamint a szent király vallásosságát bizonyító, levegőbe emelkedő sátorról szóló elbeszélést.[290] Kálmán király valószínűleg azért íratta meg a harmadik István-életrajzot, hogy az még jobban hangsúlyozza az államalapító kiválasztottságát, egyediségét. Minderre az sarkallhatta a könyves uralkodót, hogy számos jelből megítélhetően példaképének tartotta az első magyar királyt. Hartvik — Kálmán parancsára — következetesen érvény szerzett annak az álláspontnak, miszerint a magyar históriában minőségileg új szakasz kezdődött István megkoronázásával. Kristó Gyula szerint is az ihlető a II. Orbán-féle 1096. évi levél lehetett, amellyel gondolati és szövegszerű párhuzamok is kimutathatóak a legendában. Makk Ferenchez hasonlóan ő is pápapárti, ill. antigregoriánus, kettős szemléletet tulajdonított az írásműnek, s a királyi korona hangsúlyos szereplésében egyben Álmos herceg elleni tendenciát is felfedezett. A kalocsai érsekséggel és a székesfehérvári prépostsággal kapcsolatos passzusokat is Kálmán-kori aktualitásnak látta: a legendaíró történeteivel „Esztergom mögé sorolta Kalocsát és szinte Esztergom mellé sorakoztatta fel Fehérvárt”.[291]

2000-ben egy rangos antológiában angolul is napvilágot látott a hartviki életírás, reprezentálva a magyarországi hagiográfiai irodalmat. A fordító, Berend Nóra a legendához írt bevezetőben jórészt Gerics József és Klaniczay Gábor kutatásaira támaszkodva mutatta be a munka ideológiai hátterét, a datálás vonatkozásában elképzelhetőnek tartva mind a XI—XII. század fordulóját, mind pedig az 1110-es éveket.[292]

---

[290] SRH II. 425.

[291] KRISTÓ 1990. Idézet: 60. Még l. KRISTÓ 2002. 23—26.

[292] Hartvic, Life of King Stephen of Hungary. Translated by NORA BEREND. In: Medieval Hagiography. (An Anthology). Ed. by THOMAS HEAD. New York—London, 2000. 375—398.

Ugyanebben az évben jelen sorok írója írt egy tanulmányt a Hartvik-legenda keltezésének problematikájáról. Írásunkban arra törekedtünk, hogy mérlegre tegyük az 1100 körüli, ill. az 1110-es évekre való datálás mellett szóló érveket, s az eddigieknél szélesebb alapon próbáljuk meg eldönteni a kérdést. Először a Hartvik személyével kapcsolatos forrásokat tekintettük át: ezek inkább egy, a századfordulón élt győri püspök felé mutatnak, mint egy 1110-es években tevékenykedő főpap felé. Az sem képezte számunkra vita tárgyát, hogy amennyiben a legenda a II. Orbán-féle levélre adott válasz, akkor 1096 után pár évvel bizonyosan el kellett készülnie. A következőkben a legenda antigregoriánus tendenciáját és esetleges szicíliai kapcsolatait vettük vizsgálat alá: megállapításunk szerint a könyves király főként uralma elején tett a pápai reformokkal ellentétes lépéseket, s az 1097 utáni években volt különösen aktív a magyar—szicíliai kontaktus (1105 után pedig már Bizánccal, a normannok fő ellenfelével alakított ki jó viszonyt). A legfrissebb kutatásokra[293] hivatkozva szögeztük le, hogy Kálmán törvényhozásában csak az 1110-es években jelentek meg gregoriánus tendenciák, s ekkor egy ezzel ellentétes eszmerendszert hordozó legenda megjelenése már nem valószínű. Ehhez kapcsolódva felhívtuk a figyelmet arra, hogy az újabban joggal megkérdőjelezett 1106. évi, invesztitúrajogról való guastallai lemondás[294] talán a Szentszéknek adott bizonyos engedmények formájában, s csak pár évvel később történhetett meg.

A magyar történetírás régi megállapítását ismételtük meg, amikor arról beszéltünk, hogy Kálmán volt az első magyar uralkodó, aki teljes egészében magáénak vallotta Szent István örökségét, az ezt bizonyító lépések (a Fehérvárra való temetkezés kivételével) mind uralma első felére keltezhetőek. Ugyanerre az időszakra mutatnak a könyves király udvarában felpezsdülő irodalmi élet emlékei is. Figyelembe vettük az 1083. évi szentté avatásoknál Hartvik által említett pápai közreműködéssel kapcsolatban Klaniczay Gábor azon megjegyzését, amely az 1100—1101-ben történt dániai kanonizáció mintaadó szerepére utalt. A kalocsai érsekség keletkezéséről szóló legendabeli elbeszélésről pedig már korábban úgy vélekedtünk, hogy a legendaíró ott a

[293] SZUROMI 1999. 377—400.

[294] SZOVÁK 1996. 24—26.

pápasággal akarja elismertetni a főpapi szék metropolitai székhely voltát,[295] s mivel 1106-ból már van adatunk arról, hogy a pápa a kalocsai érsekhez intéz levelet,[296] ez is a századforduló felé mutatott. Végül az Hartvik-féle munka és az Imre-legenda kapcsolatát vettük górcső alá: az István-legenda elsőségét vallók érvelését kiegészítettük azzal, hogy ha a gregoriánus elvek (papi nőtlenség eszméje) szerint írott hercegéletrajz után keletkezett volna Hartvik munkája, akkor annak is a pápai reformok mellett, s nem ellene kellett volna állást foglalnia. Arra is felhívtuk a figyelmet, hogy az Imre-legendában szereplő, Álmost említő passzusok 1110-es évekbeli keletkezése több mint kérdéses, a dicsekvőnek tűnő megjegyzést inkább csak a megvakított herceg utódainak trónra lépése után írhatták le.

A tizenegy pontba szedett érvelésünket követően még néhány szempont (mint például Szent László király forrásokban tükröződő Kálmán-kori megítélésének változásai) elősorolásával a legendát 1097—1099 közé datáltuk. Így nem vettük figyelembe Klaniczaynak a dániai kanonizációval kapcsolatos érvét (hiszen az István szentségének elismertetéséért síkraszálló hartviki mű a pápát mindenképpen szóba kívánta hozni a szentté avatásnál), de ha elfogadjuk a Knut-féle hatást, akkor a XII. század első éveit is tekintetbe kell venni a legenda keletkezésénél.[297] Keltezési elképzelésünket azóta tekintélyes szakember is elfogadta.[298]

2002-ben a Hartvikkal kapcsolatba hozott zágrábi *Agenda Pontificalis*ban fennmaradt prédikációkat vette alapos vizsgálat alá Madas Edit, a neves irodalomtörténész és kódexkutató, az akadémiai „Fragmenta Codicum” kutatások vezetője. A Chartuirgus püspököt említő szerkönyv kutatástörténetének bemutatatása után meggyőzően keltezte azt a XI—XII. század fordulójára, s a Germain Morin és Kniewald Károly által kidolgozott nézetről a következőképpen nyilatkozott: a szertartáskönyv „győri provenienciája csupán egy megfontolandó érvekkel alátámasztott hipotézis… Kniewaldék gondosan felépített rendszere helyére egy-egy

---

[295] THOROCZKAY 1999. 129—142. Vö. KRISTÓ 1999. (Érsekek) L. még THOROCZKAY 2001. XVII—XXV.

[296] L. 236. jz.

[297] THOROCZKAY 2000. **(L. jelen értekezés IV/1. fejezetét)**

[298] KRISTÓ 2002. 26.

ötletet bevetni nem érdemes; felváltani csak újabb adatok birtokában, vagy egy hasonlóan koherens, de még meggyőzőbb összefüggésrendszer jegyében lenne célszerű".[299]

Áttekintésünk végére értünk. Disszertációnk e fejezetében — mint azt olvasóink is láthatták — nem törekedtünk a Hartvik-legenda hatástörténetének (középkori jogforrás jellege,[300] a Szűz Mária-országa teória kifejlődése[301] stb.) bemutatására, lényegében a filológiai problémák, a szerzőkeresés, a datálási próbálkozások és a keletkezést körülvevő kulturális-eszmetörténeti környezetet érintő kutatások elősorolását tekintettük célunknak. Miután magunk is több írásunkban próbáltunk a legenda által kínált kérdésekre választ adni, néhány további vizsgálati szempontra szeretnénk végezetül a figyelmet felhívni: bizonyosan tovább kell elemezni a *Legenda maior* és a hartviki mű záró részének a kapcsolatát; különös figyelmet kell szentelni a *vita* önálló megjegyzéseinek, hiszen ezek alapján lehet a legendát elhelyezni ideológiai viszonyrendszerekbe; az is látható, hogy a munka egyháztörténeti betétjeinek valóságtartalma is tovább fogja a magyar medievisztikát foglalkoztatni (sejtésünk szerint a fehérvári kiváltságok Szent István-kori hitelessége erősen kétséges). Ha a *Vita Hartviciana* nem is keltett akkora viharokat a magyar történettudomány történetében, mint Anonymus gestája, a pontos identifikálás lehetőségét tőlünk eddig megtagadó,

---

[299] MADAS 2002. 173—178. Idézet: 178.

[300] L. pl. GERICS JÓZSEF: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. (A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához). In: *Levéltári Közlemények* 33 (1962) 3—14. (Megjelent még: GERICS 1995. 174—184.); LADÁNYI ERZSÉBET: Szent István „apostoli követségének" egyik középkori magyarországi értelmezéséről. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István—Beke Margit. Esztergom [1992]. 95—97. (Könyvrészletként is megjelent: UŐ: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. *Studia theologica Budapestinensia. Series Facultatis Theologicae Universitatis Catholicae a Petro Pázmány 15*. Bp. 1996. 156—161.)

[301] Legújabban l. pl. ÉRSZEGI GÉZA: Ég és föld királynője, Mária. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. DRASKÓCZY ISTVÁN. Bp. 1994. 35—45.; TÜSKÉS GÁBOR—KNAPP ÉVA: Magyarország — Mária országa. (Egy történelmi toposz a 16—18. századi egyházi irodalomban). In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000) 573—602.

rejtélyes szerzője és gazdag mondanivalója bizonyára továbbra is a leginkább vizsgált Árpád-kori elbeszélő forrásaink egyikévé teszik.

2. A legenda valószínű keletkezési ideje

Értekezésünk jelen fejezetének célja annak valószínűsítése, hogy a Szent István királyról szóló, legkésőbbi keletkezésű, Hartvik püspök által összeállított legenda[302] 1100 körül készülhetett — miként azt számos kutató vallja —, nem pedig a szintén nagyszámú szakember által javasolt 1110-es években. Az áttekinthetőség kedvéért megjegyzéseinket pontokba szedve adjuk elő, a fejezet végén pedig megpróbáljuk ezek alapján meghatározni a legenda születésének általunk lehetségesnek tartott időszakát.

1. Mint ismeretes, a legendaszerző püspök művének előszavában keresztneve mellett csak egyházrendi fokozatát közli *(Cartuicus [Carthuitus, Hartuicus] episcopus)*, egyházmegyét nem jelöl meg.[303] A XIX. század nagy részében a történetírók ezért egy külföldi (regensburgi, meisseni stb.) főpapot láttak benne.[304] Pauler Gyula hívta fel a figyelmet arra, hogy a XII. század elején alkotó Gaufredus Malaterra szicíliai történetírónál szereplő, Kálmán király (1095—1116) leánykérő követeként 1097-ben a szigetországban eljáró *Arduinus episcopus Ioviensis*t a legendaszerző Hartvikkal lehet azonosítani, hiszen a Hartvik név Itáliában használt alakja más források tanúsága szerint az Arduin volt, a *Ioviensis* jelzőt pedig a *Iaurinensis* névforma félreértésének fogta fel, azaz „győri”-ként értelmezte.[305]

Bár nézetét később vitatták, feltevése Hartvik győri püspökségéről kétségtelen bizonyítékot nyert Germain Morin és Kniewald Károly liturgiatörténeti kutatásai során, akik bemutatták azt a Zágrábban őrzött, XI. század végi főpapi szertartáskönyvet *(Agenda Pontificalis)*, amelyet egy bizonyos, a kötetben az *exsultet* kapcsán említett *Chartuirgus* püspöknek készítettek. Miután a Szent László király (1077—1095) uralkodása végén alapított zágrábi egyházmegye kezdeti liturgikus könyvállományát a magyar püspökségek adták össze, így ők is egy hazai püspöki székhelyet kerestek a szerkönyv keletkezési helyeként. A műben felsorolt templomok és körmeneti útvonalak

---

[302] Mérvadó kiadása: Emma Bartoniek: SRH II. 401—440.

[303] Uo. II. 401.

[304] L. pl. D. W. WATTENBACH: Vita Stephani regis Ungarie. In: MGH. SS. IX. 223.

[305] PAULER 1883. Malaterra vonatkozó passzusát l. G. II. 976.

alapján ez a város Győrrel volt azonosítható, míg a munka születését bizonyos liturgiatörténeti szempontok alapján 1100 elé lehetett helyezni.[306] Eredményeiket a legfrissebb vonatkozó állásfoglalás, Madas Edité is elfogadja. Madas Veszprémy Lászlóval szemben — aki elképzelhetőnek tartotta a kódexnek a XII. század első évtizedeiben való keletkezését —[307] határozottan a XI—XII. század fordulójára keltezte a liturgikus könyv létrejöttét.[308]

Egy harmadik, igaz, vitatott forrás is említi Hartvikot győri püspökként. Schmitth Miklós XVIII. századi egyháztörténeti munkája tartotta fenn napjainkig egy olyan oklevél kivonatát (vagy esetleg hiteles források egy kései kompilatív *excerptum*át), amely Arduin győri *(Arduinus Geuriensis)* püspököt említ 1103-ban.[309] Miután azt a nézetet nem tartjuk valószínűnek, hogy az oklevélkivonatot a XVIII. században hamisították volna éppen Malaterra munkája alapján,[310] s 1111-ben már egy György nevű főpap ült a győri püspöki székben,[311] a fenti négy adat azt sugallja: Hartvik győri püspök, a Kálmán király megbízásából készült harmadik Szent István-legenda írója az 1090-es évek végén, az 1100-as évek elején tevékenykedett, s még 1111 előtt meghalhatott.[312]

Amennyiben azoknak a kutatóknak van igazuk, akik a legendaszerző püspököt ama németországi Hartvikkal azonosítják, aki 1072-től a hersfeldi monostor apátja, majd 1085—1088 között Magdeburg antigregoriánus, IV. Henrik pártján álló ellenérseke volt, s később feltételezésük szerint Szent László udvarába került, pályája végén pedig a győri egyházmegye püspöke lett,[313] akkor — már csak a szerző jelölt

---

[306] MORIN 1926. 54—60.; KNIEWALD 1941.

[307] VESZPRÉMY LÁSZLÓ: A 12. századi magyar kódexírás alakulása. In: *Századok* 132 (1998) 222—230., különösen 226.

[308] MADAS 2002. 173—178.

[309] DHA I. 335. (118. sz.)

[310] VARJU 1928. 96.

[311] DHA I. 345—346. (124. sz.)

[312] GUOTH 1944. 330—332.

[313] TÓTH 1942. 100—106., 114—122. (vitatja győri püspökségét); CSÓKA 1967. 154—160., 162—164. (győri főpapnak tekinti). Tóth nézetét vitatja DEÉR 1964. (1977.) 476. A német szakirodalom kétségkívül a Magdeburgból Hersfeldbe visszatért Hartvik apát 1090-ben bekövetkezett haláláról ír, amelyet IV.

vélelmezhető életkora miatt[314] — ez is a menekült Hartvik 1100 körüli főpásztori és legendaírói működését teszi valószínűvé.

2. Számosan felhívták már a figyelmet arra, hogy a Hartvik-legenda minden valószínűség szerint válasz lehet II. Orbán pápa (1088—1099) azon, 1096. július 27-én Kálmán királyhoz írt levelére, amelyben örvendezik az új magyar király trónra lépésén, az élete végén a Német-Római Birodalom és III. Kelemen ellenpápa (1080—1100) felé forduló Szent László példájával szemben a pápasághoz való hűségre buzdítja, s ennek esetén az államalapító király minden tisztségét és méltóságát *(quicquid honoris, quicquid dignitatis)* megígéri számára.[315]

Kálmán a felhívásra éppen a hartviki legendával felelt, az abban leírtakkal kívánta a maga számára a gergelyi reformok nyomdokain haladó pápaság által már Európa-szerte vitatott, még a Karoling-kori királyeszménynek megfelelő hazai, az uralkodói méltóságból fakadó egyházfői szerepkörét biztosítani.[316] Számunkra nem képezheti vita tárgyát, hogy a pápa levelére Kálmán nem annak halála után több mint tíz évvel válaszolt, amikor már egész Európában más (egyház)politikai körülmények befolyásolták az események menetét, hanem a levél kézhezvétele utáni néhány éven belül megadta a feleletet egy tendenciózus István-életrajz formájában.

3. A Hartvik-legenda eszmei irányultsága napjainkban már világosan áll előttünk. Tóth Zoltán és Gerics József kutatásai[317] mutatták be, hogy a püspök lényegében „aktuálpolitikai” célok érdekében, antigregoriánus szellemben, pápaellenes vitairatok és a Karoling-uralkodók, valamint a német császárok egyházak feletti jogosítványait

---

Henrik császár (1056—1105) éppen azon év karácsonyán tudott meg: 296. Bizonyítékok hiányában nem tudja elfogadni Csóka nézetét a magdeburgi érsekség monográfusa sem: CLAUDE 1972. 358. Magunk azért nem hiszünk igazán a német apát szerzőségében, mivel a késő IV. Henrik-kor ezen ismert egyházi személyiségének ilyen súlyú magyarországi szereplése, diplomáciai aktivitása bizonyára ismertté vált volna Európa-szerte, s főként nyomot hagyott volna a németországi történetírásban, különösen a gazdag hersfeldi irodalmi hagyományban.

[314] Hartvik magát *decrepitus*ként jelöli meg a prológusban: SRH II. 401.

[315] DHA I. 317—318. (109. sz.)

[316] L. pl. VÁCZY 1935. 99—113.; DEÉR 1964. (1977.) 471—474., 479—480.; DEÉR 1966. 200.; GERICS 1994. 32—33.

[317] TÓTH 1942. 89—99.; GERICS 1981.

bizonyítani hivatott hamisítványok valószínű ismeretében, a korábban keletkezett nagyobbik[318] és kisebbik Szent István-legendák[319] alapján írta meg királya megbízásából a *vitát*. Az uralkodói egyházkormányzói jogok biztosítására a II. Orbán által javasolt utat választotta, azokat Szent Istvánra vezette vissza, s a Szentszéktől való fiktív származtatásukkal éppen a pápaság jóváhagyását akarta elnyerni. Fontos feladata volt még, hogy a korábbi István-életrajzokhoz képest jobban kiemelje István személyének és királyi tevékenységének jelentőségét, egyediségét.[320] A legendaíró emellett a magyar uralkodó egyenjogúságát hangsúlyozta a német-római császárral való összehasonlításban, s talán az államalapító király Róma által vitatott egyházszervezési lépéseit is az István-életrajz útján kísérelte meg approbáltatni.[321]

Hangot kapott az is a kutatásban, hogy Szent István apostoli legátusként való beállítása szicíliai példára megy vissza, hiszen a normann I. Roger nagygróf (†1101) éppen Hartvik követjárása után nyerte el II. Orbán pápától az apostoli vicelegátusi jogokat, s mentesítette országát a pápai követek látogatásaitól.[322] Joggal merült fel, hogy a mintát — legalábbis részben — innen vehette Hartvik az Istvánnak juttatott egyházigazgatási jogkör, s szűkebb értelemben a szentszéki követeknek járó elővíteli kereszt emlegetése kapcsán.[323]

Az is közismert tény, hogy Kálmán éppen az 1090-es évek végén mutatta meg, hogy mennyire nem osztja a Szentszék álláspontját az invesztitúra és a papi nőtlenség kérdésében. Prágai Kozma számol be arról, hogy a magyar királlyal 1099-ben találkozó

---

[318] SRH II. 377—392.

[319] Uo. 393—400.

[320] KRISTÓ 1990. 57—58.

[321] Ez utóbbi lehetőségre l. THOROCZKAY 1999. 140—141.

[322] DEÉR 1964. (1977.) 439—467.

[323] A vonatkozó hely: SRH II. 414. A szicíliai eredetre l. DEÉR 1964. (1977.) 467—480. A hartviki elképzelés szicíliai mintájának feltevését elfogadni látszik MAKK 1996. 164. A legenda vonatkozó elbeszélésénél nem tagadják a szicíliai befolyás lehetőségét GERICS JÓZSEF—LADÁNYI ERZSÉBET: A Szentszék és a magyar állam a XI. században. In: Magyarország és a Szentszék 9—20., különösen 19. 29. jz. Vitatja ennek lehetőségét GYÖRFFY 1970. (Becket) 154. 4. jz. (de vö. GYÖRFFY 1984. 953—954.). Az apostoli elővíteli kereszt emlegetését egy német császárkoronázási *ordó*ra és a Pseudo Isidorus-féle joggyűjtemény nyugati gót vonatkozású szövegeire vezeti vissza GERICS 1981. 186—187.

cseh herceg kérésére Szerafin érsek pappá szentelte a már IV. Henrik császár által invesztiált választott prágai püspököt, Hermannt, valamint a már nős Kozmát.[324]

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Hartvik püspök munkáját a belőle kiolvasható antigregoriánus eszmerendszer, s a műben a magyar királynak vindikált jogok esetleges szicíliai kapcsolatai alapján Kálmán uralkodásának a reformpápaság elveit figyelmen kívül hagyó cselekedetektől sem mentes, kezdő időszakára helyezhetjük. (Deér József egyenesen úgy vélte, hogy Hartvik Szicíliából való hazatérése után, már 1097-ben elkészítette az írásművet).[325] Már azért is érdemes áttekinteni a könyves király hazai egyházpolitikájának viszonyulását a gergelyi reformokhoz, hogy támpontokat nyerjünk arra nézve, hogy más téren mikor érvényesült a pápai újításokkal szembenálló, azok elfogadásától ódzkodó eszmeiség a magyar királyi udvarban, az állami ideológiát, s a vallási életet szabályozó törvényeket kidolgozó egyháziak körében.

4. A kálmáni kor viszonyulás át a gregoriánus reformokhoz a történetírás kezdettől fogva jórészt a könyves uralkodó törvényhozásának vizsgálatából próbálja megállapítani. Különös figyelem övezi az ún. I. és II. esztergomi zsinatokat,[326] az első magyarországi önálló, világi részvétel nélkül tartott egyházi törvényhozó gyűléseket, amelyek határozataiból következtetni lehet a gergelyi újítások hazai térhódítására.[327] Ha az egyházi reformtanok befogadásának kritériumaként a házasság, a papi nőtlenség, az egyházban ható világi befolyás és a simónia kérdésének gregoriánus szellemű szabályozását tekintjük, akkor az I. esztergomi zsinatot az újításoktól kétségkívül kevéssé megérintett törvényhozó aktus ként értékelhetjük, míg a II. szinódus már a

---

[324] G. I. 805. A tudósítás értelmezésére l. MAKK 1996. 147.; GERICS—LADÁNYI 1999. 85.

[325] DEÉR 1964. (1977.) 480., igaz, ő gregoriánus írónak vélte Hartvikot.

[326] ZÁVODSZKY 1904. 197—206. (Synodus Strigoniensis prior), 207—208. (Synodus altera sub Colomanno rege celebrata).

[327] A újabb irodalomból l. Z. J. KOSZTOLNYIK: From Coloman the Learned to Béla III (1095—1196). (Hungarian Domestic Policies and Their Impact upon Foreign Affairs). *East European Monographs CCXX*. New York 1987. 51—52., 58—68.; WALDMÜLLER 1987. 125—139.; SWEENEY 1991.; SZOVÁK 1996. 26—27.; SZUROMI 1999. 377—400.

római reformeszmék radikális hazai befogadását jelzi.[328] Ez utóbbi kapcsán felmerült, hogy a nagyfokú újítási hajlandóság mögött egy pápai legátus zsinati részvételét kereshetjük.[329]

Számunkra a fenti megállapítások elősorolása után igazán érdekesnek e dekretális és szinodális emlékek datálásának a kérdése mutatkozik. A könyves király uralma első törvényhozási aktusának a tarcali zsinatot (Kálmán I. dekrétuma)[330] tartják, amelyet az alapján szokás datálni, hogy prológusa Szerafin esztergomi érsekhez szól, aki 1104-ig ült az ország első főpapi trónján.[331] Ennek értelmében a törvénykönyv 1095—1104 között (gyanítjuk, a fenti időszak elején) jöhetett létre. Az előszónak vannak közös vonásai a Hartvik-legendával — ezekről később még szólni kívánunk —, itt csak annyit jegyeznénk meg, miszerint a legújabb kutatások azt mutatják, hogy mind a legendaíró püspök, mind a törvények meghozatalában bizonyára döntő szerepet játszó egyháziak hasznosították a Pseudo Isidorus-gyűjtemény egyes szövegeit.[332] Vitatottabb az ún. I. esztergomi zsinat datálása. Mi elfogadjuk Jánosi Monika érvelését a határozatoknak a magyar egyházat 1104/1105 óta vezető Lőrinc érsekhez kötéséről, de az általa javasolt

---

[328] WALDMÜLLER 1987. 133—136.; SZUROMI 1999. 379—400. stb. Van olyan nézet is, amely az 1092-ben tartott szabolcsi zsinat (Szent László I. dekrétuma, l. ZÁVODSZKY 1904. 157—165.) és az 1100 körülre helyezett ún. I. esztergomi zsinat határozatait összehasonlítva ez utóbbit — a papi nőtlenség kérdését kivéve — már jócskán gregoriánus irányultságú döntéshozó fóromként értékeli (l. SWEENEY 1991.). Nézetünk szerint ez a látszat csak akkor keletkezhet, ha nem vizsgálják a II. esztergomi zsinat döntvényeit, amelyek már valóban gergelyi szellemű kánonoknak minősülnek, míg a szabolcsi dekrétumok és az I. zsinat közötti különbségek csak a nem a gregorianizmus kritériumainak tekinthető *capitulum*ok erőltetett idevonásával adhatják egy gyökeres változás látszatát.

[329] L. pl. SZUROMI 1999. 396.

[330] ZÁVODSZKY 1904. 181—194.

[331] SZOVÁK KORNÉL: Esztergomi érsekség. 2. ~ érsekei. In: KMTL 203.

[332] Hartvik és a joggyűjtemény kapcsolatára l. GERICS 1981. 185—187.; a tarcali zsinat és Pseudo-Isidorus viszonyára pedig GERICS—LADÁNYI 1998. A kollekciót — úgy tűnik — felhasználták az ún. I. esztergomi zsinat alkotói is: SZUROMI 1999. 383., de vö. UŐ: Az Ankyrai Zsinat kánonja az első két esztergomi zsinaton. In: *Teológia* 33 (1999) 153—158., különösen 158. (Megjelent még: Magyarországi egyházjog 77—86.), ahol úgy vélekedik, hogy az I. esztergomi zsinaton a „Decretum Burchardi Wormatiensis, vagy valamilyen változatának a használata a legvalószínűbb”, s nem az álizidori gyűjteményé.

1112—1113 mint felső időhatár túlzottan késeinek tűnik számunkra, így az 1104/1105 utáni egy-két év valamelyikét javasolnánk a zsinat idejéül.[333] Amennyiben a pápai reformeszmék erőteljes befolyását mutató II. esztergomi szinódust tényleg legátusi zsinatnak tekinthetjük, akkor kétségkívül Kunó praenestei bíboros püspök 1111. (1112.) évi magyarországi tartózkodása lehetett az az alkalom, amikor e cikkelyeket elfogadtathatták az itthoni klérussal.[334]

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a gregoriánus eszmék elterjedése Kálmán királyi működésének első másfél évtizedében nem igazán mutatható ki a belső egyházi életben, e téren csak uralkodásának vége hozhatott változást. A magyar király minden valószínűség szerint valamilyen más formában próbálta meg az 1110-et megelőző években a trónra törő öccsét pártoló Német-Római Birodalom ellen számára támogatást

---

[333] JÁNOSI MONIKA: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 83 (1986) 23—30. A szerző a keltezési javaslata melletti legfőbb érvnek tekinti a zsinati szöveget őrző XV. századi Thuróczy-kódex utalását, amely a dekrétumok előtt a következő szöveget hozza: *Incipiunt capitula de synodalibus decretis domini archiepiscopi Laurencii, Strigoniensis metropolitani et decem suffraganeorum suorum.* (ZÁVODSZKY 1904. 197. 2. jz.), s Lőrinc 1104/1105-brn került Szerafin érsek helyére. Némi korjelölő szerepet tulajdoníthatunk a *metropolitanus* kifejezésnek, hiszen az 1111. évi zobori oklevél is így jelöli meg éppen Lőrincet, míg az 1113. évi zobori oklevél főpapi székét ruházza fel a *metropolitana* jelzővel (DHA I. 383 [138/1. sz.]; 396. [142/1. sz.]). A tíz tartománybeli püspök emlegetése torzítás lehet, hiszen Kalocsa ekkor már biztosan érseki provincia központja volt (l. pl. THOROCZKAY 1999. 140—141.). Esztergom törekvését a Kálmán uralma alatt lévő területek egyetlen érseki székhelyeként való elismertetésére jelzi az első zobori diploma is, ahol a Lőrinc környezetéből származó oklevélszerkesztő Pál kalocsai érseket csak püspökként szerepelteti: DHA I. 383. (138/1. sz.). Véleményünk szerint nem kell mindenképpen a nyitrai püspökség első említéséhez (Jánosi szerint ez 1112/1113) kötni a zsinat tartásának felső időhatárát, hiszen Kalocsával és annak *suffraganeus*aival együtt már adódik a tíz tartománybeli püspök, legalábbis Esztergom akkori vélelmezhető felfogása szerint. Feltehető, hogy Lőrinc azért hívta össze közvetlenül főpásztori szolgálatának megkezdése után (1105—1106 tájékán) a zsinatot, hogy programot adjon érseki működésének. A zsinat Lőrinchez kötését elvető elterjedt magyarországi álláspontot visszhangozza SZUROMI 1999. 379., aki 1100 körülre datálja a szinódust, míg WALDMÜLLER 1987. 135—136. 1095—1106/1108 közé helyezi a zsinatot. A gyűlést Esztergomba lokalizáló felfogásnak nincs forrásos alapja.

[334] Legújabban l. SZUROMI 1999. 396. A zsinatot 1106—1108 közé keltezi, s Kunó magyarországi tartózkodását 1111-re datálja WALDMÜLLER 1987. 136—137.

nyújtó, és Horvátország, valamint Dalmácia megszállását jóváhagyó pápaságot kárpótolni, mint az irányítását elfogadó hazai egyház[335] reformszellemű átalakításával (erre 1. alább a 6. pontot). Mindenesetre a gergelyi követelések kijátszására törekvő, Istvánnak apostoli követi jogokat tulajdonító hartviki mű és a Kálmán-kori zsinati kánonok tendenciáinak összevetése is azt sugallja, hogy az István-legenda nem keletkezhetett az 1110-es években, amikor már — legalábbis az egyházi törvényhozás területén — erősen érvényesülni látszanak a gregoriánus ideák, s pápai legátusok is figyelemmel kísérték a hazai klérus életét.

5. Ha a könyves király külpolitikáját vizsgáljuk, akkor az 1096., majd 1099. évi, eseményekben gazdag időszakokat nyugodtabb periódusok követték, a második esetben bizonyára nem függetlenül az 1099. évi peremisli vereség bénító hatásától. Az első időszakot a velencei—magyar megegyezés, Kálmán normann házassága fémjelzik (igaz, ez időszakra esik Álmos herceg első hatalom-megszerzési kísérlete is), míg a másodikat a horvát hódításnak a tengerfehérvári koronázással való beteljesítése, valamint a király és Álmos *dux* időleges együttműködése jellemzik. E második békés korszak 1105—1106 táján zárult le, hiszen ekkor a dalmáciai hódítás, a bizánciakkal való kiegyezés és Álmos ismételt trónra törése már egy újabb, problémákkal terhelt és diplomáciai aktivitást követelő időszakot nyitott meg a könyves király uralkodásában.[336]

Az 1105 második felére datálható bizánci—magyar békekötés, amely Dalmácia sorsáról is hivatott volt dönteni, minden valószínűség szerint megváltoztatta Kálmán diplomáciájának szicíliai normann irányultságát, amelynek bizonyítéka, hogy 1107—1108 táján magyar fegyveres segítséget kaptak a görögök a normannok ellenében.[337] Nem kívánunk direkt kapcsolatokat teremteni az udvarban ható egyházpolitikai eszmék

---

[335] Ezt bizonyítja a Lőrinc vezetésével összeülő I. esztergomi zsinat híres bevezető megjegyzése: *Inprimis interpellandus est rex.* ZÁVODSZKY 1904. 197.

[336] Kálmán uralmának külpolitikai vonatkozásaira l. MAKK 1996. 139—165.

[337] MAKK FERENC: Néhány megjegyzés a Kálmán-ági királyok külpolitikájához. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 92 (1991) 3—15., különösen 3—6. (Megjelent még: UŐ: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998. 177—189.)

és a király külpolitikai lépései között, de ha a hartviki teóriának tényleg voltak szicíliai gyökerei (1. a 2. pontot), akkor ennek kidolgozása, a pápasággal szembeni érvényre juttatása is inkább a magyar—normann együttműködés idejére tehető, mint a későbbiekre. A Hartvik-legenda azonban a Szentszék meggyőzésére készült, így elsősorban a pápai—magyar kapcsolatok Kálmán alatti alakulását kell szemügyre vennünk.

6. A könyves uralkodó és a pápaság kapcsolatának legvitatottabb pontja mai napig az invesztitúrajogról való lemondás kérdése, amely az utóbbi időben újból a hazai kutatás homlokterébe került. Az egyik, Szovák Kornél által megfogalmazott vélemény szerint Kálmánnak az invesztitúra jogát feladó állásfoglalását fenntartó kútfők nem kötötték időponthoz és helyszínhez az eseményt, azt csak a XVIII. században kapcsolták az 1106. évi guastallai zsinathoz. A kutató a lemondás megtörténtét és szokott indoklását (ti. hogy a király ezzel Dalmácia elfoglalásáért kárpótolta volna a Szentszéket) is vitatta, számos megfontolásra méltó indok alapján.[338] E kritikai hozzáállás mellett azonban a jogfeladás valódisága mellett is érveltek a közelmúltban, a külpolitikai meggondolások emlegetésén[339] kívül az invesztitúrajog és a kánoni választás helytelen értelmezése miatt is megkérdőjelezték a guastallai nyilatkozat hitelességének kétségbevonását.[340]

Szovák érveléséből azonban az 1106-ra és Guastallára vonatkozó kritikát mindenképpen elfogadnánk. Kálmán — amint arra mi is megkíséreltünk rámutatni — uralma döntő részében kétségkívül nem volt a gergelyi reformok túlzott hazai befolyását engedő király, de mutatnak arra jelek (mint például a gregoriánus eszméknek megfelelő 1110-es évekbeli zsinati törvényhozás), amelyek már változást jeleznek a hazai egyházzal kapcsolatos politikájában. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy valamikor 1107—1108 tájékán, az Álmos segítségére és Dalmácia megszállásának megtorlására Magyarországra törő Német-Római Birodalom ellenében a pápaságnál keresett támaszt,

---

[338] SZOVÁK 1996. 24—26. Szintén tagadja a guastallai jogfeladás lehetőségét, s a Kálmán-kori gregoriánus kánonalkotási fordulatot kizárólag az apostoli legátusok hazai feltűnésének tulajdonítja SZUROMI 1999. 395—396.

[339] MAKK 1996. 154.

[340] GERICS—LADÁNYI 1999.

s ekkor bizonyos jogfeladásra is kényszerült.[341] Az egyik engedmény már hozta magával a másikat, néhány évvel később már nemcsak a reformeszméket hirdető pápai követek, hanem velük a gregoriánus szellemű zsinati kánonok (l. a 4. pontot) is megjelentek Kálmán királyságában.[342] Mindezek fényében igen kevéssé valószínű, miszerint a fenti egyházpolitikai változásokkal egy időben, azaz az 1110 körüli, illetve azt követő években egy, a gergelyi eszmék kijátszás ára törekvő szentéletrajz születhetett volna meg a magyar uralkodó udvarában, illetve, hogy egy ilyen írástermékkel valamit is el lehetett volna érni a „vérszemet" kapó pápaságnál.

7. A szakirodalom régóta számon tartja, hogy Kálmán uralkodói programjának leghangsúlyosabb eleme a szentistváni minták követése volt, s egész tevékenységét leginkább az államalapító királyhoz kívánta mérni. Erről tanúskodik már a tarcali zsinat híres, Albericus-féle előszava, ahol az uralkodót Szent István művének továbbépítőjeként *(superedificator)* határozzák meg,[343] idősebb fia — 1038 óta először az uralkodócsaládban — az első király keresztnevét kapta, s Kálmán élete végén István mellé is temetkezett a fehérvári királyi bazilikába.[344] Láthattuk, hogy e program megvalósítására — a bizonyára meglévő személyes indíttatások mellett — II. Orbán pápa Istvánt követendő mintaként említő levele is buzdíthatta, s Kálmán fő feladatának tekinthette, hogy elismertesse a pápasággal és az európai közvéleménnyel a példaképéül választott szent király hazai, bizonnyal pápai közreműködés hiányában végbement kanonizációját is.[345]

Ha a fenti adatokat az időrend szempontjából vizsgáljuk (a tarcali dekrétumok az 1095—1104 közötti időszak kezdetén keletkezhettek, a későbbi II. István 1101-ben született,[346] István szentségét 1096-ban, valamint 1102-ben hagyták említetlenül pápai

---

[341] A jogfeladást elvitatja Guastallától U.- R. BLUMENTHAL: The Early Councils of Pope Paschal II. 1100—1110. *Studies and Texts 43.* Toronto 1978. 38. Álmos harmadik lázadását (1108) is említi a lemondás lehetséges indokaként WALDMÜLLER 1987. 126.

[342] WALDMÜLLER 1987. 136. 53. jz. feltételesen három pápai követ magyarországi tartózkodásáról tesz említést az 1110-es években.

[343] ZÁVODSZKY 1904. 183.

[344] KRISTÓ 1990. 57—58.

[345] GERICS 1994. 28., 30., 32—33.

[346] SRH I. 426.

dokumentumok,[347] megint csak Kálmán uralkodásának első éveihez jutunk. Számunkra más rokon érvek mellett (l. a 8. pontot) az István-kultusznak ez a dinamikus megalapozása is az 1100-as századforduló körüli évekhez köti a uralkodói program propagandairatának is felfogható Hartvik-legendát. Ettől a dolog természeténél fogva elválasztandó a fehérvári temetkezés kérdése, s egyáltalában Kálmán és a királyi székváros kapcsolata.[348]

---

[347] II. Orbán 1096. évi levele Istvánt csak vallásos fejedelemként *(religiosi principis)*, II. Paschalis pápának a pannonhalmi apáthoz küldött episztolája pedig csupán boldog emlékezetű jámbor uralkodóként *(beate memorie Stefani pii regis)* emlegette: DHA I. 317. (109. sz.); 333. (117. sz.). Példaként hozza fel őket GERICS 1994. 30.

[348] Véleményünk szerint Kálmán nem csupán István példája miatt temetkezett el Fehérvárott, hanem ő volt az első uralkodó az államalapító után, aki szűkebb családja saját egyházának tekintette az ottani bazilikát (persze ebben is az első királyt utánozva). Nem tagadva Székesfehérvárnak a XI. század második felében is érvényesülő államkormányzati szerepkörét (erre l. pl. az Altaichi Évkönyv 1063. évi megjegyzését, amely Fehérvárt *regni… metropolisként* említi: G. I. 103.), feltűnő, hogy Istvánt követő XI. századi uralkodóink mind saját alapítású egyházaikba temetkeztek (SRH I. 332., 343., 357., 360., 403., 420. [a krónika nem említi László sírjaként Somogyvárt, ahol teste az 1110-es évekig nyugodott]), s nem a szent király templomába. Ennek oka részben bizonyára abban kereshető, hogy I. Andrástól (1046—1060) kezdve nem kívánták sírjukat a dinasztia uralkodó ágának ősét megvakíttató és megsüketíttető államalapítóéval egy helyen tudni. Kálmán viszont feltűnő módon, elődeitől eltérően monostort nem alapított, az ősrégi nyitrai egyházat csak rangemelésben részesítette (l. ÁMTF IV. 436—437.), míg rivális öccse, Álmos herceg, két monostor, a dömösi és ameszesi fundátorává vált 1110 tájára (SRH I. 427—429.; ChAH 68. [32. sz.]; a datálás kérdéseire l. ORBÁN IMRE: Miért éppen Margit? Álmos herceg kolostoralapításairól. In: *Aetas* 1997. 2—3. sz. 42—50., különösen 46—47.). Nézetünk szerint a könyves királynak az uralkodása kezdetén elhatározott szándékát a fehérvári egyház jogainak megerősítésére, amelyet a Hartvik-legenda vonatkozó passzusa is tükröz (SRH II. 418.), elsősorban öccse által vitatott uralkodása törvényességének bizonyítása motiválta, hiszen Fehérvár bazilikája az ország első királya által alapított szakrális központ volt, de — mint említettük — Szent István után újból csak Kálmán tette saját családi egyházává is. Ebbéli törekvését a *dux* fent említett alapítói buzgalma csak fokozta, s már 1110 körül elhunyt normann hitvesét, majd 1112 táján meghalt László fiát is a királyi székváros templomába földeltette el (ennek feltételezésére l. ENGEL 1987. 618—619.), végül pedig maga is ott választotta ki végső nyughelyét (SRH I. 433.). Bár fia, II. István (1116—1131) nem követte példáját (SRH I. 445.), fenti hipotézisünk közvetett bizonyítékaként kezeljük azt a tényt, hogy II. Béla (1131—1141) kései kárpótlásként az apját megvakíttató, bizonnyal gyűlölt Kálmán mellé temettette Álmos Bizáncból hazahozott földi maradványait (SRH I. 443.), holtukban emelve rangban egyenlővé a gyilkos

8. Régi megfigyelése a hazai középkortudománynak, hogy kiterjedtebb irodalmi élet nyomaira először Kálmán uralkodása idején bukkanunk Magyarországon. A kortársak által is dicsért műveltségű király[349] környezetében keletkezett I. dekrétum Albericus-féle előszava,[350] a Kálmán országlásakor, de még Hartvik műve előtt írt kisebbik István-legenda 1. fejezete,[351] valamint a hartviki mű prológusa[352] is szól a szerzők tettetett félelméről az elharapódzó kritikusi irigység, csekély tehetségük, valamint latin nyelvhasználatuk hitványsága miatt; klasszikusok ismerete mutatható ki írásműveikben, s az akkor korszerű retorikai-stilisztikai fogások szinte mindegyikével is éltek. Álszerénykedésük valójában igénybejelentés volt az általuk elkészített irodalmi termékek elismertetésére, illetve egyfajta figyelemfelhívás lehetett e munkák művészi értékeire.[353] Ha a fentiekhez még hozzátesszük, hogy bizonyosra vehető, miszerint Kálmán udvarában krónikaírás is folyt,[354] s hogy ennek (legalábbis a XIV. századi krónikaszerkesztmény 120. fejezetének eszmetörténeti szempontú vizsgálata alapján) lehettek olyan részletei, amelyek Hartvik művének megírása előtt keletkeztek,[355] akkor valóban nehezen tagadható a művelődés kivirágzása a könyves király korában.

---

testvérharcot folytató fivéreket, majd maga is apja és nagybátyja mellett jelölte ki sírját (SRH I. 452.). Így lényegében a világtalan király alapozta meg — minden bizonnyal apja, s saját személye vonatkozásában Kálmán eredeti szándékai ellenére — az egész magyar középkoron keresztül élő hazai uralkodói temetkezési hagyományt (a fehérvári királysírokra l. ENGEL 1987.).

[349] L. II. Orbán levelének, a lengyel Anonymus Gallus történeti munkájának, valamint a magyar krónikának a vonatkozó passzusait: DHA I. 317. (109. sz.); G. I. 490.; SRH I. 432—433.

[350] ZÁVODSZKY 1904. 181—183.

[351] SRH II. 393—394.

[352] Uo. 401—402.

[353] L. pl. HORVÁTH 1954. 8—9., 34—39.; TARNAI 1984. 18—19., 40. és különösen KRISTÓ 1998. 145—147.

[354] Összefoglalóan l. KRISTÓ GYULA: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. *Irodalomtörténeti füzetek 135*. Bp. 1994. 17—19., 139.

[355] GERICS 1984. (Koronafogalom) 136—140.; GERICS 1981. 180.

Mivel Albericus prológus bizonyosan 1095—1104 között keletkezett (bizonnyal ezen intervallum elején), az e munkához hasonló gondolatokat, a pezsgő kulturális közegre utaló passzusokat visszhangzó munkákat (így Hartvik művét is) joggal datálhatjuk az I. dekrétum keletkezési időszakára. Természetesen nem gondoljuk azt, hogy kizárólag a fiatal Kálmán udvarában virulhatott az irodalmi élet, de az 1105—1106 után kezdődő külpolitikai bonyodalmak, öccse lázadásai, felesége és egyik fia elvesztése, sikertelen második házassága, majd a krónikából megismerhető súlyos betegsége elképzelhetővé teszik, hogy Kálmán elsősorban nem élete végén, az 1110-es években karolta fel az egymással veszekedő művelt egyháziak körét, pártolta a magyarországi literatúra kibontakozását, s volt fogékony olyan ideológiai kérdések megtárgyalására, mint amilyeneket a püspökíró István-életrajza tükröz.

9. Ismeretes, hogy a Hartvik-legenda István király 1083. évi szentté avatásánál említi a pápaságot, leírása szerint apostoli levél rendelte el a keresztény hitet terjesztő személyek *elevatió*ját.[356] A hazai történetírásban a múlt század vége óta lényegében kétféle álláspont fogalmazódott meg a fenti hír hitelességével kapcsolatban: az egyik nézetet képviselők — többek között hivatkozva a Gellért-legendáknak az 1083. évi kanonizációk kapcsán pápai legátust és zsinatot is emlegető szakaszaira[357] — elfogadják az István-legenda tudósításának hitelét,[358] míg a másik állásfoglalás szerint a Szentszék szerepéről nem tudó kisebbik Szent István-életírásnak kell hinnünk,[359] a gregoriánus pápaság az 1080-as években éppen hogy vitatta az uralkodók szentségének lehetőségét, s a Hartvik által írott munka egyik célja is pontosan a csak helyi kanonizációban részesült István szent mivoltának széles körben való elismertetése volt.[360]

A probléma avatott hazai szakértője, Klaniczay Gábor szerint a pápai közreműködés kérdése lényegében nem eldönthető, de ugyanő egy fontos párhuzamra is felhívta a figyelmet. Szerinte Hartvik előképe az apostoli levél említésénél a dán

---

[356] SRH II. 433.

[357] Uo. 479., 506.

[358] Legújabban l. pl. GYÖRFFY 1984. 907—908., 911—914., 1668.; MAKK 1996. 119—122.

[359] SRH II. 400.

[360] Legújabban l. pl. GERICS 1994. 30. L. még 44. jz.

Szent Knut 1100. évi kanonizációja lehetett, akit „kivételszerű újításként kikért pápai engedéllyel avattak szentté”. Klaniczay szerint a pápaság igényeinek megfelelő legendát szerkeszteni kívánó püspöknek ez igencsak követendő mintának tűnhetett fel.[361] Számunkra e megfigyelés kapcsán a dán uralkodószent kanonizációjának időpontja fontos: a magyar király diplomatája, a művéből kikövetkeztethetően az európai eszmeáramlatokban ügyesen eligazodó Hartvik hamarosan értesülhetett a rendkívüli körülmények között végbement dániai szakrális aktusról, s azt röviddel annak megtörténte után értékesíthette legendájában, tehát e párhuzamosság is az 1100 körüli legendakeletkezés felé mutat.

10. Nemrég annak kimutatására törekedtünk, hogy a hartviki *vita* egyik ismert részlete, amely az államalapítás kora két egyházi személyiségével, Sebestyén esztergomi érsekkel, illetve a vaksága idején őt segítő Aszkrik kalocsai püspökkel, majd érsekkel foglalkozik,[362] szintén jelzi a legendaszerző azt célul kitűző törekvését, hogy a pápaság elfogadja a magyar egyház vitatott, a Szentszék nézőpontjából nem kellő alappal rendelkező régi jogait. A legismertebb ezek közül az egyházigazgatási felhatalmazásoknak az uralkodó számára való biztosítását célzó elbeszélés,[363] míg az említett Sebestyén—Aszkrik-história, amely számunkra történetileg igazolhatónak tűnt, a kalocsai főpap érsek-metropolitai jogainak elismertetéséért íródhatott.[364]

Amennyiben feltevésünk közelít az igazsághoz, akkor ez is a harmadik István-életrajz 1100 körüli keletkezését támaszthatja alá, hiszen 1104—1106 táján a pápa már valószínűleg a kalocsai érsekhez intézett levelet,[365] amelyben a helyi ordináriusnak

---

[361] KLANICZAY 1986. 16—17., 28.; KLANICZAY 2000. 116., 129. Idézet: 129. Elutasítja a pápai részvételt a kanonizációnál: UŐ: szentté avatások. In: KMTL 635—636., különösen 635.

[362] SRH II. 416—417.

[363] Uo. 414.

[364] THOROCZKAY 1999. 137—141.

[365] DHA I. 345—346. (124. sz.) A kutatásban sokáig tartotta magát a kézirati hagyományból levont azon következtetés, hogy a levelet egy lengyelországi *(Poloniensi)* érseknek küldték (pl. napjainkban is ezt a nézetet vallja az oklevél idézett kiadásához írt kommentárjában Györffy György), de manapság inkább a kalocsai *(Colocensi)* főpapot tartják az episztola címzettjének. A levélre vonatkozó szakirodalomból l. GUOTH 1944. 329., 330., 332.; MARIAN PLEZIA: II. Paschalis bullája a lengyel vagy a magyar érsekhez?

küldött, a metropolitai jogokat jelképező palliummal járó hűségesküről értekezik. E jelvény bírása viszont már a kalocsai főpapi széknek egyházi provincia központjaként való elismeréséről tanúskodik, talán éppen a hartviki mű hatására.

11. Utolsó megjegyzésünk a mű eddigi keltezési kísérleteinél komoly szerepet játszó azon legendabeli részlettel foglalkozik, amely nagyfokú egyezést mutat a Szent Imréről írott *vita* egyik passzusával. Hartvik szerint Imre halálának órájában „kinyilatkoztatást kapott egy szent életű görög püspök" a herceg lelkének menybe viteléről.[366] A Szent Imre-legenda vonatkozó tudósítása szerint a legendaszerző egyszer *(aliquando)* Álmos herceggel Konstantinápolyban járva értesülést szerzett egy caesareai kanonoktól, hogy Szent Eusébios élettörténetében olvasható, hogy a szentéletű érsek körmenetet vezetve Imre herceg halálának órájában annak lelkét látta a menybe szállni. Ezt később számára felülről is megerősítették, sőt imádságára egy főesperesnek is megmutatkozott.[367]

A kutatásban igen hosszú idő óta folyik a vita arról, hogy melyik hagiografikus mű volt az átadó, illetve az átvevő a kétségkívül hasonló legendarészletek vonatkozásában. Az egyik nézet képviselői az Imre-legenda szövegét tartják korábbinak, Hartvik megjegyzését pedig annak rövid kivonataként értékelik. Az Imre-életrajz e kutatók szerint bizonyosan 1107 (1108, 1109) után kellett, hogy keletkezzék, mivel először jeruzsálemi zarándokútja során kereste fel a bizánci császárvárost Álmos herceg,[368] *terminus ante quem*ként pedig többnyire 1112-öt, a II. esztergomi zsinat feltett időpontját adták meg, hiszen a papi nőtlenség eszményét hirdető Imre-legenda a gregorianizmus e követelményét hazánkban elrendelő szinódussal közel egy időben keletkezhetett. Az itt vázolt teória képviselői ezzel a datálással Hartvik művének

---

In: Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita. Szerk. BOLLÓK JÁNOS. *Klasszika-filológiai tanulmányok III.* Bp. 1978. 353—366.; KOSZTA 1991. 77.; SZOVÁK 1996. 28—29.

[366] L. 195. jz.

[367] L. 196. jz.

[368] Álmos szentföldi utazásának dátumára l. PAULER 1899. I. 212. Nézete nem vált általánossá, főként a korábbi szakirodalomban 1108, illetve 1109 is szerepel.

keletkezését Kálmán uralkodásának záró szakaszára helyezték.[369] A másik, hasonlóan nagy számú és általában kellő tudományos súllyal rendelkező kutatót felsorakoztató álláspont képviselői vagy tagadták a két legendarészlet közötti szöveg szerinti kapcsolatot,[370] vagy úgy gondolták, hogy Hartvik rövid közlését éppen az Imre-életírás szerzője bővítette ki, majd Álmos utazásával, s anakronisztikus módon Eusébios IV. századi egyházatyával hozta kapcsolatba.[371] Többen is kísérletet tettek a passzus forrásainak meghatározására.[372] A fenti nézetet vallók között voltak olyanok, akik az Imre-legendát a XII. század közepére keltezték.[373]

Számunkra az Imre-legenda elsőbbségét megkérdőjelező érvek közül azok mutatkoznak megnyugtatónak, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy a szent herceg életrajzírója lényegében a hartviki mű Imrére vonatkozó tudósításaira alapozta saját mondanivalóját, a fenti esetben teljesen hiteltelen részletekkel is bővítve azt. Azon ellenérv, amely szerint az Imre-életírás szerzője a nagyobbik Szent István-legendát is használhatta, hiszen a legtöbb egyező passzus már e korábbi István-*vitá*ban is megtalálható, s így mégiscsak a Hartvik-legenda aknázta volna ki az Imréről szóló írásművet,[374] bizonyosan semlegesíthető. Hiszen az államalapító fiáról szóló legenda szerzője kétséget kizáróan a bővítés módszerével dolgozott, s így mind a *Legenda maior*t, mind Hartvik művét felhasználhatta, de a görög püspök látomásáról szóló

---

[369] Az Imre-legenda prioritását fogadja el pl. VARJU 1928. 97.; MADZSAR 1931. 42—43.; Emma Bartoniek: SRH II. 365., 369., 443.; TÓTH 1942. 14.; HORVÁTH 1954. 153.; PRAŽAK 1982. 445—446.; BOLLÓK JÁNOS: A Szent Imre-legenda. In: Mons Sacer 341—355., különösen 349—350. stb.

[370] Pl. Hartvik módosítását — esetleg az Imre-legenda későbbi szerzőjétől származó — szóbeli értesülésre vezeti vissza GUOTH 1944. 333—334. L. még MACARTNEY 1953. 170—171.

[371] L. pl. ERDÉLYI 1930. 45—46.; TÓTH 1962. 29—35.; CSÓKA 1967. 182—185., 214—217.; BOGYAY 1976.

[372] Az Imre-legendában szereplő víziót rokonítja a II. (Szent) Henrik, illetve Tours-i Szent Márton legendáiban olvasható látomásokkal TÓTH 1962. 52—57.; Hartvik tudósítása forrásaként beszél Nagy Szent Gergely pápának a rendalapító Szent Benedekről szóló életrajza egy részletéről CSÓKA 1967. 182—185.

[373] 1130 körülre keltezi ERDÉLYI 1930. 43., 45—46.; 1150-re helyezi CSÓKA 1967. 200—201. Elfogadja a XII. század közepére való datálást KLANICZAY 2000. 308.

[374] BORONKAI 1968., különösen 99.

részletet csak ez utóbbi forrásból vehette. Ehhez járul még, hogy minden jel szerint értékesítette művében[375] a levegőbe emelkedő sátor hartviki történetét is,[376] amely viszont nem szerepel a korábbi István-legendákban.[377]

További argumentumunk azzal az önmagában helyes állásfoglalással kapcsolatos, amely az Imre-legendában a papi nőtlenség propagandairatát látja, s — ami már vitathatóbb — keletkezését az 1110 utáni egy-két évhez köti. Feltéve, de meg nem engedve, miszerint a Hartvik-féle mű a későbbi, akkor joggal hiányolhatjuk belőle a pápai reformeszmék hirdetését a papi nőtlenség, a simónia és a világi befolyás, s egyéb, a római reformerek szemében kifogásolhatónak tűnő hazai egyházi jelenségek tárgyában. Ugyanis ez esetben éppen az Imre-életrajz mutatna példát arra, hogy az 1110-es években az uralkodócsalád szentjeiről írott legendáknak mindenképp állást kellett foglalniuk a Magyarországon ekkor már kétségtelenül ható gregoriánus eszmék tárgyában. Azonban ilyen passzusokat Hartvik művében nagyítóval sem találunk (l. a 3. pontot); azt az ország és egyházának önállóságát fenyegető, a Szentszék által megfogalmazott teóriák elleni védelem és érvelés céljából íratta meg a könyves király.[378] A cölibátus meggyökereztetése egyébként is évtizedekig feladatot adhatott a hazai püspöki karnak, s a XII. század későbbi időszakai is igényelhették egy azt propagáló munka elkészítését.

Utolsó ellenérvként az Imre-legenda prioritásával szemben, sőt egyben érvként a XII. század későbbi szakaszában való keletkezése mellett szokás említeni, hogy az utazás idejének meghatározása mellett már az *aliquando* szó jelzi annak régebben való megtörténtét, és az is kis valószínűséggel bír, hogy az 1110-es években egy, a dinasztia tagjáról legendát író bencés vagy — ami az Imre-legenda esetében kevésbé valószínű — világi pap különösebben dicsekedett volna a Kálmánnal ekkor már végső harcát vívó, később megvakított Álmos herceg ismeretségével. Ez az odavetett megjegyzés, amelynek semmi különösebb szerves kapcsolata nincs a vízióval azonban 1131-től,

---

[375] SRH II. 425.

[376] Uo. 450., 454.

[377] TÓTH 1962. 46—47.; CSÓKA 1967. 214—217.

[378] A cölibátus problematikájának hiányára felhívja a figyelmet TÓTH 1962. 32—34.

azaz az Álmos-ági királyok uralkodásától kezdve igencsak előnyös színbe burkolhatta közlőjét, egyfajta bennfentesség látszatát kelthette akár bencés, akár udvari környezetben.[379]

Megjegyzéseink végére értünk. Azzal természetesen magunk is tisztában vagyunk, hogy a Hartvik-legenda 1100 tájékán történő keletkezését bizonyítani hivatott fentebbi tizenegy érvünk nem mindegyike azonos súlyú, sőt közöttük lehetnek olyanok is, amelyek még további argumentációt igényelnének, sőt esetleg egy más gondolati konstrukcióban későbbi legendakeletkezés mellett is felhozhatóak lennének. Az összkép azonban — legalábbis reményeink szerint — a XI—XII. század fordulója felé mutat.

Azt említenünk sem kell, hogy nem elsőként próbálkozunk a harmadik Szent István-legenda keletkezési idejének meghatározásával. Számos neves kutató kísérelte meg más-más érvrendszer alapján az általunk is vallott 1100 körüli évekre datálni a *vitát*,[380] hasonlóan nagyszámú tekintélyes szakember igyekezett az 1110-es évekhez kötni a *Legenda Hartviciana* születését,[381] de nem kevesen vannak, akik nem kívántak

---

[379] Vö. CSÓKA 1967. 200—201., aki viszont az egész elbeszélést Álmosnak az 1120-as évek végén bekövetkezett bizánci emigrációjára értelmezi.

[380] A legenda szicíliai kapcsolatait figyelembe véve 1097-re teszi születését DEÉR 1964. (1977.) 478.; a németországi szerzőjelölt bencés kötődését feltételezve szerepet juttat neki a pannonhalmi kiváltságlevél 1101/1102-re tett interpolálásában, s így az ott forrásként felhasználni vélt hartviki művet 1100 tájára keltezi CSÓKA 1967. 164.; 1100—1106 közé, de mindenképpen a guastallai nyilatkozat elé helyezi a *vitát* a normann kapcsolatokat is elfogadva GYÖRFFY 1984. 953.; a guastallai lemondás, II. Paschalisnak a kalocsai érsekhez írt levele, a lengyel—magyar szövetség megkötése és az Álmos szentföldi útján történtek ismerete alapján (1105) 1106—1108-ra datálja a mű keletkezését GUOTH 1944. 332., 334.; 1109 utáni rövid időszakra látszik helyezni TÓTH 1962. 34.; a fenti érvekből válogatva fogadja el az 1100 körüli legendakeletkezést BOGYAY 1976. 26—28.; KLANICZAY 2000. 307. stb.

[381] A *terminus ante quem*et Kálmán király 1116. évi halála mindenképpen megadja: a *terminus post quem*et 1105-ben, a kisebbik István-legenda születésében határozza meg ERDÉLYI 1918. 6., 10—11.; az Imre-féle látomás miatt 1110 utánra helyezi VARJU 1928. 97.; a bizonyos érvek alapján 1109 utáni időszakra helyezett *Legenda minor*t, valamint az Imre-életírást követően születettnek nyilvánítja HORVÁTH 1954. 144., 153.; 1110 körülre teszi a legenda születését a vízió és György 1111-re már igazolható győri püspöki működése okán GYÖRFFY 1969. 224. 132. jz.; a XII. század második évtizedére

állást foglalni a kérdésben.[382] Írásunk vége felé azonban mi is kísérletet teszünk a fenti szempontrendszer alapján egy alig néhány évet felölelő időszakhoz kapcsolni a püspökíró művét.

Egy ilyen próbálkozásnál mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a főhatalmat 1095—1096-ban megszerző Kálmán uralkodásának elején, még a hartviki munka keletkezése előtt született meg az István királyról írott kisebbik legenda,[383] hiszen a harmadik szentéletrajzot elkészítő püspök ezt a *vitá*t is felhasználta műve írásakor. Régi megállapítása középkorkutatásunknak, hogy az államalapítóról realisztikus képet festő alkotás Istvánt elsősorban igazságos, erőskezű bíróként emlegeti, s így e vonatkozásban is párhuzamba állítható a tarcali zsinat döntvényeit egybegyűjtő kálmáni I. dekrétum Albericus-féle előszavával, ahol első királyunkat hasonló szerepben tüntetik fel. Ehhez hozzátennénk még, hogy a törvényprológushoz hasonlóan a *Legenda minor* is mellőzi Szent László király dicséretét, szinte csak időhatározás céljából említi nevét, s Hartviknál jóval kevésbé hangsúlyosan szól szerepéről a kanonizációnál is.[384] Miután az I. dekrétum előszava Kálmán uralkodói programját is tartalmazza, így e munkát mindenképpen az 1095—1104 közötti időszak kezdetére kell helyezni, miként a László király magasztalásával fukarkodó kisebbik Szent István-legenda születését is.

---

helyezi legendánkat TÓTH 1942. 115.; az 1110-es évek első feléről beszél SZOVÁK 1996. 24.; 1112 utánra datálja BARTONIEK 1938. 365., 368—369. stb.

[382] Nem foglalt állást a kérdésben a hartviki mű kutatásában az 1970-es évektől meghatározó szerepet játszó Gerics József; vitatottnak tekinti a munka keltezését MAKK 1996. 161., 164.; az egyetemi tankönyvnek készült KRISTÓ 1998. 145—147. sem datálja az egyébként hosszan tárgyalt legendát stb.

[383] Lászlót „boldog emlékűként” említi: SRH II. 400.

[384] Uo. Annak okát, hogy Hartvik jóval bővebben és kedvezőbben beszél már László királyról (SRH II. 433—439.), magunk abban látjuk, hogy Kálmán a szentté avatásnál tanúsított kegyes viselkedésének leírásával kívánta tisztázni uralkodóelődjét a II. Orbán levelében hangoztatott elmarasztaló megjegyzések (DHA I. 317—318. [109. sz.]) alól. A pápa negatív véleménye ugyanis a később szentté avatott királyról és politikájáról veszélybe sodorhatta legfontosabb egyházi vonatkozású cselekedetének, az 1083. évi kanonizációnak a szentszéki elismertetését is, amely bizonyíthatóan a hartviki mű elkészítésének egyik célja volt (1. a 7. pontot). László egyfajta, az 1090-es évek végén, az 1100-as évek elején bekövetkező „rehabilitációját” jelzi még, hogy Kálmán 1101-ben született egyik ikerfia is e nevet kapta a keresztségben.

Az 1. pontban bemutattuk azokat a forrásokat, amelyek az általunk is egy személynek gondolt Hartvik-Arduin-Chartuirgus győri püspökről szólnak. Ezek az 1097—1103(?) közötti időszakban említik a főpapot. 1106 körül már a kalocsai érseknek küldött *pallium*ról olvashatunk, sőt a levél már az akkori főpap elődjét is metropolitai működésben mutatja be.[385] Mivel mi a kalocsai érsekség egyfajta pápai elismerését a Hartvik-legenda hatásának tulajdonítjuk (l. a 10. pontot), így jó pár évvel a pápai levél keletkezése elé datáljuk a püspök által írott legendát.

Miután magunk is követjük abban a kutatás mérvadó vonulatát, hogy a *vita* válasz volt II. Orbán 1096. évi levelére (l. a 2. pontot), s igencsak elképzelhetőnek tartjuk a benne olvasható ideológiai konstrukció és jogigény részleges szicíliai eredetét (l. a 3. pontot) is, amelyet Hartvik 1097-es követjárásához köthetünk, ennélfogva az utolsó István-életrajz keletkezésének *terminus post* quemjét mi 1097-ben adnánk meg. Az is feltehető, hogy a legenda tényleg a Kálmánhoz levelet intéző, 1099. július 29-én elhunyt II. Orbán pápa számára íródott, annak az egyházfőnek, aki egy évvel halála előtt a vicelegátusi jogok adományozásával óriási engedményt tett Kálmán király apósának, I. Roger szicíliai normann fejedelemnek. Így a legenda íratásának felső időhatárául 1099-et javasolnánk, a pápa halálának évét, annak is azon szakaszát, amikor még a magyar udvarban nem tudtak az egyházfő elhunytáról.

E szűk, alig kétéves időszakra való keltezés lehetséges mivolta mellett még egy érvet hoznánk fel. Mint ismeretes, Álmos herceg 1098-ban lázadt fel először Kálmán király ellen,[386] s a királyi méltóságnak és koronának a legendában olvasható hangsúlyos szerepeltetése részben Kálmánnak az öccsével szembeni állásfoglalásaként

---

[385] *Nonne predecessor tuus preter Romani pontificis conscientiam dampnavit episcopum?* DHA I. 345. (124. sz.) A Schmitth Miklós által a XVIII. században közölt, 1103 tájára datált oklevélkivonat Ugolint kalocsai püspöknek mondja, de az 1111. évi zobori oklevél (DHA I. 383. [138/1. sz.]) terminológiája és az ún. I. esztergomi zsinat említett, Lőrinc tíz *suffraganeus*át említő mondata (ZÁVODSZKY 1904. 197. 2. jz.) mellett nem lehet kizárni, hogy a kalocsai metropólia pápai elismertetése körüli, vélelmezhető uralkodói törekvések Szerafin, majd Lőrinc esztergomi érsekek ellenállásával találkozhattak, s ezért „fokozták le” kalocsai kollégáikat (l. még 30. jz.). Ha egy valóban létező oklevél (vagy legalábbis korabeli kútfők) *excerptum*a a fent említett forrás, akkor kiállításához a kivonatban szereplő vitát lezáró esztergomi érseknek bizonyosan köze volt!

[386] PAULER 1899. I. 202—203.

minősíthető,[387] miként a háttérből a korábban Salamon királyt (1063—1081), ekkor pedig már a *dux*ot támogató IV. Henrik császár[388] elleni deklaráció lehet a legendából kiolvasható azon törekvés, amely a magyar királyt a német birodalom urával állítja párhuzamba, s így védi az ország szuverenitását.[389]

A fenti datálásnál ennélfogva nem vesszük figyelembe a 9. pontban említett dániai szentté avatási párhuzamot. Egyébként az 1083. évi hazai kanonizációk kapcsán említett pápai levelet[390] magunk úgy magyaráznánk, miszerint Hartvik minden a Szentszéknél kérdésessé tett belső magyarországi ügyben (a korona és az egyházigazgatási jogkör adományozásánál, illetve a Sebestyén—Aszkrik-epizódnál) szóba hozta a pápa közreműködését, lényegében azok római hitelesítése és elfogadtatása céljából. Így feltehető, hogy István Rómában vitatott szentségének bizonyítására is a fenti utat, azaz a szentté avatásnál való fiktív pápai közreműködés — itt egy apostoli levél formájában való — említését választotta. A tágabb, s így a Klaniczay Gábor által is felhozott Szent Knut-féle párhuzamot is tekintetbe vevő *terminus ante quem*et 1103-ban jelölnénk meg, hiszen — igaz, csak egy vitatott hagyományozódású és hitelességű forrásban — ekkor fordul elő utoljára a legendaíró neve.[391]

A fentieket összefoglalva, értekezésünk e fejezetének zárásaképpen azt mondhatjuk: Hartvik püspök Szent István-életrajzának valószínű keletkezési ideje 1097—1099 közé tehető, könnyen lehetséges azonban, hogy csak a XII. század első éveit felölelő időszakban született meg a legenda.

---

[387] KRISTÓ 1990. 58—59.

[388] Álmos és a császár jó kapcsolatának ékes bizonyítéka az újból igazolt hitelességű, IV. Henrik által a hercegnek írott levél: DHA I. 322—323. (112. sz.)

[389] GERICS 1981. 182—183.

[390] *... ex Romane sedis institutione apostolicis litteris sancitum est…* SRH II. 433.

[391] Amennyiben a magunk kalocsai érsekséggel kapcsolatos teóriája nem igazolódna be, akkor az 1101—1108 körüli évek is szóba kerülhetnek, de a tíz további megjegyzésben foglalt érvek remélhetőleg még így is eléggé kétségessé teszik a vitának az 1110-es évekre való helyezését.

3. A legenda Sebestyén—Aszkrik-fejezete, az első magyarországi érsekek és a kalocsai egyház korai története

Az államalapítás korára vonatkozó kútfők számos egyházi személy nevét őrizték meg Szent István király (1000—1038) idejéből. A magyar történettudományban a legtöbb vitát ezek közül mindmáig az ún. első érsekek kérdése váltja ki, vagyis a forrásokban érseki címmel említett Anasztáz, Asztrik (As[e]rik, Aszkrik), Domokos és Sebestyén kiléte, történetisége, székhelyeik és egymáshoz való viszonyuk problematikája, illetve azonosításuk a kor más egyházi személyiségeivel. Disszertációnk e fejezetének első részében először tömören az egyes érsekekre vonatkozó adatokat soroljuk elő, és bizonyos történetírói állásfoglalásokat kívánunk ismertetni.

Az Anasztáz nevű magyarországi prelátussal kapcsolatba hozható kútfők sorát egy 1001. április 4-én kelt ravennai zsinati okmány nyitja meg, ahol mint Sclavania tartomány (Lengyelország) Szent Mária monostorának apátja szerepel egy ilyen nevű főpap.[392] Az 1001-es keltezésű, de valójában 1002-ben kiadott, részeiben hitelesnek tekintett pannonhalmi alapító- (helyesebben: kiváltság)levél is fenntartotta egy ilyen nevű szentmártoni apát emlékét.[393] Anasztáz magyar érsek írta alá az 1007. november 1-én született frankfurti zsinati végzést a bambergi püspökség alapításáról,[394] 1030 körül pedig ugyanő fogadja Duna-menti székhelyén a regensburgi Arnold szerzetest, miként arról az a Szent Emmerám által véghezvitt csodákról szóló művében beszámolt.[395] A későbbi kül- és belföldi források közül csehországiak 993-ban a Prága melletti Břevnov apátjaként említenek egy Anasztázt,[396] a végleges formáját a 14. században elnyert nagyobbik Gellért-legenda pedig pécsváradi apátként szerepeltet e néven egy klerikust.[397] Szent István király Hartvik püspök által 1100 körül írt legendája pedig Asztrikkal azonosítja.[398]

---

[392] DHA I. 21. (3. sz.)

[393] ÁKÍF 38.

[394] DHA I. 43. (6. sz.)

[395] ÁKÍF 171.

[396] H. ZIMMERMANN: Papstregesten 911—1024. *Regesta Imperii II/5*. Wien—Graz—Köln 1969. 716. sz.

[397] SRH II. 485.

Asztrikot (akinek helyes névalakja Asrik, Aserik vagy Aszkrik)[399] szintén számos hazai és külhoni forrás említi. A külföldiek — ide tartozik Querfurti Brúnó Szent Adalbert életrajza,[400] az ezzel polemizáló *Passio Adalberti episcopi et martyris,*[401] valamint a bambergi Szent Péter egyház felszenteléséről tudósító irat[402] — először Adalbert prágai püspök (983—997) környezetében, annak klerikusaként szerepeltetik, majd a lengyelországi Meseritz (ma Międzyrzecz)[403] apátjaként írnak róla, a talán Esztergommal azonosítható Sobottint pedig érseki felszentelése színhelyének jelölik meg,[404] 1012-ben már a magyarok érsekeként avatja fel az újonnan konszekrált bambergi püspöki katedrális egyik oltárát. A magyar kútfők (Szent István nagyobbik legendája,[405] valamint az 1015. évi hamis pécsváradi oklevél[406]) apáti rangban a Vashegy mellett létesített monostor alapítása kapcsán emlékeznek meg róla, az alapítólevél ezenkívül még kalocsai érsekként szerepelteti, a *Legenda maior* pedig az első esztergomi érseknek teszi meg őt. A Hartvik-legendában a pápa által küldött, koronát és áldást hozó kalocsai püspökként, Sebestyén esztergomi érsek segítőjeként, illetve kalocsai érsekként tűnik fel, s a legendaszerző — mint már említettük — Anasztázt azonosítja Aszkrikkal.[407]

Domokos érseket egy kútfő említi, az 1002-ben kibocsátott, interpolációkkal terhes pannonhalmi oklevélben szerepel alkancellári rangban,[408] Györffy György meggyőző teóriája szerint eredetileg oklevél-ellenőrzői szerepkörben.[409] E forrás

---

398 ÁKÍF 321.

399 A névalak kérdésére l. MOLLAY 1982. 249—252.

400 ÁKÍF 82.

401 Uo. 101.

402 Uo. 106.

403 Vö. 146. jz.

404 Erre l. THOROCZKAY GÁBOR: Az államalapítás korának néhány egyháztörténeti problémája. (As[e]rik-Anasztáz érsek és Sobottin kapcsolata). (Megjelenés alatt a III. Medievisztikai PhD-konferencia — Szeged, 2003 — előadásait tartalmazó tanulmánykötetben) **(L. jelen értekezés III. fejezetét)**

405 ÁKÍF 279—281.

406 DHA I. 80. (12. sz.)

407 ÁKÍF 321., 323., 325., 327—328.

408 Uo. 43.

409 GYÖRFFY 1969. 211—212.; GYÖRFFY 1977. 150—151., 178.; DHA I. 38. (5/II. sz.)

azonban csak érseki címét közli, székhely megjelölése nélkül. Sebestyén érseket két kútfő teszi meg az István-kori magyar egyház egyik vezetőjének. A pannonhalmi diploma utóirata főegyházmegye említése nélkül csak rangját közli,[410] míg a Hartvik-legenda Esztergom érsekének tartja, akit három évig tartó, de később megszűnő vaksága alatt Aszkrik kalocsai püspök helyettesített, majd pápai jóváhagyással újból átvette egyházának irányítását.[411]

Még egy személy rövid *curriculum vitae*ját szeretnénk ismertetni, akit a kutatás az első magyarországi érsekek kapcsán emlegetni szokott. Radla Szent Adalbert nevelője, *papas*a volt, s életútját Querfurti Brúnónak a vértanúságot szenvedett Adalbert prágai püspökről írt biográfiája két szerkesztéséből jól lehet rekonstruálni.[412] A nevelőt már a 970-es években Adalbert mellett találjuk, aki ekkor a magdeburgi dómiskolában végezte tanulmányait, és később, 992-ben másodmagával Radla hívta haza Rómába távozott, már a prágai püspöki trónon ülő neveltjét. Második római útjára nem kívánta elkísérni a prágai főpapot, 995. szeptember 27-e után, amikor a csehországi Libicén a Přemysl-dinasztiához tartozó II. Boleslav cseh fejedelem kiírtotta a Slavníkok vetélytárs nemzetségét, amelynek Adalbert is tagja volt, Radla már papként távozott Magyarországra. 995-től Géza nagyfejedelem udvarában élt szerzetesként, s 996—997 fordulóján újólag nem akart püspöke mellé szegődni útitársul, ezúttal annak a vértanúsághoz vezető porosz térítőútján. Mint Adalbert életének egyik legfontosabb tanúja, elsődleges informátora lehetett a vele magyarországi tartózkodásaikor — 1003—1004-ben, illetve 1005—1007/1008 között — találkozó Querfurti Brúnónak.[413]

A fenti személyiségeket már sok hazai és külföldi történetíró próbálta meg elhelyezni az első ezredforduló körüli évek-évtizedek magyarországi egyháztörténetében. A legutolsó nagyszabású kísérlet Györffy György nevéhez fűződik,

---

[410] ÁKÍF 44.

[411] Uo. 327—328. Van olyan állásfoglalás is, amely — szerepet juttatva Hartvik püspöknek a pannonhalmi oklevél feltett 12. század eleji interpolálásában — Sebestyént nem is tekinti létező történelmi személynek: CSÓKA 1967. 188—189.

[412] S. Adalberti… vita altera auctore B. Querfurtensi 4., 17., 19., 28., 46., 54., 56., 60., 61.; ÁKÍF 80., 84.

[413] Radla személyére l. még GYÖRFFY 1969. 199.; PIUS ENGELBERT: Prágai Szent Adalbert. (Püspökideál, politika, szerzetesség.) In: Mons Sacer 25—37., különösen 30.

aki 1969-ben egy tanulmányban, később — kisebb módosításokkal — 1977-ben terjedelmes István király-monográfiájában, végül 1984-ben a „tízkötetes" Magyarország-történetben tette közzé nézetrendszerét.[414] Domokost az utolsó, Mainz alárendeltségében működő magyarországi térítőpüspöknek (-érseknek), majd Esztergom első érsekének tekintette, aki azonban csak rövid ideig állhatott a magyar egyház élén. Utódának Sebestyént gondolta, akit Radlával azonosított (a Sebestyén véleménye szerint annak szerzetesi neve lehetett). Radla-Sebestyént ezenkívül még a nagyobbik Gellért legendában tévesen 1015 tájékára helyezett Rasina pannonhalmi apáttal[415] is egy személynek vette, s így a három identifikációt is magáénak tudó egykori cseh szerzetes első magyarországi egyházi hivatalát is meghatározta. Állásfoglalása szerint Rasina-Radla-Sebestyén is csak néhány esztendőt töltött el az esztergomi metropólia élén. Utódjának a hartviki azonosítást elfogadva Aszkrik-As(e)rik-Anasztázt tekintette, akit németnek, esetleg lotaringiai vagy burgundiai származásúnak vélt, és a két (csak Hartvik által egynek vett) személy ismert vagy általa nekik tulajdonított életrajzi adataiból állított össze számára egy fiktív életutat.

Györffy György szerint a főpap a Szent Adalbert környezetében eltöltött évek után a lengyelországi Meseritz apátja lett, e tisztségében vett részt az 1001 áprilisi ravennai zsinaton, majd a pápa követeként — e pozíciójába a pannonhalmi oklevél emendációja alapján juttatta — érkezhetett Magyarországra, elhozva Istvánnak a koronát és az áldást. Pécsváradi tartózkodása után hamarosan kalocsai püspökké tették, ezt követően Sebestyén helyettese, majd Kalocsára visszatérve az ottani egyház első érseke lett, végül pedig — Sebestyén halálát követően — Esztergom (amely Sobottinnal is azonosítható) harmadik érsekeként ért pályája csúcsára. 1007-ben már ő vett részt Anasztáz néven a frankfurti zsinaton, 1012-ben Aserik néven szerepel a bambergi székesegyház felszentelésekor, s még az 1020-as évek végén is ő vezette a magyar egyházat, hiszen Anasztáz néven említi a vele találkozó főpapot a regensburgi Arnold. Mollay Károlyt

---

[414] GYÖRFFY 1969.; GYÖRFFY 1977. 140—144., 180—182.; GYÖRFFY 1984. 731., 757., 760—763., 770—772. Az első érsekekre vonatkozó korábbi szakirodalmat, amely mára már meghaladott azonosításokat tartalmaz (Radla azonos Anasztázzal, Radla, Asztrik és Anasztáz egy személyt takar stb.) l. GYÖRFFY 1969. 199—201.

[415] SRH II. 483—486.

követve Györffy úgy vélte, hogy a főpásztor „személye annyira egybeforrott a magyar érsekség intézményével, hogy minden valószínűség szerint Asrik nevéből keletkezett érsek szavunk”.[416]

Györffy György fenti rekonstrukcióját számos kritika érte az elmúlt két évtizedben. A polémikus írások sorát Gerics József egy tanulmánya nyitotta meg, ahol ő azt a szemléletet utasította vissza, amely egy vitatható teória kedvéért javította ki a pannonhalmi oklevelet, s a mondott forrásban a pápa általi koronaküldést és a montecassinói szerzetesek támogatását igazoló kútfőt, Anasztáz apátban pedig a szövegemendáció után pápai legátust látott. A vitacikk szerzője meggyőzően igazolta az oklevél Anasztázt pannonhalmi apátként említő részletének hiteles mivoltát.[417] Váczy Péter az államalapítás körülményeivel foglalkozó egyik írásában a ravennai zsinaton szereplő Anasztáz *sclavania*i apátot zárta ki a hazai egyháztörténelemből.[418] Püspöki Nagy Péter — a szakirodalomban nem előzmények nélkül — a hartviki Aszkrik-Anasztáz identifikációt vitatva négy különböző személyt tételezett fel a két néven is szereplő, egy személynek tartott István-kori főpap helyett (Asrikot pécsváradi apátnak, kalocsai püspöknek, majd érseknek; Anasztázt břevnovi, majd pécsváradi apátnak és végül esztergomi érseknek tekintette; ezenkívül külön személynek gondolta a pannonhalmi Anasztáz apátot), s ezek közül az egyiket, a szerinte meseritzi apátként és sobottini (szerinte morvaországi) érsekként tevékenykedő Aseriket nem is tekintette a magyar egyházi história szereplőjének. Püspöki Nagy teóriájához természetesen új időrendet is javasolt a hazai egyház első vezetőinek vonatkozásában.[419] Bogyay Tamás Györffytől éppen a Gerics által joggal vitatott szövegjavítást fogadta el, viszont hitelt érdemlőnek tekintette egy Anasztáz nevű főpap csehországi, břevnovi apáti működését, jóllehet ez a Györffy-féle fiktív életpályából kimaradt. Ugyanő szemmel láthatóan nem

---

[416] MOLLAY 1982. 242—252.; MOLLAY KÁROLY: Német—magyar kapcsolatok. In: KMTL 486. Az idézetet l. GYÖRFFY 1977. 182.

[417] GERICS 1984. (Koronafogalom)

[418] VÁCZY PÉTER: Merseburgi Thietmar a magyar királykoronázásról. In: *Történelmi Szemle* 28 (1985) 628—642., különösen 628—630. (Megjelent még: A magyar koronáról. In: UŐ: A magyar történelem korai századaiból. *História Könyvtár—Monográfiák 5.* Bp. 1994. 77—93.)

[419] PÜSPÖKI NAGY 1989. 42—50.

akceptálta Hartvik Aszkrik-Anasztáz azonosítását.[420] Később Veszprémy László érintette az első érsekek kérdését, mivel bizonyos nehézségeket látott Györffy egyszerűsítő szemléletében, amely a különböző forrásokban más-más néven szereplő prelátusokat lehetőleg minél kevesebb számú történeti szereplővel kívánja megfeleltetni. Veszprémy véleménye szerint különösen a ravennai zsinaton, a pannonhalmi oklevélben szereplő, valamint esztergomi érsekként feltűnő Anasztázok egymással való megfeleltetése lehet vita tárgya.[421]

Természetesen nem csak ellenvélemények hangzottak el az első érsekekre vonatkozó Györffy-féle állásfoglalással kapcsolatban. Megfigyelésünk szerint a neves tudós 1977-ben kiadott István-életrajza megjelenése óta lényegében tematizálja a magyar államalapítás korának kutatását, hiszen szinte minden kutató az istváni érát páratlan részletességgel tárgyaló monográfiával veti össze saját megfigyeléseit. Így széles körben elfogadásra került a Györffy György által vallott Radla-Sebestyén azonosítás,[422] s Domokos érseknek az udvari írásbeliségben vitt szerepéről kifejtett nézetét is többen átvették.[423] Bár Anasztáz kiléte — mint láttuk — továbbra is kérdéses, a hartviki Aszkrik-Anasztáz megfeleltetés is éppen Györffy véleménynyilvánítása óta látszik igen elfogadottnak.[424]

Magunk 1999-ben, majd 2001-ben Györffy Györggyel egyetértve[425] — új bizonyító anyagként olyan írországi eredetű, de a kontinensen is ismert egyházjogi források bemutatásával, amelyek beteg vagy öreg főpásztorok más püspökök általi helyettesítéséről, utódlásáról szólnak — hitelesnek tartottuk a hartviki híradást, s így a történeti valóság részeként kezeltük As(e)rik-Anasztáz kalocsai püspökségét, majd átmeneti esztergomi tartózkodása utáni kalocsai érsekségét is (bővebben l. alább). 1007-től azonban mi is az esztergomi főegyház vezetőjeként tekintettünk rá, hiszen ezt

---

[420] BOGYAY TAMÁS: Břevnov és a magyar misszió. (Gondolatok történelmi kérdésekről, amelyekre talán sohasem lesz válasz). In: Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert. (Vojtech-Wojciech-Béla). Válogatott tanulmányok. Szerk. Somorjai Ádám. *METEM-könyvek 5.* Bp. 1994. 193—205.

[421] VESZPRÉMY 1998. 328—329.

[422] Legutóbb l. KRISTÓ 1999. (XI. század) 77., 83—84.

[423] L. pl. ÉRSZEGI 1996. 58.

[424] L. pl. KOSZTA 1996. 107.; KRISTÓ 1999. (XI. század) 77., 84—85., 89.

[425] GYÖRFFY 1969. 221.; GYÖRFFY 1977. 181—182., 187.

számos kortárs forrás sugallja. (A főpap korábbi 1001/1002 előtti életpályájával érdemben nem foglalkoztunk). Ugyanebben a tanulmányban vitathatónak gondoltuk a Radla—Sebestyén azonosítást, hiszen ezt írott kútfők nem említik, s a Magyarországon éppen Radla feltételezett érseki tevékenységi idejében (1002—1007 körül) működő, őt írásaiban szóba hozó Querfurti Brúnó sem látszik tudni róla.[426]

Más álláspontot foglalt el 1999-ben e kérdésekben Kristó Gyula. Domokost ő Gizella környezetében Magyarországra került főpapnak gondolta, aki 1002-ig ült az esztergomi széken. Őt a koronát és az áldást elhozó As(e)rik-Anasztáznál tekintélyesebb, Szent Adalbert legközelebbi munkatársának tekinthető Radla-Sebestyén követte az érseki trónon 1007 előttig. A pannonhalmi apáti székből ekkor lett Esztergom harmadik főpapjává As(e)rik-Anasztáz, aki még 1030 körül is betöltötte tisztségét. Kristó nem fogadta el a Györffy György és általunk képviselt álláspontot e főpap kalocsai működéséről.[427]

2002-ben jelent meg Török József egyháztörténeti összefoglalója, ahol ő As(e)rik-Anasztázban Adalbert munkatársát, pécsváradi apátot, 1001-től kalocsai püspököt, majd kalocsai, s végül esztergomi érseket látott. Pécsváradi apátságát véleménye szerint kalocsai főpapsága mellett is megtarthatta. Elődjének a Pannonhalmáról apátként Esztergomba kerülő Radla-Sebestyént, míg az első magyar egyházfőnek a Géza fejedelem udvarában utolsó térítőpüspökként tevékenykedő Domokost állította.[428]

Utoljára Tóth Endre érintette az első érsekek kérdését, aki mind az Aschrik, mind az Anasztáz név elterjedését délnémet területeken mutatta ki az első ezredforduló körüli évtizedekben, s így a magyarországi érseket is bajor származásúnak tekintette.[429]

Az általunk elsőként vizsgált problémához, As(e)rik-Anasztáz kalocsai működésének megítéléshez először Hartvik püspök legendájából idéznénk egy részletet: „Volt egy szerzetes, Sebestyén nevezetű, akiről úgy hírlett, példás életű és jámborul

---

[426] THOROCZKAY 1999.; THOROCZKAY 2001. XXII—XXV.

[427] KRISTÓ 1999. (Érsekek) L. még KRISTÓ 2001. 91—92.

[428] TÖRÖK JÓZSEF: A tizenegyedik század magyar egyháztörténete. *Keresztény századok.* Bp. 2002. 30—38., 96., 174—175.

[429] TÓTH ENDRE: Hoholt — Hahót. (A jövevény nemzetségek eredetéhez). In: *Századok* 137 (2003) 265—296., különösen 290—291.

vallásos. Ezt a tiszteletreméltó király [ti. Szent István — T. G.] csodás szeretettel kezdte kedvelni, hiszen minél jámborabb volt valaki, annál kedvesebb az ő szemében. Mivel tehát életének érdemeiért őt a főpapi tisztségre méltónak ítélte, az esztergomi érsekség élére vezetőül állította. Csakhogy mivel Isten megostorozza mindazokat, akiket fiává fogad, az említett Sebestyént — türelmét kipróbálandó — egy időre megfosztotta testi szemeinek látásától. S hogy a hitben még oly fiatal nyáj a pásztor vezetése nélkül a megkezdett igaz ösvényről le ne térjen, [István] a római pápa egyetértése mellett a már többször emlegetett Aszkrik kalocsai püspököt tette meg helyettesévé. Három esztendő leforgásával azután Sebestyén visszanyerte látását, és az apostolok utódának tanácsára székébe visszahelyezték, Aszkrik pedig érseki palásttal tért vissza Kalocsára, saját egyházába”.[430]

Az vitathatatlan, hogy Hartvik 1100 körül megfogalmazott fenti elbeszélése a korai magyar egyháztörténet egyik kritikus kérdésére, a kalocsai érsekség kialakulására próbált választ adni. A kutatók egy része arra hívta fel a figyelmet, hogy a legendaíró műve 10. fejezetében forrásánál, Szent István nagyobbik legendájánál erőteljesebben hangsúlyozza, hogy István korában Esztergom volt az egyedüli hazai érseki szék,[431] de mindenképpen tisztáznia kellett a műve elkészítésekor már biztosan érseki rangot viselő kalocsai főpap méltóságának eredetét. Hartvik ezt a fenti „átlátszó mesével” kísérelte meg, s végső soron Esztergomból eredeztette a második magyar érsekség vezetőjének tisztségét. Kristó Gyula szerint a legendaszerző püspök elsősorban azt a tényt akarta

---

[430] *Erat monachus quidam, Sebastianus nomine, cuius probabilis vita et devota in dei servitio religio habebatur. Hunc rex venerabilis miro cepit amore diligere, quia quanto quis religiosior, tanto ei erat acceptior. Illum ergo ob vite merita pontificali honore dignum iudicans, regendo Strigoniensi archiepiscopatui eum prefecit. At quoniam flagellat deus omnem filium quem recipit, predictum Sebastianum ad probandam ipsius patientiam corporalium oculorum lumine ad tempus privavit. Set ne novellus in fide rex absque pastoris regimine a recti tramitis proposito deviaret, per consensum Romani pontificis sepe dictum Ascricum Colocensem episcopum in illius locum substituit. Evolutis deinde trium annorum circulis Sebastianus ex dei misericordia recepto lumine rursum per apostolici consilium sue sedi restitutus est et Ascricus ad suam ecclesiam, videlicet Colocensem cum pallio rediit.* SRH II. 416—417.; ÁKÍF 327—328.

[431] ÁKÍF 326.

elleplezni, hogy István király valójában a máig vitatott kilétű „fekete magyarok” számára hozta létre 1009 tájékán a második magyarországi metropóliát.[432]

Egy újabb, Koszta László nevéhez fűződő teória szerint csak a 12. században vált véglegesen szét az esztergomi és kalocsai egyházi provincia, s csupán ekkor alakult ki Kalocsa érsekének metropolitai joghatósága. A fenti hartviki tudósítás általa adott új értelmezése szerint As(e)rik és első utódai csak az érseki címet viselhették, s Kalocsa kezdetben a bizánci egyházban és a latin kereszténység területén az itáliai egyházszervezetben feltűnő, egyháztartománnyal nem bíró, ún. autokefal érsekség volt. E hipotézissel a Pseudo- Isidorus-joggyűjtemény egy önálló királyságban csak egy, 10—11 szuffragáneus püspökséget felölelő egyháztartomány felállítását preferáló elvének[433] hazai érvényesülése — amelyet Pauler Gyula, s legújabban Gerics József és Erdő Péter valószínűsített[434] — továbbra is elképzelhető maradt.[435] Koszta elméletének gyenge pontját magunk éppen Hartvik idézett tudósításának egyik részletében látjuk, hiszen az hangsúllyal említi a Kalocsára visszatérő Aszkrik érseki palliumát. Ez a főpapi jelvény pedig éppen az egyháztartománnyal rendelkező érsekek hatalmát szimbolizálta a 8—9. század fordulójától kezdve.[436] Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy az állam-és egyházszervezésben nyugati mintákat követő István királyról[437] kevéssé tételezhető fel, hogy valójában egy ízig-vérig bizánci hierarchikus formációval[438] „színesítette” volna a teljességgel a latin kereszténység hagyományainak megfelelően kialakított magyarországi püspökségi szervezetet.

---

[432] A kalocsai érsekség alapítását Kristó Gyula hozta kapcsolatba a fekete magyarok legyőzésével. L. KRISTÓ 1988. 445—446.; KRISTÓ 2000. (Püspökségek) 128.; KRISTÓ 2000. (Érseki székhely) 11—12. A fekete magyarokra vonatkozó érvelés elhagyásával szintén 1009-re gondol KOSZTA 1991. 77.

[433] Decretales Pseudo Isidorianae et Capitula Angilramni. Ed. Hinschius. Lipsiae 1863. 724—725.

[434] PAULER 1899. I. 391. 63. jz.; GERICS 1988. 92—93.; ERDŐ 1991. 37—38.

[435] KOSZTA 1996. 109—110.

[436] THOROCZKAY GÁBOR: Árpád előtt és után. (ismertetés) In: *Századok* 131 (1997) 1192—1195., különösen 1193—1194. A palliumra l. BRAUN 1901. 207—276.; KOSZTA 1991. 84—85. 48. jz.

[437] Erre összefoglalóan l. KRISTÓ 2001. 50—59., 68—95.

[438] Pl. az orosz *ortodox* egyházban jelent meg ilyen, a metropolita és a püspök közötti főpapi beosztás: a novgorodi érsek *(arhiepiszkop)*, aki később *vladika* címet használt. L. FONT MÁRTA: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Bp.—Pécs 1998. 91., 126.

Nézetünk szerint — és itt egyetértünk Györffy Györggyel[439] — elképzelhető, hogy a fentebb idézett hartviki elbeszélés többé-kevésbé a valóságot tükrözi, de eddig az ott leírt jogi helyzet — ti. egy beteg vagy idős püspök másik főpásztor általi helyettesítése, utódlása — nem nyert magyarázatot. Az alábbiakban ahhoz kívánunk adalékot nyújtani, hogy a kora középkori egyházi jogalkotás számolt ilyen esetek bekövetkeztével.

Az eredeti alakjában 700 körül keletkezett *Collectio Hibernensis*, amely „több mint 500 olyan szöveget tartalmaz, amelyek a Szentírásból valók… s sok olyan szöveg is található benne, amely az egyházatyák vagy egyházi írók műveiből származik”,[440] magában foglalt olyan kánonokat, amelyek hivatalukat ellátni képtelen főpásztorok más püspökök általi helyettesítéséről, utódlásáról tartalmaznak intézkedést.[441] Az inzuláris kollekciók közé tartozó fenti gyűjteményt később a kontinensen is megismerték, különösen a frank időszakban. Természetesen nem azt kívánjuk sugallni, hogy István udvarában írországi egyházjogi könyvek alapján alakították ki a magyarországi egyházi szervezetet, hanem csupán arra igyekeztünk rámutatni, hogy végső esetben találhatóak voltak az egyetemes egyházjogban olyan rendelkezések, amelyek eligazítást adhattak a

---

[439] Vö. GYÖRFFY 1977. 181—182.; ÁMTF II. 430.

[440] A *Collectio Hibernensis*re l. ERDŐ PÉTER: Az egyházjog forrásai. (Történeti bevezetés). *Egyház és jog III.* Bp. 1998. 89—90. Idézet: 90.

[441] A vonatkozó részletek a gyűjteménynek a püspökökről szóló I. könyvében *(De episcopo)* találhatók: *Cap. 17. De eo quod elegit episcopus successorem ipso vivente et sospite. In historia ecclesiastica: Alexander quidam confessionis titulo satis clarus Hierosolimorum ecclesiae subrogatur episcopus, cum superesset adhuc Narcissus, qui prius ibi functus est pontiftcatus officio. Item: paulo post: Verum jam ipse senio affectus, cum pontificatus ministeria sufficere non posset, Alexandrum, qui jam erat episcopus alterius loci, divina inspiratio in adjutorium Narcissi senis evidentissimis revelacionibus evocavit in nomine. Item: Multa illic scripta Anatolius reliquit, quibus salutaris eruditio scire volentibus innotescat huic primo Theotecnus sacerdctium Cessariae tenens in episcopatum manus inposuit, unde et aliquando tempore pariter cum ipso Theotecno Caesariensi ecclesiae prefuit.* H. WASSERSCHLEBEN: Die irische Kanonensammlung. Giesen 1874. (Leipzig 1885.[2]) 12. A kánonokban idézett *Historia ecclesiastica* Eusébios 4. századi görög egyházatya egyháztörténeti munkájának latin fordításával azonosítható (l. a kiadás jegyzeteit), annak egyes passzusait (1. Euszebiosz Egyháztörténete. Ford. BAÁN ISTVÁN. *Ókeresztény írók 4.* Bp. 1983. 252., 255., 343.) alkalmazta az írországi gyűjtemény összeállítója egyházi törvényként.

betegség vagy öregség miatt akadályoztatott püspökök helyettesítéséről, utódlásáról. A fentiek fényében így megfelelhet a történeti valóságnak, hogy Sebestyén esztergomi érseket feladatainak teljesítésében As(e)rik kalocsai püspök (aki bizonyára azonos [valamelyik?] Anasztázzal) helyettesíthette teljes jogkörrel három évig. A főpapot eredetileg minden bizonnyal a beteg Sebestyén érsek utódának szánták. Ennek időpontja a pannonhalmi oklevél születése (1002) és kb. 1006 közé tehető. As(e)rik az akkoriban (a fekete magyarok térítésének koordinációjára vagy valamilyen más okból kifolyólag) egyháztartományi központtá váló Kalocsára (erre l. alább) térhetett vissza palliummal bíró metropolita-érsekként. Ezt követően hamarosan (talán már 1007-ben), a hivatalát átmeneti felgyógyulása után újból átvevő Sebestyén halála után véglegesen visszakerült az esztergomi székbe, ahol azután még több mint két évtizedet töltött el, amint erről a fejezet elején elősorolt adatok (1012, 1030 körül) tanúskodnak.

Természetesen a most ismertetett elképzelést is több probléma terheli: Kalocsát többen csak 1009 után létrehozott érseki széknek tekintik,[442] s a korabeli uralkodók egyházfői jogosítványaival is nehezen fér össze a leírásban Hartvik által kétszer is említett pápai rendelkezés, jóváhagyás. Ez utóbbinál azonban figyelembe kell venni, hogy István korából magának az ostiai püspöknek, a pápa könyvtárosának a látogatásáról van tudomásunk,[443] s más Rómából érkezett küldöttek is figyelemmel kísérhették a magyarországi egyház szervezését (így az egyházfői szék betöltésének nehézségeit is).[444]

Más lehetséges magyarázatként felvetnénk, hogy ismerve az 1100 körül tevékenykedő legendaíró célzatosságát, ami arra irányult, hogy mindenképpen — akár még csalárd történetek fölhasználásával is — elismertesse a gregoriánus pápasággal Könyves Kálmán király (1095—1116) számára a 11—12. század fordulóján már Európa-szerte vitatott királyi egyházigazgatási jogkört,[445] feltételezhető, hogy Hartvik célja azonos volt a fenti történetben is, azaz a Szentszékkel kívánt elismertetni

---

[442] KRISTÓ 1988. 446.; KOSZTA 1996. 109—110.

[443] ÁKIF 93.

[444] A pápa részvétele az egyes uralkodók egyházszervezési aktusaiban ekkoriban általában legátusok kiküldésével valósult meg. ERDŐ 1991. 35.

[445] Hartvik antigregoriánus beállítottságára elsősorban l. GERICS 1981.

valamilyen vitatott jogot, alapítást. Itt, az alapjában véve hiteles leírásban a pápai közreműködés hangsúlyozásával az As(e)rik számára (a *pallium*mal) megadott, kalocsai utódai számára viszont Róma által akkor már közel száz éve gyakran kérdésessé tett jóváhagyást, elismerést akarta megszerezni. Azaz elképzelhető, hogy István valamilyen okból két egyháztartományt létesített országában, de a már emlegetett Pseudo-Isidorus-féle elvet a XI. század elején is szem előtt tartó pápaság[446] erről As(e)rik Esztergomba kerülése után sokáig vonakodott tudomást venni. Először 1050-ben szerepel külhoni forrásban egy kalocsai érsek,[447] az 1100-as évek első évtizedében pedig már II. Paschalis pápa (1099—1118), Kálmán királyunk kortársa intéz levelet a kalocsai főpaphoz, amelyben a *pallium*mal a pápának járó hűségesküről értekezik.[448] Tehát Hartvik talán éppen a magyar uralkodó és a pápa közötti, a kalocsai egyház metropóliává tételéről folytatott vita végkifejletének tanúja, s egyben a király érdekeinek hirdetője lehetett. A Paschalis pápa által írt levél ugyanis már a második szentistváni alapítású érsekség szentszéki elismeréséről tanúskodik. Végül Koszta Lászlónak azt a helytálló megfigyelését, miszerint a forrásanyagban csak a 12. században kerülnek elő a Kalocsának alárendelt püspökségek, azt az előzőekben vázolt, esetleg egy évszázadig tartó jogi bizonytalanságon kívül még egy, a kora középkori Angliából származó analógiával magyarázhatjuk, hiszen volt idő, amikor York metropolitai székéhez sem tartoztak tartománybeli egyházmegyék, illetve lecsökkent ezek száma.[449]

Koszta László fentebb idézett elméletének kifejtésekor egyébként szintén elfogadta As(e)rik (nála Astrik) kalocsai főpapságát: benne az 1009-ben kinevezett első

---

[446] „... bizonyos, hogy a Pszeudo-Izidori dekretálisokat a 10. század hatvanas éveitől Rómában már használják. XIX. János pápa pedig (1024—1032) épp István király uralkodásának idején tesz kísérletet arra, hogy egy dél-itáliai egyháztartományt a Pszeudo-Izidor féle modell szerint szervezzen meg”. ERDŐ 1991. 38. XIX. János vonatkozó tervére már GERICS 1988. 93. is felhívta a figyelmet.

[447] G. 1451., 1651. Ez utóbbi forrás *(Miracula s. Gerardi episcopi Tullensis)* szerint György kalocsai érsek részben az *apostolica benedictionis cupido* okán kereste fel IX. Leó pápát 1050 őszén.

[448] DHA I. 345—346. (124. sz.). Vö. 365. jz.

[449] PETER HUNTER BLAIR: An Introduction to Anglo-Saxon England. Cambridge 1966.[5] 167—168., 171. (térkép); GERD TELLENBACH: The Church in Western Europe from the Tenth to the Early Twelfth Century. *Cambridge Medieval Textbooks.* Cambridge 1993. 35.

érseket (de nem metropolitát) látta, akinek személyes súlya, s korábban már birtokolt érseki címe járulhatott hozzá éppen ahhoz, hogy az újonnan szervezett egyházmegyét „az autokefal érsekségek adta példa alapján tiszteletbeli, címzetes érsekséggé tették”.[450]

Kristó Gyula azonban — mint láttuk — nem sok hitelt adott a Hartvik-legenda As(e)rik-Anasztázzal mint kalocsai főpappal kapcsolatos információinak, jóllehet más esetekben éppen ezen szentéletrajz híranyagát részesítette előnyben a korábban keletkezett *Legenda maior* tudósításaival szemben. Példaként említhetjük azon állásfoglalását, amelyben a nagyobbik István-életrajz beszámolóját a *két*, az egyházszervezést jóváhagyó, ill. a koronázáshoz áldást küldő pápai levélről elutasítja, míg a később keletkezett Hartvik-legenda *egy*, mindkét fenti célt betöltő — azaz a koronát elhozó, s az egyházszervezés pápai engedélyét megszerző — as(e)riki követségéről szóló híradását[451] elfogadja.[452] Az sem tehető kérdés tárgyává, hogy a hartviki mű az egyetlen kútfő, amely közli a Kristó által is elfogadott identifikálást, miszerint As(e)rikban és Anasztázban egy és ugyanazon főpapot kell keresnünk. Abban viszont feltétlenül igaza van Kristó Gyulának, hogy az István-legendák egyike sem tartalmazza az érsek hiteles életpályáját, hiszen Hartvik éppen As(e)rik-Anasztáz bizonyosnak tekinthető esztergomi főpapságáról nem tud, s rossz időpontra (az 1000/1001-es koronázás előttre) teszi kalocsai püspökségének kezdetét is.[453]

A nagyobbik István-legenda pécsváradi híranyaga is gondos forráskritikát igényel:[454] a *vita* nem mondja kifejezetten, hogy a főpap ott apát lett volna, csak utódáról (a Querfurti Brúnóval azonosítható Bonifácról) állítja ezt, szintén kevés hitelt érdemlően.[455] Mind Györffy György,[456] mind Kristó Gyula[457] helyesen hívta fel a

---

[450] KOSZTA 1996. 110.

[451] ÁKÍF 280., 284.; ill. 321—325.

[452] KRISTÓ 1999. (Érsekek) 12—13.

[453] ÁKÍF 321.

[454] Uo. 279—280.

[455] SRH II. 382—383., 411.; ÁKÍF 280.

[456] Pécsváradot és környékét nem tekintette a fekete magyarok territóriumának (bennük a Maros—Al-Duna közét 1008-ig kezében tartó Ajtony népét sejtette), szerinte egy kápolnákkal rendelkező királyi udvarházat engedtek át As(e)rik-Anasztáznak, akit 1000—1001 tájékára tévesen (vö. GERICS 1984. [Szent István]) pápai követnek tett meg: GYÖRFFY 1977. 187—188.

figyelmet arra, hogy Pécsvárad As(e)rik-Anasztázzal, valamint Querfurti Brúnó-Bonifáccal történő kapcsolatba hozásának valós alapja egy olyan hagyomány lehetett, ami tudott ottani tevékenykedésükről. Ezt a tevékenységet magunk — Kristó Gyulával egyetértve — a fekete magyaroknál végzett térítési kísérletekkel azonosítjuk, amelyet — s ez már saját véleményünk — As(e)rik-Anasztáz kalocsai főpapként, 1009 előtt ama régió illetékes helyi főpásztoraként (erre l. alább), míg a querfurti misszionárius térítőpapként, majd missziós érsekként folytathatott ott.

A kalocsai érsekség korai, XI. századi históriája az As(e)rik-problematikán túlmenően, ill. vele szoros összefüggésben a magyar egyházszervezés, de tágabban a szentistváni államalapítás és a korai Árpád-kor egyik legtöbb történetírói vitát kiváltó kérdésének tekinthető.

As(e)rik-Anasztáz életpályájának vázlatából is kikövetkeztethető álláspontunk szerint Kalocsán Szent István király (1000—1038) koronázása után hamarosan püspökséget létesített, hiszen a Duna—Tisza köze a honfoglalást (895) követően — Kristó Gyula évtizedekkel korábban kidolgozott meggyőző álláspontja szerint — a törzsi keretekben letelepedő magyarság vezértörzsének, az Árpádoknak a fennhatósága alá került, s Kalocsa az ő (egyik) korai központjukká válhatott már a X. században.[458] A régió központi szerepkörét a régészet sem vitatja: itt egy önálló fémművességi kört feltételez, amelyre jellemző a centrális kompozíció mint díszítőelem használata, ill. a négyágú palmetta és a rombusz motívuma is. A bécsi Attila-szablyát is e keretekbe helyezik el, s ezzel is bizonyíthatónak vélik a terület fejedelmi központ jellegét. A Felső—Tisza vidéki honfoglaláskori leletekkel összehasonlítva a női sírok páratlan gazdagságát szokták hangsúlyozni.[459] A fentiek értelmében itt nem volt szükség az államszervezés fegyverekkel történő megvalósítására,[460] István király keresztény uralkodóvá válása után saját kezdeti uralmi területének (a történelmi Felvidék nyugati

---

[457] KRISTÓ 2000. (Pécsvárad) 316.

[458] KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. *Elvek és utak.* Bp. 1980. 445., 467. (térkép); 17. L. még GYÖRFFY 1977. 33.,186.

[459] Összefoglalóan l. CSIKY GERGELY: A Duna—Tisza köze a honfoglalás és az államalapítás korában. Szakdolgozat (ELTE). Bp. 2003.

[460] Az államszervező harcokra legújabban l. KRISTÓ 2001. 60—67.

fele, a Dunántúl legnagyobb része, valamint a Duna—Tisza köze) déli, Esztergomból a Dunán át is megközelíthető részén alakíthatott ki egy, a további missziók szempontjából is kulcsfontosságú egyházi központot.

Az alapítás évszáma pontosan nem meghatározható, legkorábban talán 1002-re tehető. Az egyházmegye (ill. a székesegyház) védőszentjévé Szent Pál *térítő*apostol vált. Elképzelhető, hogy a püspökség eredeti területe kiterjedt a Duna másik oldalára, a későbbi pécsi egyházmegyére is, ahol az István fennhatóságát elismerő, de a keresztény térítés békés módszereivel nem meggyőzhető, jórészt mohamedán hitű, ill. kisebb részt pogány káliz-kavar ún. fekete magyarok élhettek.[461] Felmerült egy olyan elképzelés is, miszerint a későbbi csanádi püspökség területe, Ajtony territóriuma vagy más felfogás szerint törzsi országa, a nagyjából a Maros és az Al-Duna közötti régió is kezdetben Kalocsához tartozhatott (magunk ezt Ajtony önállóságának, Bizánc felé való közeledésének fényében kevéssé tartjuk valószínűnek).[462] Kalocsa és Pécs egyházmegyéinek egykoron egy, a kalocsai püspökséghez (érsekséghez) való tartozásának hipotézisét támaszthatja alá az a tény is, hogy később hosszas vita alakult ki a két egyházkormányzati egység (valószínűleg a szétváláskor nem pontosan kijelölt) határvonaláról a Duna-Száva közén (azaz a Szerémségben).[463]

---

[461] A fekete magyarok kilétére l. pl. KRISTÓ GYULA: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 82 (1985) 11—17. (Megjelent még: KRISTÓ 2000. 79—87.); UŐ: A székelyek eredetéről. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10.* Szeged 1996. 46—47. stb. Feltűnő, hogy a róluk szóló összes kútfő (l. ÁKÍF 86—88., 91., 165—166., 168—169.) István hadjáratát a *térítés*sel hozza kapcsolatba, valamint — szemben az *államszervező* harcokkal — nincs sem hazai, sem külhoni híradásunk az uralkodóval szembeszálló törzsi vezető személyéről (miként ez az erdélyi Gyula, Ajtony, s az esetleg ily módon minősíthető dél-erdélyi Keán esetében fennáll).

[462] A fenti elképzelést vö. GYÖRFFY 1977. 178—179. (ez utóbbi oldalon l. a térképet is!), 183.

[463] A határvitákra l. GYÖRFFY GYÖRGY: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 2 (1952) 325—362., 3 (1953) 69—104., különösen (1952) 338—339., (1953) 87—95.; KRISTÓ 1988. 283—284., 299—302.; a Szerémség felett az államalapítás korában érvényesülő magyar fennhatóságra pedig összefoglalóan még l. TAKÁCS MIKLÓS: Mitrovica. In: KMTL 460—461.; KRISTÓ GYULA—TAKÁCS MIKLÓS: Szerémség. In: uo. 642—643.

Napjaink történeti kutatásában azonban elterjedt nézet, hogy Kalocsán már kezdetben érsekséget hoztak létre, az alapítás időpontja pedig 1009-re tehető, amikor a pécsi püspökség határleíró oklevele hitelesnek minősülő elbeszélése szerint Azo ostiai bíboros püspök, pápai követ hazánkban járt.[464] Az a fennmaradt diploma alapján bizonyos, hogy ekkor, a fekete magyarok erőszakkal történt megtérítése[465] után létesítették a pécsi püspökséget. A Kalocsa 1009. évi főpapi székké válásának teóriáját kidolgozó vagy annak hívéül szegődött szakemberek szerint Pécs és Kalocsa alapításának egyidejűségét bizonyítja az a tény is, hogy Pécs — Azo követre való tekintettel — a *római pápa elődjének tartott* Szent Pétert nyerte el védőszentül, míg Kalocsa a *Péterrel egy időben vértanúhalált halt* Szent Pált.[466]

A kalocsai püspöki széken ülő As(e)rik-Anasztáz természetesen nem azért nyert érsek-metropolitai rangot és palliumot, mert korábban három évig a beteg esztergomi érsek-metropolitát helyettesítette (személyére és esztergomi szereplésének kérdésére l. fentebb), hanem mert István király talán így kívánta gyorsítani a dél-magyarországi misszió fejlődését (a fekete magyarok térítését stb.).[467] Kalocsa főpapjának érsek-metropolitai jogköre azonban nem volt szikla szilárdságú a magyarországi egyházszervezetben, talán a pápaság is vonakodott az akkor Európa-szerte zsinórmértékül szolgáló állam-és egyházszervezési elvet megtörni, amely szerint egy királyságban egy érseki szék, s az alá rendelt 10—12 provinciabeli püspökség létezhetett.[468]

A kalocsai (bácsi) főpapnak azért, hogy érsek-metropolitai rangját elismerjék, később a magyarországi klérus fejével, az esztergomi érsekkel is meg kellett küzdenie. Feltűnő, hogy a dél-magyarországi főpásztort a XI—XII. század folyamán számos, az esztergomi egyházfő irányítása alatt álló királyi kápolna által kibocsátott oklevélben (bizonyára szándékoltan) püspökként szerepeltették, s más kútfők is az esztergomi

---

[464] ÁKÍF 92—93.

[465] Querfurti Brúnó német térítőérsek sikertelen missziós kísérleteire (megszakításokkal 1003—1008 között), valamint a fegyveres térítésre (1008 táján) összefoglalóan l. KRISTÓ 2001. 63—65.

[466] L. pl. KRISTÓ 1988. 443—445.; KRISTÓ 2000. (Püspökségek) 128—129.; KOSZTA 2000. 42.

[467] L. 432. jz.

[468] L. 437. és 446. jz.

főpappal szembeni alárendelt szerepéről tanúskodnak.[469] Kalocsa érsekségének és egyháztartományának korai, tehát István alatti keletkezése azonban bizonyos, hiszen 1050-ben kortárs nyugati kútfők már emlegetnek egy György nevű érseket,[470] s az István halálától addig eltelt, trónharcoktól, pogánylázadásoktól terhelt bő évtized nem kedvezett az egyházépítésnek, főképpen nem egy második hazai érsekség létrehozásának.[471]

Az értekezés e fejezetének befejezéseként röviden összefoglalnánk saját nézetünket az első magyarországi érsekek históriájáról és a kalocsai főpapi szék korai történetéről. Véleményünk szerint Esztergom első érseke Domokos lehetett, aki a szentistváni koronázás (1000 vagy 1001) körüli idők és 1002 között — tehát igen rövid ideig — viselhette hivatalát. Utóda a Radlával csak feltételesen azonosítható Sebestyén érsek lett, aki szintén csak pár évet tölthetett az ország első főpapjának trónján, s ezen időszak nagy részében is betegség akadályozta teendőinek ellátásában.

Utóda As(e)rik-Anasztáz lett, az ő életpályájának vázlatában — a kétszeri kalocsai szereplést, s az események időrendjének egyes elemeit kivéve — Kristó Gyulával értünk egyet: a kelet-franciaországi (esetleg bajor) származású As(e)rik-Anasztáz Szent Adalbert mártír-főpap környezetében tevékenykedett, annak halála előtt közvetlenül (997) először Lengyelországba, a meseritzi apátság élére került, majd a magyar István király szolgálatába állva Rómából elhozta számára a koronát és az egyházszervezést jóváhagyó pápai iratot (1001). A követséget követően gyors egymásutánban elnyerte a pannonhalmi apáti (1001 végén), majd a kalocsai püspöki tisztet (1002/1003 tájékán), e minőségében az egyházmegyéjéhez tartozó fekete magyarok térítésében is részt vett. Ez utóbbi tevékenységének eltorzult emlékét őrzik azok a források, amelyek kapcsolatba hozzák őt az 1015-ben alapított, majd 1037-ben felszentelt pécsváradi (vashegyi) apátsággal.[472] Püspökké szentelése az ország központjában, Esztergomban (Sobottinban) történt. 1003/1004—1006/1007 között Esztergomban segítette egy ideig a beteg Sebestyén (=Radla?) érseket, majd rövid időre visszatért az uralkodó akaratából,

---

[469] L. KOSZTA 1991. 77—78.; KRISTÓ 2000. (Érseki székhely) 12—13.

[470] L. 447. jz.

[471] A korszak történetére l. KRISTÓ 1998. 115—120.

[472] KRISTÓ 2000. (Pécsvárad) 321.

bizonnyal a dél-magyarországi krisztianizáció hatékonyabb szervezése végett egyháztartományi központtá, érseki székhellyé váló Kalocsára. 1007-ben, 1012-ben és 1030 körül említik még a magyarok, ill. egy Duna menti település érsekeként, de számunkra csak az 1030 körüli adat esetében száz százalékos bizonyosságú, hogy az Esztergomra vonatkozik (de ez valószínűsíthető a korábbi kettőről is). Ha a fenti három említést mind az esztergomi székre értelmezzük, akkor As(e)rik-Anasztáz közel negyedszázadot töltött el az ország egyházfőjének posztján.[473] A következő, név szerint is ismert kalocsai főpásztor csak 1050-ben tűnik fel a kútfőkben: ő a már említett György érsek, I. András királyunk (1046—1060) pápához küldött követe.

Az 1002 táján alapított kalocsai püspökségből hamarosan érsekség lett István király kezdeményezésére, de hogy mi indokolta két egyháztartomány létrehozását a XI. század első évtizedében, ma már aligha tisztázható. A Szentszék azonban még Kálmán király korában is vitathatta a kalocsai főpap metropolitai jogosítványait, ezért kellett Hartvik püspöknek tendenciózus módon megírt Szent István-legendájában a pápa hathatós közreműködésének emlegetésével lejegyeznie az érsekség alapításának általa még ismert körülményeit. A — külpolitikájában mindig a pápai irányvonalat követő — könyves király akaratát elfogadták Rómában, hiszen Kálmán uralmának későbbi időszakában már éppen a kalocsai főpásztornak küldött *pallium* körüli bonyodalmak okoztak zavart a magyar egyház és a pápaság kapcsolatában. A dél-magyarországi egyházi központ státusának általános elismerése és érseki provinciájának végleges kiformálódása azonban (valószínűleg a pápaság és az esztergomi érsekek ellenállása miatt) hosszú, a XII. század második feléig elhúzódó folyamat volt.

Magyarország a kelet-közép-európai régió X—XI. században keresztény hitre tért államai közül az egyetlen olyan önálló királyság volt a középkor folyamán, amelynek alapításától kezdve folyamatosan működőképes, más ország hierarchiájától független egyházszervezete volt, s Kalocsa egyházának rangemelésével az érett középkor századaiig egyedivé vált a régióban a tekintetben is, hogy területén két érseki tartomány is szerveződött.

---

[473] Vö. KRISTÓ 1999. (Érsekek) 15—16.

V. A XIV. SZÁZADI MAGYAR KRÓNIKASZERKESZTMÉNY 66. FEJEZETÉNEK KRITIKÁJÁHOZ (A SZÉKESFEHÉRVÁRI *RATIONALÉ*K)

Az ószövetségi szentírás részletesen foglalkozik azokkal az utasításokkal, amelyeket az Úr adott Mózesnek a zsidó vallás megalapításakor. A szentélyre vonatkozó előírások között találkozunk a papi öltözékhez tartozó *efod* és *khozen* (melltáska) említésével (Kiv 25,7), majd részletesen is megismerkedhetünk mindkét dísszel. Az *efod* aranyból, bíborból, karmazsinból és lenből készült, gazdag hímzéssel, és valójában egy összefűzött vállpánt volt. A vállpántokba Izrael hat—hat fiának nevét hordozó vésett köveket helyeztek (28, 6—14). A kinyilatkoztatás melltáskája az efodhoz hasonló anyagokból kellett, hogy készüljön, négyszögletes alakú, arasznyi széles tartóként. Négy sorba rendezett tizenkét drágakövet illesztettek rá, szintén Izrael tizenkét fiának szimbolizálására. A táskába helyezték a sorsvetés és jóslás eszközeit, az *urim*ot és *tummim*ot. A Biblia szerint bonyolult módon, többek között láncocskákkal rögzítették az efodhoz (28, 15—30). E két ruházathoz még mások mellett a felső köntös járult, amelynek szélein csengőcskék voltak, hogy a szentélybe vonuló főpap mozgását követni lehessen (28, 31—35). Mózes kérésére (35, 1—29) a zsidók elkészítették a ruhákat, a fent ismertetett részletes leírás pedig ennek kapcsán — bizonyos új elemekkel gazdagítva — megismétlődik a szentírásban (39, 2—26). A főpapi ornátust Áron és fiai viselték, mint a zsidó vallás első papjai (Lev 8, 6—9).

A bibliai öltözet sokáig a zsidó főpapok ruházatának része lehetett, erről antik és ókeresztény szerzők (mint például Josephus Flavius, a bibliafordító Szent Jeromos és Szent Ágoston) is tanúskodnak. A kialakuló keresztény latin terminológia, amelyet jórészt a Jeromos-féle bibliafordítás, a Vulgata határozott meg, a fent bemutatott ruhadarabokra is állandó kifejezéseket kezdett alkalmazni. A Jeromos előtti régi bibliafordításokban még *oraculum*ként (görögül *logion*ként) emlegetett melltáska a *rationale* megjelölést kapta, míg az *efod* a *superhumerale*, *humerale* átültetésben szerepelt. A máig nem teljesen tisztázott jelentésű *urim*ot és *tummim*ot a Vulgatában a *doctrina* és *veritas* szavakkal adták vissza.

A bibliai főpapi ruházat pontos ismeretére kutatásaik során nemcsak a szentírástudomány képviselőinek van szüksége, hanem a koraközépkor egyház-, liturgia- és művészettörténészeinek is. Ugyanis a fenti szentírási leírásban szerepeltetett főpapi díszekhez kísértetiesen hasonlító ornátusdarabok a X. századtól kezdve egészen a korai újkorig, sőt néhány esetben napjainkig is szerepelnek a katolikus egyház püspökeinek szertartási öltözetei között. A XX. század elejének nagy liturgiatörténésze, Joseph Braun jezsuita szerzetes máig mérvadó monográfiájában[474] már külön fejezetet szentelt a *rationalé*knak, s bő negyedszázaddal ezelőtt egy paderborni kutató, Klemens Honselmann önálló monográfiát állított össze a bibliai távlatokba visszanyúló főpapi dísz történetéről, összegyűjtve az öltözet történetéről szóló forrásokat, valamint számos képi ábrázolást.[475]

Először a fogalmakkal kell megismerkednünk. A miseruha felett viselt középkori díszített, textilből való, vagy textilanyagra rávarrt aranyhímzéses válldíszt német területeken nevezték elsősorban *rationalé*nak, Franciaországban a bibliai szóhasználatnak inkább megfelelő *superhumerale* kifejezést alkalmazták rá. Ott a szentírási mintának megfelelően a melltáskát megjelenítő ereklyetartó vagy ékkövekkel kirakott aranylap viselte a *rationale* nevet, ezt később *pectorale*ként említették a források. Az ereklyetartók *phylacterium* vagy *capsa* néven is előfordultak. Mindezeket Németországban szintén a *rationale* szóval illették, tehát ott két különböző tárgyat egy kifejezéssel határoztak meg.[476]

A középkorban is alkalmazott bibliai eredetű főpapi díszről az írásos hagyományon kívül számos képi ábrázolás, sőt néhány eredetiben is fennmaradt válldísz-*rationale* is tanúskodik. A legfontosabb képi emlékek a németországi főpapok sírkövei, valamint pecsétjei, a melldísz-*rationalé*kat pedig elsősorban franciaországi székesegyházak püspök- és pápaszobrain tanulmányozhatjuk. Ez utóbbiakból eredeti

---

[474] BRAUN 1907.

[475] HONSELMANN 1975. Korábbi monográfia: LUDWIG EISENHOFER: Das bischöfliche Rationale, seine Entstehung und seine Entwicklung. *Veröffentlichungen aus dem kirchenhistorischen Seminar München II/4.* München 1904.

[476] HONSELMANN 1975. 16—17.

példány sajnos nem maradt fenn. Kódexekben is megőrződött jó néhány képi ábrázolás a *rationale* különböző formáit viselő püspökökről.[477]

A *rationale* eredeténél manapság a bibliai minta követését hangsúlyozzák (így tesz Honselmann is), de az elmúlt évszázadokban több teória is napvilágot látott mintáiról. Létezett olyan vélemény, amely egy római tunikaszegélyből eredeztette, mások a miseruha (kazula) fejnyílásnál lévő széles, gallérszerű díszítéséből származtatták, megint mások a pápa fánum nevű liturgikus ruhadarabját tették meg előképnek, míg végül egyesek egy 6. században említett galliai püspöki pallium (tulajdonképpen stóla) példaadó szerepét emlegették.[478] Joseph Braun az ótestamentumi minta követésénél is fontosabbnak tartotta a válldísz viszonyát az érseki palliumhoz. Nézete szerint a püspöki ornátusdarabok között a *rationalé*val annak ellenpárját hozták létre, ruházata díszesebbé tétele végett számos olyan főpap viselni kívánta, akinek nem járt az érseki vállszalag. Fontos különbségek is voltak azonban a két liturgikus ruhadarab között: míg a pallium hatalmi-szakrális *jelvény* volt, amely a metropoliták joghatóságát és a pápához való kötődését jellemezte, addig a vállruha és a mellpajzs csupán *dísz*ként értékelhető, amellyel sem joghatóság, sem *exemptio*, sem más püspökök előtti rangelsőség nem járt. Olyan érsekek, pátriárkák is viselhették a *rationalé*t, akiknek palliumuk is volt: ezek akkor használták, amikor a vállszalag alkalmazása tiltott volt a liturgikus szabályok szerint.[479]

A Szentíráson kívül a késő antik és ókeresztény hagyományból megismert *rationalé*ról szóló legkorábbi biztos nyugati híradás két püspök levélváltása a X. század végéről: a tanítás és az igazságosság jelképének *(altaris speciale donum, doctrine videlicet et veritatis rationale vocatum)* használatát kérte a metzitől a halberstadti főpap. Az előbbi ennek a X. század közepe óta pápai engedélyből birtokában volt.[480] II. Agapitus pápa (955—946) beleegyezésének emlegetése fontos abból a szempontból,

---

[477] A legfontosabb a XI—XVI. századi eichstätti püspökök képeit fenntartó ún. *Gundekarianum.* L. uo. 14—22. kép.

[478] Az eredetetteóriákra l. BRAUN 1907. 694—695.

[479] L. pl. Poppo aquilejai pátriárka esetét (1027): HONSELMANN 1975. 107. (24. sz. forrás). A palliumra magára l. BRAUN magyarul is megjelent összefoglalását: BRAUN 1901. 207—276.

[480] HONSELMANN 1975. 106—107. (23. sz. forrás)

hogy a főpapi dísz használatának joga bizonyára pápai hozzájáruláshoz volt kötve, amit néhány fennmaradt forrás is megerősít.[481]

A XI. század első feléből már egy válldísz is fennmaradt: a híres bambergi *rationale*. Állandó viseléséből fakadó elhasználódása miatt már a XV. század folyamán egy harang alakú kazulára varrták fel, de még a XVII. század közepén is használták ilyen formában. Jelenleg a bambergi dómmúzeum egyik legféltettebb kincse.

A bambergi válldísz tulajdonképpen aranyszálakból van kihímezve és egy mell- és hátlapból, az azt övező szalagokból, valamint a két részt összetartó vállkorongokból áll. (A vállkorongok közötti rész szolgált fejnyílásul, amelyen át a püspök felölthette a *rationalé*t). A mell-lapon Salamonnak az Énekek énekéből ismert díszágyát ábrázolják, az új Salamon, Krisztus megjelenítésével és az egyház allegorikus szerepeltetésével. A gazdag szimbolikájú kompozíción számos apostol- és szentalak sorakozik, valamint jó néhány feliratot is el lehetett olvasni. Ezek között szerepel a *doctrina* és a *veritas* is. A háti részen a fő tematikát az apokalipszis bárányа szolgáltatja, ezen ábrázolás felett — eredetileg a váll felső részét és a nyak hátsó részét takarva — a világ bírája ül angyaloktól körülvéve. Az oldalszalagokon elől és hátul is három—három apostol félalakos képe van. A vállkorongokon két-két, egymással csókot váltó asszonyalak van kihímezve, az ó- és újszövetség jelképeként, s a bibliai *efod* példájára ezeket hat—hat mellkép veszi körül Izrael tizenkét törzsét ábrázolandó (1—2. kép).

Az évszázadokig használt *rationale* valószínűleg az első bambergi püspök, I. Eberhard (1007—1040) számára készült, talán még II. Henrik (német király 1002—1024, császár 1014-től) korában. A helyi székesegyház püspöksírjain azonban nemigen ábrázolták, ennek oka a bambergi püspök által 1053-ban rendkívüli kiváltságként elnyert pallium használata volt, hiszen ez az insignium jelentőségben megelőzte a válldíszt, s így azt faragták ki az emlékműveken. A bambergi *rationale* azonban

[481] L. pl. Poppo pátriárka esetét: 6. jz.; II. Ince pápa a *rationale* viselésének jogát adja a paderborni püspöknek (1133): HONSELMANN 1975. 119—120. (41. sz. forrás); Ugyanezen pápa a *rationale* viselésének jogát adományozza a lüttichi (liegei) püspöknek (1135): uo. 120—121. (43. sz. forrás)

példaként szolgált a fennmaradt textil- és aranyhímzéses, XIV. századi regensburgi válldísz (3. kép), ill. egy későbbi, ma Münchenben őrzött példány számára is.[482]

A minket különösen is érdeklő XI. század első feléből még két kortárs, a bambergitől eltérő *rationale*ábrázolás maradt fenn: mindkettő Sigebert mindeni püspöké (1022—1036). A főpap egy *lectionarium* dedikációs képén egy vállszalaggal feldíszítve ül, amelyen két vállkorong, s azokból kiinduló szalagok látszanak. Tehát itt nem az egész mellet és hátat beborító díszruháról, hanem egy, a palliumhoz hasonlóan csak azokat körbevevő szalagról van szó. Ugyanez a *rationale* látszik a könyv elefántcsontból készült tábláján, ahol annak díszítése is felismerhető, s a függőleges szalagok bojtokba végződnek (4—5. kép).[483]

Számos püspökségnél csak a fennmaradt pecsétekből tudjuk meg, hogy bírtak a mell- vagy válldísz viselésének kiváltságával.[484] Ezek száma igen nagy, a német egyházmegyék közül huszonötről mutatható ki a XI—XIV. században a *rationale* használata. A főpapok között érsekek is voltak, ők a pallium felett viselték a nyakhoz igen közelálló mellpajzsot vagy ereklyetartót (8. és 10. kép), de válldíszük is lehetett. Az ornátusdíszt ábrázolták az egyes püspökségek patrónusainak képein vagy szobrain, s egyes egyházmegyékben különféle legendás ízű történetek is terjedtek a váll- vagy melldísz elnyerésének körülményeiről. (Eichstätt például a mainzi egyháztartomány első szuffragáneus püspökségének tekintette magát, s a főpapi díszt történetietlenül magával a Germániát megtérítő Szent Bonifáccal hozta kapcsolatba).

A válldísz-*rationalé*k három fő típusba sorolhatók: voltak a hát felső részét és a mellet beborító, vállkorongokkal összefogott, szélein oldalszalagokkal kiképzett, az *efod (superhumerale)* bibliai leírását hitelesen megvalósítani kívánó példányok (mint amilyen a bambergi vagy a regensburgi, de a valóságban Eichstättben is ilyet használhattak). Ezeket olykor széleiken drágakövekkel, keresztekkel és apró csengőkkel díszítették (ez utóbbival bibliai mintára, a felső tunika szentírási leírására emlékeztetve),

---

[482] A bambergi *rationalé*ra l. BRAUN 1907. 688—689.; HONSELMANN 1975. 1. és 2. képhez tartozó leírás; RENATE BAUMGÄRTEL-FLEISCHMANN: Rationale der Bamberger Bischöfe. In: Kaiser Heinrich II. (1002—1024). Hrsg. v. JOSEF KIRMEIER et alii. Stuttgart 2002. 386—387.; MAROSI 2002. (Casula) 108.

[483] A mindeni *rationalé*ra l. HONSELMANN 1975. 13. és 29. képhez tartozó leírás.

[484] A *rationalé*t is ábrázoló püspökpecsétekre l. uo. 73—90.

erre jó példát nyújt a csak XVII. századi rajzból ismert XII. századi paderborni válldísz. Feliratai között a szentírási urimot és tummimot jelentő *doctrina* és *veritas* szavak is gyakran előfordultak (a paderborni példány rajzára l. a 7. képet).[485] A második típusba az Y-formájú palliumra emlékeztető, csak annál rövidebb és szélesebb mellső szalaggal rendelkező válldíszek sorolhatók (l. az eichstätti *Gundekarianum* első lapjának bal felső püspökábrázolását: 6. kép). A harmadik fajtát a Sigebert mindeni püspök által viselt típus képviseli: T-formájú palliumra hasonlítva a felsőkart és a mell, valamint a hát felső részét övezte, s nem középen, hanem oldalt volt két lecsüngő, rövid szalagja.

A nagy értékű ornátusdarabok évszázadokig használatban lehettek, ennek ellentmondani látszik az ábrázolások sokfélesége a síremlékeken, pecséteken és a könyvfestészeti emlékeken (az eichstätti *Gundekarianum*ra l. a 6. képet). Ezt a sokféle, a valóságnak nem mindig megfelelő ábrázolást a kérdés szakértői, Braun és Honselmann a művészi szabadsággal és a variációs kényszerrel magyarázzák.

A válldísz-*rationale* egy kelet-közép-európai püspökségbe, Krakkóba is eljutott. Az itteni példányt a XIV. század végén adta a helyi főpásztornak Hedvig királynő. Kiképzése erősen különbözik a nyugat-európaiaktól: két, a vállon fekvő szalagból áll, amely aranyozott tárcsák formájában összeér a mellen és a háton is. Az Isten báránya ábrázolást hordozó tárcsákból két-két keskenyebb, aranybojtos, lecsüngő szalag indul ki. Az ornátusdarabon mások mellett a *veritas* és a *doctrina* szavakat olvashatjuk.[486]

A püspöki válldísz használatának hanyatlása már az érett középkor századaiban megkezdődött, de viselése igazán a reformáció és ellenreformáció idején szorult vissza, ekkor tűnt el például Bambergből vagy Regensburgból. Ma már csak azokban a püspökségekben használják, amelyek a koraújkorban vagy a XIX. században ismételt pápai megerősítést nyertek a viselés jogához (Eichstätt, Nancy—Toul), vagy amelyeknél a középkori darab jó állapotban érte meg napjainkat (Krakkó). Érdekes módon a manapság is *rationalé*t használó négy főpap közül kettő érsek-metropolitai rangot szerzett a XX. században (Paderborn, Krakkó), így válldíszüket a palliummal konkuráló módon viselik a megengedett egyházi ünnepeken. A ma is használt

[485] Még l. HONSELMANN 1975. 26. képhez tartozó leírás.

[486] A krakkói *rationalé*ra l. BRAUN 1907. 685.; HONSELMANN 1975. 6. és 7. képhez tartozó leírás.

ornátusdarabok közül három egyébként az újkorban vagy egyenesen a modern korban készült.[487]

A főpapi ruha történetének monográfusa, Honselmann a válldísz-*rationalé*khoz hasonló jelentőséget tulajdonít a melldísz (-pajzs)-*rationalé*knak is. Mint láttuk, ezek felelnek meg valójában a bibliai értelmű melltáskának, s a Vulgata csak ezekre alkalmazta a *rationale* megnevezést. Az aranyból való, drágakő-díszítéses ereklyetartók a zsidó főpapi ornátusok utánzásának idején, tehát a X—XI. században gyakran mell-lap formát öltöttek, s olykor együtt szerepeltek a vállruhákkal (mint például a halberstadti püspöknél, aki a XI. században mindkettő birtokában volt),[488] míg máskor olyan német püspökségekről hallunk, amelyekben bizonyosan használtak ilyeneket.[489] Az értékes mellpajzsok nemcsak Nyugat-Európából származhattak: Gebhard salzburgi érseknek (1060—1088) bizánci ajándékként volt birtokában egy nagyért ékű, aranyláncon függő, arannyal és drágakövekkel díszített *rationale*, amely sajnos korán elveszett.[490] Az is bizonyos, hogy a válldísz mellett a franciaországi Reims érsekei, a francia királyokat koronázó főpapok sokáig használtak láncon függő, tizenkét drágakővel ékesített mellpajzs-*rationalé*t is, írott források tanúsítják, hogy a XVI. század elejéig két ilyen — egy nagyobb és egy kisebb — főpapi dísz állt alkalmazásban

---

[487] A válldísz-*rationalé*kra l. BRAUN 1907. 676—697.; HONSELMANN 1975. 11—29., 41—63.

[488] II. Burchard halberstadti püspök *abiectoque superhumerali et rationali* palliumot kezdett használni, ahogy arról a mainzi érsek tudósít 1063-ban a pápához írt panaszlevelében. HONSELMANN 1975. 110. (29. sz. forrás)

[489] A speyeri püspökségben 1054-ben volt egy *rationale auro et gemmis ornatum.* Uo. 110. (28. sz. forrás)

[490] Egy admonti krónikás írja a XII—XIII. század fordulóján az 1090-es évek invesztitúraküzdelmének eseményeiről: *Rex Heinricus Perhtoldum quendam sui erroris consentaneum in cubile Salzpurgensis ecclesiae ingessit, qui et eiusdem ecclesiae thesaurum ditissimum dissipavit, et multa nostrae Admuntensis ecclesia ornamenta cum nonnullis sanctorum pignoribus diripuit, ipsum vero locum nostrum fere ad solitudinem redegit. Inter cetera preciosa quae tunc temporis idem intrusus seu exepiscopus nobis abstulit,* rationale unum ex auro et gemmis preciosissimis intextum, aureis catenulis dependens, pene mille marcarum precio estimatum, *quod imperator Greciae fundatori nostro Gebehardo archiepiscopo, dum legatione cesaris illo functus filium eius baptizasset, pro munere donaverat, iussit prefatus Perhtoldus exponi militibus suis hoc largiturus.* MGH. SS. IX. 39. (Kiemelés tőlünk — T. G.) Idézi: HONSELMANN 1975. 111. (31. sz. forrás)

a katedrálisban.[491] A melldíszeket később *pectoralé*nak kezdték nevezni, ilyen néven a XIV. század közepén előkerülnek avignoni pápai kincstári jegyzékekben és prágai inventáriumokban is.[492]

A XI. század eleje óta ábrázolásokon is szerepelnek a melldíszek: számos alkalommal találkozunk olyan pápaszobrokkal francia katedrálisoknál vagy éppen Bambergben, ahol a főpapokat tizenkét drágakővel ékesített, láncon lógó arany mellpajzs-*rationalé*val ábrázolják (9. kép). Ugyanígy angol székesegyházak püspökszobrainál is feltűnik a *pectorale*.[493] A Honselmann által összegyűjtött németországi püspökpecsétek java részén is a válldísz-*rationale* mellett, vagy inkább helyett melldíszt figyelhetünk meg, nagy formai gazdagságban. Ezeket legtöbbször nem láncon lógva ábrázolták, hanem a nyakhoz közel rögzítve, de a láncos felfüggesztésre is találhatunk példákat (10. kép). Németországban könyvfestészeti emlékeken is előkerül a nyakhoz közel elhelyezett melldísz (8. kép). Feltételezik, hogy a főpapi ornátus fejlődése során a melldísz-*rationalé*k, *pectoralé*k voltak a közvetlen elődei, előképei a késő középkorban feltűnő, s később általánosan elterjedt püspöki mellkereszteknek. Eredeti példány a drága ékszerekből nem maradt fenn.[494]

A nemzetközi kutatás térségünkből csak a krakkói ornátusdíszt és a prágai *pectorale*-említéseket tartja számon, s nem látszik tudni a legfontosabb középkori magyarországi elbeszélő forrás, a XIV. századi krónikaszerkesztmény *rationalé*kat említő passzusáról. Ennek 66. fejezetében olvashatjuk, hogy Szent István a bolgárok és szlávok hercege, Keán legyőzése után annak kincstárát is megszerezte, s „e sokféle kincsből Szent István király igen meggazdagodva az általa alapított fehérvári bazilikát aranyoltárokkal, keresztekkel és kelyhekkel, tiszta arannyal és nagyon értékes kövekkel ékesített főpapi ruhákkal gyarapította és látta el… Egyebek között e fehérvári egyháznak örök emlékezetre méltó adományokat tett, tudniillik két *rationalé*t, amelyek mindegyike 74 márka tiszta arannyal és drágakövekkel átszőtt szegélyt tartalmazott. Ezeket Szent Benedek, a római szentegyház főpapja Szent István király kérésére a

[491] Uo. 126. (48. sz. forrás), 142. (68. sz. forrás)

[492] Uo. 132—139. (59—64. sz. forrás), 140—141. (65. sz. forrás)

[493] Uo. 53—55. sz. kép.

[494] A melldísz-*rationalé*kra l. BRAUN 1907. 697—700.; HONSELMANN 1975. 29—37., 64—72.

hatalom olyan kiváltságával látta el, hogy aki a mise végzésekor ezeket használja, törvényesen felkenheti, megkoronázhatja és karddal övezheti a királyt”.[495]

A fehérvári egyház kincseivel először az 1070—1090-es évek táján keletkezett nagyobbik Szent István-legenda foglalkozott: Gizelláról írva az egyházaknak adott keresztekről, edényekről és csodásan szőtt paramentumokról esik szó, a fehérvári bazilika kincsei között pedig az oltárdíszekről, az edényekről, a bazilika liturgikus teréről, faragott szentélyrekesztőkről, márványpadozatról, nemesfém oltárburkolatokról, valamint az oltár feletti cibóriumról olvashatunk.[496] A *Legenda maior*t követően íródott kisebbik Szent István-legenda gyöngyökkel díszített, színarany ereklyetartókról *(philacteria)* emlékezett meg a fehérvári egyház kapcsán.[497] A XI. század legvégén, esetleg a XII. század legelején létrejött Hartvik-féle Szent István-legenda pedig a nagyobbikat követte a bazilika leírásában, jócskán kibővítve azt a fehérvári egyházi kiváltságok részletezésével.[498] A művészettörténeti kutatás megállapításai szerint a krónikaszerkesztmény az István-legendák által hagyományozott képet örökítette tovább, a *rationalé*król szóló elbeszéléssel újabb részletet fűzve a toposzszerű felsoroláshoz.[499] A filológiai kutatás is felhívta a figyelmet a krónikaszöveg és a nagyobbik István-legenda közötti szövegszerű kapcsolatokra,[500] sőt volt, aki a 66. krónikafejezet egészét a

---

[495] *Ex hac itaque gaza multiplici sanctus rex Stephanus plurimum locupletatus Albensem Basilicam, quam ipse fundaverat, aureis altaribus, crucibus quoque et calicibus, indumentis etiam pontificalibus contextis auro purissimo et lapidibus pretiosissimis copiavit ac ditavit… Inter cetera vero dedit eidem Albensi ecclesie quedam donaria sempiterne memorie digna, duo scilicet racionalia, quorum utrumque habebat oram contextam septuaginta quatuor marcis auri purissimi et lapidibus pretiosis, que Beatus Benedictus sancte Romane ecclesie pontifex ad preces Sancti Stephani regis tante auctoritatis privilegio insignivit, ut quicunque in celebrando missam eis uteretur, legittime posset regem inungere, coronare et gladio accingere.* SRH I. 316. A jelentéktelen módosításokkal közölt fordítást l. KRISTÓ GYULÁtól: ÁKÍF 373—374.

[496] SRH II. 385., 385—386.; ÁKÍF 285—286., 287.

[497] SRH II. 396.; ÁKÍF 306—307.

[498] SRH II. 417—418., ÁKÍF 328—329.

[499] MAROSI ERNŐ: Szent István korának képe a művészettörténet-írásban. In: Szent István és az államalapítás 306—348., különösen 307—311., 335.

[500] CSÓKA 1967. 597.

magyar középkorkutatásban „fantomként” elő-előtűnő ún. elveszett Szent István-legendára vezette vissza.[501]

A *rationalé*kat emlegető krónikarészről Hóman Bálint még úgy vélekedett, hogy az általa Szent László király (1077—1095) korára tett ősgesta részét képezte,[502] de a XX. század közepétől egyre inkább megerősödött az az álláspont, amelyik a 66. fejezet egészét vagy legalábbis annak fehérvári vonatkozású egyházi híreit az V. István (1270—1272) korában a magyar krónikatörzset saját koráig folytató, ill. bővítő, egykor fehérvári őrkanonokként és kincstárnokként (1248—1251) tevékenykedő Ákos mesterre vezette vissza.[503] Csóka J. Lajos tagadta ezt a kapcsolatot,[504] míg mások a XII. század második felére keltezték a vonatkozó híradás létrejöttét.[505] Megint mások általánosságban említettek Árpád-kori krónikás interpolátort a vonatkozó szakasz szerzőjeként.[506]

Az utóbbi évtizedek hazai kutatása nemcsak a vonatkozó krónikahely datálását próbálta meg, hanem kísérletet tett a *rationalé*kat említő passzus magyarázatára is. Közel négy évtizeddel ezelőtt Kovács Éva szólt hozzá a kérdéshez. Ő arra hívta fel a figyelmet, hogy ilyen díszt csak püspököknek, püspökségeknek volt szokás adományozni, s Székesfehérvár csak prépostság volt. Kételkedett — említés és rokon emlék hiányában — a drágakövekkel díszített aranyszövet létezésében is. Végül is

---

[501] MACARTNEY 1953. 123.

[502] HÓMAN 1925. 97.

[503] GYÖRFFY (1948) 1993. 155—161.; HORVÁTH 1954. 341—342.; MÁLYUSZ 1971. 15—18.; JOHANNES DE THUROCZ: Chronica Hungarorum. II. Commentarii. I. Comp. ELEMÉR MÁLYUSZ adiuv. JULIO KRISTÓ. *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova VIII.* Bp. 1988. 256—258.; KRISTÓ 2002. 68. stb. A 66. krónikafejezet egészének datálására l. KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 101—103.

[504] L. 500. jz.

[505] KRISTÓ GYULA: I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 40 (1972) 51—74., különösen 60., 62. (Megjelent még: KRISTÓ 2000. [Szent István] 195—227.)

[506] GERICS 1990. 78.

elfogadta a vállruha egykori létezését, de használatát csak az esztergomi érsekről tudta elképzelni.[507]

Néhány évvel később — Ákos mesterről közölve monográfiát — Mályusz Elemér foglalkozott a *rationalé*kkal. Nézete szerint „jogi igényei igazolására” a szerző „hivatkozik a múltra ott is, ahol a történelem nem igazolja törekvéseit. Nem családi érdekek ösztönözték a tények módosítására, hanem egyházi tisztségéből származók”. Székesfehérvár kapcsán az egykori posztjához, az őrkanonokihoz kapcsolódó valós vagy elferdített tényekről szólt. Mályusz — valószínűleg a korábbi magyarországi liturgiai irodalmat félreértve — szabatos leírását adja a válldísz-*rationalé*knak, azonban ezek másik neveként tünteti fel a *pectoralé*t. A krónikabeli leírásból a Benedek pápára vonatkozó részeket, állítólagos privilégiumának meglétét nem tartotta valósnak, de a szerepét felértékelendő szentnek nyilvánított főpapot VIII. Benedekkel (1012—1024), vagy IX. Benedekkel (1032—1045, 1047—1048) vélte azonosíthatónak. Véleménye szerint a *rationalé*khoz kapcsolódó állítólagos kiváltság leírásával Ákos mester „saját egykori királykoronázó hatáskörének gondolatával játszik”. Végső soron a vonatkozó leírással a krónikaíró „a saját tekintélyének növelésére alkalmas állítást kockáztatott meg”.[508]

A Szent István királyról (1001—1038) nagyszabású alkotást közzé tévő Györffy György, Ákos mester egykori „felfedezője” is állást foglalt a fehérvári egyház állítólagos díszruháival kapcsolatban. Ő is — hibásan — a *pectoralé*val azonosította a válldísz-*rationalé*kat, de mindemellett érdekes véleményének adott hangot: „egy 15 kiló súlyú kincses racionále azonban már közelebb áll a bizánci uralkodóház tagjai által viselt loroszhoz, ill. thorakionhoz, így bizánci ajándékot sejtet.” Ő elfogadta egy VIII. Benedek pápához köthető kiváltságlevél létét, csak azt tagadta, hogy a *rationale*-kiváltság ebben szerepelhetett-e. Véleménye szerint „inkább Ákos kapcsolta össze a tárgyat a kiváltságlevéllel”.[509]

Több mint egy évtizeddel később Gerics József nyilvánított véleményt a *rationalé*kat említő krónikaszakasszal kapcsolatban. A díszruhákhoz kapcsolódó

---

[507] KOVÁCS 1967. 157—158.

[508] MÁLYUSZ 1971. 15., 16—18. Idézetek: 15., 18.

[509] GYÖRFFY 1977. 317.

koronázási kiváltságról kifejtette, hogy kétségtelen, hogy „itt a fehérvári káptalan számára csak igényelt felhatalmazásról van szó, amely mindenek előtt az esztergomi érsek jogát csorbította volna”. A „miseruhákhoz” fűződő állítólagos királyavató privilégium mintáját a francia Saint-Denis-i apátság Nagy Károlyra visszavitt, 1165 utáni korlátlan egyházi és világi jogigényeiben kereste. Szent Benedek pápa említését pedig II. Henrik császár egyik XII. századi *vitá*jából[510] vélte eredeztethetőnek, ahol felváltva fordul elő VIII. Benedek pápa és Szent Benedek apát, s „a krónikás interpolátor Henrik életrajzát olvasva, összetévesztette őket, és tette meg szentnek az apát helyett a pápát”.[511]

Az addigi magyar szakirodalomnál részletesebben tárta fel — Mario Righetti olasz tudós munkája alapján[512] — a *rationale* mint liturgikus ruhadarab történetét Érszegi Géza. Ő valóságosnak fogadta el a fehérvári vállruhák létezését, s nézete szerint „talán az sem lehet kétséges, hogy első királyunk kérésére ezt Benedek pápa engedélyezte”. Ő azonban VIII. helyett IX. Benedekre gondolt, aki az 1030-as évek során adományozhatta az akkor elkészülő fehérvári bazilikának a liturgikus dísz viselésének jogát. (Az első pápai adományozás egyébként is csak 1027-ben történt az aquileiai pátriárkának).[513] A két *rationale* azonban a fehérvári egyházé, s nem a préposté lett, s a területileg illetékes veszprémi püspök, valamint a bazilika felett joghatóságot gyakorló esztergomi érsek hordhatta a király és királyné koronázásakor.[514]

Komoly figyelmet érdemelnek Marosi Ernő megnyilatkozásai a fehérvári ornátusdíszekkel kapcsolatban. Kovács Éva egyik 1988-as írásából derült ki, hogy az egykoron zárt, harang alakú kazulaként létrehozott koronázási palást mellrészén lévő négyzetes képről (amelyet a miseruha széthasítása jórészt megsemmisített, csak a keretezése maradt meg az ornátusdarabon) Marosi úgy vélekedett, hogy az „ószövetségi

---

[510] MGH. SS. IV. 807.

[511] GERICS 1990. 78.

[512] MARIO RIGHETTI: Manuale di storia liturgica. I—IV. Milano 1955.

[513] L. 479. jz.

[514] ÉRSZEGI GÉZA: A székesfehérvári Boldogasszony-egyház kiváltságairól. In: A székesfehérvári Boldogasszony Bazilia történeti jelentősége. Szerk. FARKAS GÁBOR. *Közlemények Székesfehérvár város történetéből III.* Székesfehérvár 1996. 115—142., különösen 124—126. Idézet: 125.

főpap ruházatának egyik részéből származó rationalera utalhat”.[515] Tóth Endre szerint a négyzetes képmezőben keresztábrázolás volt látható, és így „nem hozhatjuk összefüggésbe a főpapi viselet rationaléjával”.[516] 2002-ben Marosi Ernő azonban már úgy foglalt állást, hogy a krónika szövegében szereplő *rationalé*knak nem feleltethető meg a kazulán lévő négyzetes kép, hiszen „amikor a kérdéses passzus a krónika szövegébe került, a palástról ezt a részletet már eltávolították”.[517]

Ugyanebben az írásában azonban más vonatkozó gondolatokat is közölt: a palástón lévő „Christus victor-mandorla mintegy a nyakban függ, éppúgy ahogyan a mellen — szinte mellkeresztet vagy enkolpiont alkotva — a négyzetes Keresztrefeszítés-lap. A vállrészek egy ezzel derékszöget bezáró tengely mentén, legyezőszerűen csatlakoznak. A képi dísz hasonló elrendezésére középkori rationalékon találunk.” Nézete szerint a bambergi válldísz és rokonai „igen erősen emlékeztetnek a székesfehérvári miseruhára, amelynek a bambergi példány hímzéstechnikában, stílusban, a feliratok szövegében és ductusában is közeli fiatalabb rokona. Az egyezés nem tökéletes; mindenesetre a tizenkét apostol s a próféták… a miseruhán is jelen vannak…”. A középkori *rationale*-ábrázolások ismerete nagy szerepet játszhatott a kazula képi programjának megalkotásakor. „Ez az elrendezés olyan nevezetes lehetett, hogy a krónikaszövegbe is bekerült. Véleményünk szerint a rationale elnevezés ráillik a palástra, amely így az egyik olyan nevezetes főpapi öltözék, amelyhez a királykoronázás privilégiuma fűződik. Palásttá alakításának talán az az előnye is meglehetett, hogy ne bárkinek, csakis az esztergomi érseknek legyen lehetősége királyt koronázni”.[518]

Rövid szemlénkből kiderülhet: a kutatás nem jutott egységes álláspontra a fehérvári ornátusdarabok kapcsán. Voltak, akik az egész Ákos mester-féle történetet hamisnak, idegen mintákból származóknak vélték, s voltak, akik a *rationalé*k létezésében nem kételkedve, azokat hol a fehérvári egyházhoz, hol egyszersmind

---

[515] KOVÁCS ÉVA: Iconismus casulae Sancti Stephani regis. (Vázlat). In: Szent István és kora 133—144., különösen 141. 13. jz. (Megjelent még: KOVÁCS 1998. 401—414.)

[516] TÓTH 1997. 27.

[517] MAROSI 2002. (Casula) 93.

[518] Uo. 108—109.

valamelyik püspöki rendű magyar főpaphoz (általában az esztergomi érsekhez) kapcsolták. Az utóbbi években pedig tekintélyes képviseletet nyert a(z egyik) fehérvári főpapi dísz és a koronázási palást azonosíthatósága is. Mindezek után ideje rátérni arra, hogy magunk hogyan képzeljük el a szerintünk bizonyosan létező ornátusdarabokról tudósító krónikaszakasz értelmezését. Ehhez először annak híranyagát különítjük el, s egyenként vizsgáljuk meg a közölt információk valóságtartalmát:

Szent István király korában Szent Benedek pápa olyan kiváltsággal látta el a fehérvári egyháznak adott rationalékat, hogy abban bárki királyt kenhet fel és koronázhat. Ebből az utolsóként említett információ, a bárki általi királlyá felkenés, ill. koronázás nyilvánvalóan a krónikás, Ákos mester túlzása, valószínűleg az esztergomi érsek szerepét akarta csökkenteni, viszonylagossá tenni. Ismeretes, hogy éppen Ákos fehérvári őrkanonoki és kincstárnoki (1248—1251) működése idején alakult ki súlyos viszály Báncsa István esztergomi érsek (1243—1253) és a fehérvári prépostság között, hiszen a királyi főegyházban nem engedték az érseket palliumban misézni, s nem vettek részt tartományi zsinatán sem. 1250. július 9-én IV. Ince pápa (1243—1254) maga elé idézte a prépostot és a káptalant, hogy Báncsa István feljelentésére eljárásukra magyarázatot adjanak.[519] Ez a konfliktus mély nyomokat hagyhatott a krónikaszerzőben, s talán ezért vitatta el a koronázás jogát az esztergomi főpaptól. Benedek pápa szentté nyilvánítása pedig éppen felértékelése miatt volt fontos, s nem hisszük, hogy itt idegen forrásra támaszkodott volna.

Kovács Éva nézetét osztjuk a ornátusdarabok tulajdonosának kiléte tárgyában: mivel az egyháztörténetben nincs arra példa, hogy püspöknél alacsonyabb rangú egyházi méltóság, püspökségnél jelentéktelenebb egyházi intézmény jutott volna a *rationalé*k birtokába, így annak birtokosát jogosan láthatjuk az ország egyházfőjében, az esztergomi érsekben, s nem a fehérvári egyházban. Az érsek a pallium helyett

[519] Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. I—IV. Bp. 1896—1908. I. 129. Az ügyre l. SEBESTYÉN JÓZSEF: A székesfehérvári prépostság és káptalan egyházi kiváltságai. In: *Századok* 59 (1925) 376—395., 60 (1926) 462—497., különösen 390.

használhatta a Fehérváron őrzött ornátusdarabot a királykoronázás szertartásánál, ahol az érseki vállszalag alkalmazása valószínűleg nem volt lehetséges.[520]

A *rationalé*k Szent István korában történő, VIII. vagy IX. Benedek általi adományozása azonban könnyen a valóságot tükrözheti. Említettük, hogy a bambergi püspökség 1007. évi alapítása után hamarosan elnyerhette a főpapi dísz viselésének kiváltságát, a Bamberggel szoros kapcsolatokat ápoló, az egyházmegye létrehozásánál (1007),[521] a székesegyház felszentelésén (1012)[522] is résztvevő As(e)rik-Anasztáz esztergomi érsek — királyi kéréssel megtámogatva — könnyen az ott megismert *rationale* birtokába juthatott a pápa jóvoltából. Magunk a *terminus post quem*et nem tennénk 1027, az aquileiai pátriárka vonatkozó kérésének teljesítése utánra, hiszen már korábban is feldíszíthették a vállruhával a magyar érseket. Erre példának okáért jó alkalmat szolgáltathatott a bambergi Szent István-templom 1020. április 24-i felszentelése, ahol VIII. Benedek pápának 72 püspök segédkezett.[523] Ez jóval nagyobb szám, mint a birodalomban tevékenykedő főpásztorok összlétszáma, tehát külföldi püspökök jelenléte is bizonyos, s valószínű, hogy — mint minden addig lezajlott nagyobb bambergi egyházi eseményen — magyar egyházi küldöttség is jelen volt.

Két rationale volt, amelyek mindegyike 74 márka tiszta arannyal és drágakövekkel átszőtt szegélyt tartalmazott. A híradás a 74 márkáról (= 17 kilogramm) krónikás túlzás, a válldíszek értékét akarta még jobban kidomborítani. Ha esetleg elfogadnánk a fentebbi hipotézist, hogy Magyarországra még Szent István idejében, esetleg II. Henrik császárra, vagy Bambergre visszamenő kapcsolatok útján[524] jutott egy *rationale*, akkor viszont a leírás drágaköveket említő eleme okoz zavart. Ugyanis a XI. századból ismert

---

[520] Arra, hogy az érsekek a korai középkorban csak rendkívül kevés egyházi ünnepen viselhették palliumukat l. BRAUN 1901. 231—237.

[521] DHA I. 43.

[522] ÁKÍF 106.

[523] Az eseményre l. TÓTH 1997. 24., 57. 182. jz. VIII. Benedek németországi tartózkodására, s ott az általa püspökségeknek adott privilégiumokra még l. KLAUS-JÜRGEN HERRMANN: Das Tuskulanerpapsttum (1012—1046). (Benedikt VIII., Johannes XIX., Benedikt IX.). *Päpste und Papsttum 4.* Stuttgart 1973. 32—35.

[524] A jogar II. Henriktől való eredete éppen a közelmúltban bizonyosodott be. Minderre l. TÓTH ENDRE: A magyar koronázási jogar. In: Makk-emlékkönyv 593—616.

válldíszek: az aranyhímzéses bambergi példány (1—2. kép), ill. a Sigebert mindeni püspök-féle ornátusdarab (4—5. kép) nem volt kövekkel ékesítve a szélén. Joggal írhatta Kovács Éva, hogy „drágakövekkel díszített aranyszövet sincs azok között az emlékek között, amelyek Istvánnal kapcsolatosak, sőt tágabb körben az ezekkel rokon német emlékek között sem.”[525]

A XII. század első harmadából azonban rendelkezünk ilyen leírásnak megfelelő *rationalé*val, igaz, nem eredetiben, hanem képi ábrázoláson (7. kép). Az első paderborni vállruha 1:1 arányú rajza a Vatikáni Könyvtárban maradt ránk 1666-ból. A minden bizonnyal aranyhímzéses darab széleit lecsüngő harangocskák, gemmák, kameák és keresztek díszítették. A válldísz klasszikus *rationale*, vállkorongokkal, elől és hátul párhuzamosan lelógó szalagokkal, mell- és hátrésszel, valamint a *doctrina* és *veritas* szavakkal.[526] Ennélfogva elképzelhető, hogy maga az esztergomi érseknek jutatott kiváltság István-kori, de az Ákos mester által egykor őrzött ornátusdísz(ek) valamivel későbbi(ek) volt(ak). Második lehetőségként elképzelhető, hogy kiváltság XI. század eleji mivolta esetén egy, a bambergihez hasonló, gazdag szimbolikájú, aranyhímzéses darabot (amely Németországban, ill. a koronázási kazulát kibocsátó itthoni műhelyben is készülhetett) később díszítettek fel ékkövekkel. Mivel a krónikában két ornátusdíszről van szó, lehetséges, hogy az egyik István-kori, a másik a paderbornihoz időben, kidolgozásban közel álló példány lehetett. Ha Magyarországon készítették el a vállruhákat, akkor a mintát minden időben német földön kereshették, hiszen igazán ott terjedt el a főpapi dísz.

E helyen kell állást foglalnunk a fehérvári *rationalé*k és a koronázási palást azonosíthatóságának tárgyában. Fentebb bemutattuk a Braun által felállított tipológiát, ezek egyikének sem felel meg a palást, sem eredeti kazula formájában, sem későbbi átalakított mivoltában. A válldíszek sajátosságai: a vállkorongok, oldalszalagok, feliratai, avagy a palliumhoz hasonló kiképzés egyike sem jellemzi. A palástot ezen kívül sohasem díszítették ékkövekkel, tehát ebben is különbözik a krónikás leírás főpapi ruháitól. Végül a palást a XIII. század második felében már bizonnyal a *megkoronázandó* felöltöztetésére szolgált, s nem a *koronázást végző* viseletéhez

[525] KOVÁCS 1967. 158.

[526] L. 485. jz.

tartozott.[527] A *rationalé*k és a kazulából átalakított palást azonban eredetileg valószínűleg egy együtteshez, az egyedül a koronázásnál használt fehérvári liturgikus paramentumokhoz, a Szent Istvánhoz joggal vagy alaptalanul kötött szakrális ruházatokhoz tartozhattak.[528] Ez adhatja magyarázatát annak, hogy az esztergomi érseknek, talán már István kortársának és hosszú évtizedekig munkatársának, As(e)rik-Anasztáznak készült *rationale* Székesfehérvárra kerülhetett, s ott őrizték a kincstárban.

Kérdés, hogy Magyarországon csupán válldísz-*rationalé*k létezhettek-e? Régóta ismeretes a magyar tudományosságban, hogy a prágai dóm kincstárában 1355-ben Szent István magyar király kardját *(gladius beati Stephani regis Ungarorum cum manubrio eburneo)* őrizték. A fegyver a mai napig fennmaradt. A cseh főváros székesegyházi inventáriumában szereplő kard a kutatás általánosnak tekinthető állásfoglalása szerint 1270-ben kerülhetett Prágába, Anna macsói hercegné jóvoltából, aki bátyja, V. István (1270—1272) trónralépte után — apja jóvoltából — számos kincset vitt magával vejéhez, II. Ottokár cseh királyhoz (1253—1278).[529]

Az 1355. évi kincstári jegyzékben azonban egy másik magyar vonatkozású adat is szerepel: „Szent István magyar király ezüst*pectoralé*ja görög betűkkel, amelyben Szent István első vértanú ujjperce és az Úr keresztfájának egy darabkája van”.[530] Bár a kincsjegyzék nem az *insignia pontificalia* között sorolja fel, a melldísz-*rationalé*k történetéről fentebb mondottak alapján kevés kétségünk lehet afelől, hogy a fogalom ráillik az István nevéhez kötött ereklyetartóra. Hogy az államalapító király szerette az ereklyéket, azt kortárs forrás bizonyítja, miként azt is, hogy a nevéhez kapcsolt tárgyakat harmadik utóda, I. András király (1046—1060) uralkodása elején összegyűjteni rendelte.[531] De az is elképzelhető, hogy XI. századi magyar főpapnak

---

[527] A palástra összefoglalóan l. MAROSI 2002. (Casula); LOVAG ZSUZSA: A magyar koronázási palást kutatástörténete. In: Koronázó palást 9—20.

[528] Erre l. MAROSI 2002. (Casula) 89—93.

[529] DEÉR 1966. 266—267.; SZŰCS 1993. 140—141.; FODOR ISTVÁN: Szent István prágai kardja. In: Koronák, koronázási jelvények 49—72.

[530] *Pectorale argenteum cum graecis litteris beati Stephani, regis Ungarorum, in quo est articulus digiti beati Stephani protomartyris et particula de ligno domini.* Idézi: HONSELMANN 1975. 140. (65. sz. forrás)

[531] A namuri Szent Albán-egyház alapítása: ÁKÍF 226—228.

küldött bizánci ajándékról van szó, ennek párhuzamát ismerjük a XI. századból,[532] s csak régisége miatt kapcsolták Szent István nevéhez még eredeti őrzési helyén.

A legelső prágai inventárium, az 1354. évi egyébként a székesegyházi kincstár birtokában *két rationalé*t említ: egy gyöngyökkel díszített püspökit, s egy gyöngyökkel ékesített diakónusit.[533] A macsói hercegné által kivitt ékességek a *Continuatio Vindobonensis* szerint „aranyból készült két koronát és királyi jogart, egy csodálatos szépségű, egész felületén igazgyöngyökkel ékesített arany edényt, továbbá sok más aranytárgyat" foglaltak magukban,[534] míg az *Annales Praedicatorum Vindobonensium* a fentihez hasonló részletek mellett „összes kincsről és ornátusról" beszél.[535] A kard valószínűleg a tényleges koronázási kard lehetett, a koronák megítélése vitatott, de nem tartjuk lehetetlennek, hogy István király *pectoralé*ja és az „ornátushoz" tartozó két említett *rationale* (amelyeket a későbbi, 1355-ből és 1387-ből való dómjegyzékek szerint *ex antiquo* javíttatott meg a prágai érsek)[536] is Székesfehérvárról került Macsói Anna jóvoltából a cseh fővárosba.[537]

Abban az esetben, ha a székesfehérvári *rationalé*k 1270-ben tűntek el a magyar koronázási kincsek közül, akkor az is valószínű, hogy a róluk szóló krónikás bejegyzés még a korábbi évek terméke, s nem az V. István uralkodását jelentő bő két esztendőé.

---

[532] L. 490. jz.

[533] *Racionalia duo cum perlis, unum episcopale, alterum diaconale.* Idézi: HONSELMANN 1975. 140. (65. sz. forrás)

[534] *... duas coronas aureas et sceptra regalia, ac preciosissimam ammphoram auream nobilissimis gemmis undique adornatam mire pulchritudinis, et alia quam plura clenodia aurea…* G. 785. Magyar fordítása: Kun László emlékezete. Szerk. KRISTÓ GYULA. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.* Szeged 1994. 91.

[535] *... omnem thesaurum et ornatum…* G. 183.

[536] A XIV. századi prágai kincstári jegyzékek *rationalé*kat és *pectoralé*kat említő adataira l. HONSELMANN 1975. 140—141. (65. sz. forrás) A válldíszek azonosítását azonban nehezíti, hogy a krónikaszöveg drágaköves díszítésről szól, míg az inventáriumok gyöngyökről beszélnek.

[537] Deér József a királlyá avatásokon használt korona és kard, azaz eredetileg Székesfehérváron őrzött tárgyak Prágába kerülését állította (DEÉR 1966. 252—267. Még l. BERTÉNYI IVÁN: A magyar Szent Korona. Bp. 1996. 64—66.), Szűcs Jenő viszont a Zágráb feletti Medvevárból származó, Anna hercegné fiának, az 1269-ben elhunyt Béla hercegnek a tulajdonába lévő jelvényegyüttes kivitelét hangoztatta. A kardot azonban ő is a régi koronázási fegyverrel azonosította (SZŰCS 1993. 140—141.).

Györffy György szerint a krónikaíró Ákos mester, a margitszigeti domonkos apácakolostor gondnoka és védnöke az ott élő Margit hercegnő számára állíthatta össze az 1250—1260-as években (egyik) magyar történetét.[538] Ekkor születhetett meg az ornátusdarabokról szóló krónikarész is.

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a XIV. századi krónikakompozíció 66. fejezetének egy 1250—1270-es évekből származó bejegyzésében szereplő, minden bizonnyal létező két aranyhímzéses fehérvári *rationale* egyike talán már a XI. század elején készült, az azt pápai privilégiumból birtokló esztergomi érseknek. A magyar egyház német kapcsolatait is figyelembe véve ez esetben rokoníthatjuk a korszakból fennmaradt aranyhímzéses bambergi válldísszel. Problémát okoz a krónikában leírt drágakő díszítése, de XII. századi német emlékek bizonyítják, hogy léteztek ilyen vállruhák is. Az egyik ornátusdarab avagy mindkettő Szent István nevéhez vagy korához kötődött, ezért vált a koronázásnál használt főpapi ruhaegyüttes részévé, s került a királyi bazilika kincstárába. Egy újonnan felfedezett prágai adat (1355) szerint létezett egy mellen hordott ereklyetartó is, amely bizánci eredetű volt, s Szent István királyé vagy egy korai magyar főpapé volt. Ez utóbbi esetben melldísz-*rationalé*ről van szó. Az ereklyetartó valószínűleg 1270-ben került Anna macsói hercegné jóvoltából a cseh fővárosba. Elképzelhető, hogy a két székesfehérvári válldísz-*rationale* is ugyanekkor Prágába jutott, s az ottani kincstár birtokában volt még a XIV. században is.

[538] Ákos mester krónikaírói tevékenységének keltezésére l. GYÖRFFY 1948 (1993.) 193—201. = UŐ: Az Árpád-kori magyar krónikák. In: *Századok* 127 (1993) 391—412., különösen 400—406.

VI. FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM
(a legalább kétszer idézett munkák jegyzéke)

- **ÁKÍF** = Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.* Szeged 1999.
- **ÁLI** = Árpád-kori legendák és intelmek. (Szentek a magyar középkorból I.). Összeáll. és szerk. ÉRSZEGI GÉZA. *Millenniumi magyar történelem. Források.* Bp. 1999.
- **ÁMTF** = GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I—IV. Bp. 1963—1998.
- **BARTONIEK 1938.** = BARTONIEK, EMMA: Praefatio. Legenda Sancti Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta. In: SRH II. 365—376.
- **BARTONIEK 1940.** = Codices latini medii aevi. Rec. BARTONIEK, EMMA. I. *Codices manu scripti latini.* Bp. 1940.
- **BOGYAY 1976.** = THOMAS VON BOGYAY: Stephanslegenden. (Vorbemerkungen). In: Die heiligen Könige. Übersetzt, eingeleitet und erklärt v. BOGYAY, THOMAS VON—BAK, JÁNOS—SILAGI, GABRIEL. *Ungarns Geschichtsschreiber 1.* Graz—Wien—Köln 1976. 26—28.
- **BORONKAI 1968.** = BORONKAI IVÁN: Csóka. J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. (ismertetés) In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 72 (1968) 97—103.
- **BRAUN 1901.** = BRAUN JÓZSEF: A főpapi ruhák története nyugaton. Temesvár 1901.
- **BRAUN 1907.** = JOSEPH BRAUN: Die liturgische Gewandung im Occident und Orient (nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik). Freiburg i. Br. 1907.
- **ChAH** = Chartae Antiquissimae Hungariae (1001—1196). Comp. GYÖRFFY, GEORGIUS. *Monumenta Medii Aevi.* Bp. 1994.

- **CLAUDE 1972.** = CLAUDE, DIETRICH: Geschichte des Erzbistums Magdeburg bis in das 12. Jahrhundert. I. Die Geschichte der Erzbischöfe bis auf Ruotger (1124). *Mitteldeutsche Forschungen 67/1*. Köln—Wien 1972.
- **CSÓKA 1961.** = CSÓKA J. LAJOS: A pannonhalmi oklevél interpolálása. In: *Levéltári Közlemények* 32 (1961) 83—99.
- **CSÓKA 1967.** = CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. *Irodalomtörténeti Könyvtár 20.* Bp. 1967.
- **DEÉR 1944.** = DEÉR JÓZSEF: III. Ottó császár és Magyarország az újabb történetírásban. In: *Századok* 78 (1944) 1—35.
- **DEÉR 1964. (1977.)** = DEÉR, JOSEF: Der Anspruch der Herrscher der 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation. In: *Archivum Historiae Pontificiae* 2 (1964) 117—186. (Megjelent még: Byzanz und das abendländische Herrschertum. [Ausgewählte Aufsätze von Josef Deér]. Hrsg. v. CLASSEN, PETER. *Vorträge und Forschungen XXI.* Sigmaringen, 1977. 439—494.) (Magunk ez utóbbi kiadást használtuk)
- **DEÉR 1966.** = JOSEF DEÉR: Die heilige Krone Ungarns. *Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 91*. Wien 1966.
- **Df.** = Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- **DHA I.** = Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1000—1131. Ed. GYÖRFFY, GEORGIUS. Bp. 1992.
- **DO III.** = Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae. Ottonis III. diplomata. Ed. SICKEL, TH. Hannoverae 1893.
- **ENGEL 1987.** = ENGEL PÁL: Temetkezések a középkori fehérvári bazilikába. (Függelék: A székesfehérvári koronázások). In: *Századok* 121 (1987) 613—637.
- **ERDÉLYI 1918.** = ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyar művelődéstörténet. II. korszak. A keresztény társadalom szervezése. Az Árpád-királyok kora (1000—1301). Kolozsvár 1918.
- **ERDÉLYI 1930.** = ERDÉLYI LÁSZLÓ: Szent Imre herceg legendája. Bp. 1930.

- **ERDÉLYI 1941.** = ERDÉLYI LÁSZLÓ: Ötven historikus szentistváni emlékművei. (Sok tisztázott alapvető probléma). Szeged, 1941.
- **ERDŐ 1991.** = ERDŐ PÉTER: A szentistváni egyházszervezés és Európa. In: Sanctus Stephanus et Europa — Szent István és Európa. Szerk. Hamza Gábor. Bp. 1991. 32—43. (Megjelent még: UŐ: Egyházjog a középkori Magyarországon. Bp. 2001. 173—181.)
- **ÉRSZEGI 1996.** = ÉRSZEGI GÉZA: Szent István pannonhalmi oklevele. (Oklevéltani-filológiai tanulmány). In: Mons Sacer 47—96.
- **FEJÉRPATAKY 1878.** = FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: A pannonhalmi apátság alapító oklevele. Bp. 1878.
- **Fontes Domestici** = Historiae Hungaricae Fontes Domestici. I. Scriptores, recensuit… disquisitionesque criticas adiecit M. FLORIANUS. Quinqueecclesiis 1881.
- **G.** = GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I—III. Bp. 1937—1938.
- **GERICS 1981.** = GERICS JÓZSEF: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. In: *Magyar Könyvszemle* 97 (1981) 175—188.
- **GERICS 1984. (Koronafogalom)** = GERICS JÓZSEF: Kálmán-kori krónikáink és legendáink koronafogalmához. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva—Fügedi Erik—Maksay Ferenc. Bp. 1984. 131—140. (Megjelent még: A korona fogalma Kálmán-kori legendáinkban és krónikáinkban. In: GERICS 1995. 165—173.)
- **GERICS 1984. (Szent István)** = GERICS JÓZSEF: Szent István királlyá avatásának körülményeiről. In: *Művészettörténeti Értesítő* 33 (1984) 3. sz. 97—101. (Megjelent még: Szent István királlyá avatásának történetéhez. In: GERICS 1995. 28—36.)
- **GERICS 1988.** = GERICS JÓZSEF: A korai államelmélet érvényesülése István korában. In: Szent István és kora 89—94. (Megjelent még: GERICS 1995. 65—70.)

- **GERICS 1990.** = GERICS JÓZSEF: Az állam- és törvényalkotó Szent István. In: *Művészettörténeti Értesítő* 39 (1990) 1—2. sz. 76—81. (Megjelent még: GERICS 1995. 51—61.)
- **GERICS 1994.** = GERICS JÓZSEF: Szent László uralmának vitás kérdései a krónikában és a legendában. In: *Aetas* 1994. 1. sz. 28—35. (Megjelent még azonos címmel: GERICS 1995. 137—143.)
- **GERICS 1995.** = GERICS JÓZSEF: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. *METEM-könyvek 9.* Bp. 1995.
- **GERICS—LADÁNYI 1998.** = GERICS JÓZSEF—LADÁNYI ERZSÉBET: A Kálmán-kori szinodális bíráskodás valószínű mintája. In: Iustum, aequum, salutare. (Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére). Szerk. BÁNRÉVY GÁBOR—JOBBÁGYI GÁBOR—VARGA CSABA. *A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 1.* Budapest, 1998. 112—115.
- **GERICS—LADÁNYI 1999.** = GERICS JÓZSEF—LADÁNYI ERZSÉBET: „Sem ingyen, sem ellenszolgáltatásért". (Az invesztitúra és kánoni választás fogalmának történetéhez). In: *Turul* 72 (1999) 84—86.
- **Guillelmus de Tyro** = Guillelmus (Willelmus) de Tyro: Chronicon. Ed. HUYGENS, R. B. C. et alii. *Corpus Christianorum. Continuatio Medieualis 63A.* Turnholti 1986.
- **GUOTH 1944.** = GUOTH KÁLMÁN: Eszmény és valóság Árpádkori királylegendáinkban. In: *Erdélyi Múzeum* 49 (1944) 304—347. (Önállóan is megjelent: *Erdélyi Tudományos Füzetek 187.* Kolozsvár 1944.)
- **GYÖRFFY 1948 (1993.)** = GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. (Új kiadása az alábbi alcímmel: Régi kérdések — új válaszok. Bp. 1993.)
- **GYÖRFFY 1969.** = GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. In: *Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 18 (1969) 199—225.
- **GYÖRFFY 1970. (Becket)** = GYÖRFFY GYÖRGY: Becket Tamás és Magyarország. In: *Filológiai Közlöny* 16 (1970) 153—158.

- **GYÖRFFY 1970. (Koppány)** = GYÖRFFY GYÖRGY: Koppány lázadása. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 1 (1970) 5—30.
- **GYÖRFFY 1977.** = GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977., 2000.[3]
- **GYÖRFFY 1984.** = Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Szerk. BARTHA ANTAL. *Magyarország története tíz kötetben I/1—2.* Bp. 1984. 575—1006., 1624—1677. (A von. rész. GYÖRFFY GYÖRGY munkája)
- **HÓMAN 1925.** = HÓMAN BÁLINT: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. (Forrástanulmány). Bp. 1925.
- **HONSELMANN 1975.** = KLEMENS HONSELMANN: Das Rationale der Bischöfe. Paderborn 1975.
- **HORVÁTH 1954.** = HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954.
- **KARÁCSONYI 1891.** = KARÁCSONYI JÁNOS: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. (Diplomatikai tanulmány). Bp. 1891.
- **KARÁCSONYI 1892.** = KARÁCSONYI JÁNOS: Kik voltak az első érsekek? In: *Századok* 26 (1892) 23—40., 131—140., 201—212.
- **KARÁCSONYI 1894.** = KARÁCSONYI JÁNOS: A Hartvik-vita sarokpontjai. In: *Századok* 28 (1894) 1—20., 97—122.
- **KLANICZAY 1986.** = KLANICZAY GÁBOR: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. (Modellek, minták, kultúrtörténeti párhuzamok). In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. FÜGEDI ERIK. Bp. 1986. 15—32., 297—303.
- **KLANICZAY 2000.** = KLANICZAY GÁBOR: Az uralkodók szentsége a középkorban. (Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek). Bp. 2000.
- **KMTL** = Korai magyar történeti lexikon. (9—14. század). Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szerk. ENGEL PÁL—MAKK FERENC. Bp. 1994.
- **KNIEWALD 1941.** = KNIEWALD KÁROLY: Hartwick győri püspök Agenda Pontificalisa. In: *Magyar Könyvszemle* 65 (1941) 1—21.

- **Koronák, koronázási jelvények** = Koronák, koronázási jelvények. Szerk. BENDE LÍVIA—LŐRINCZY GÁBOR. Ópusztaszer 2001.
- **Koronázó palást** = A magyar királyok koronázó palástja. Szerk. BARDOLY ISTVÁN. Bp. 2002.
- **KOSZTA 1991.** = KOSZTA LÁSZLÓ: Adalékok az esztergomi és kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 3 (1991) 73—88.
- **KOSZTA 1996.** = KOSZTA LÁSZLÓ: A keresztény egyházszervezet kialakulása. In: Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szerk. KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC. *Szeged-könyvek 2.* Szeged 1996. 105—115.
- **KOSZTA 2000.** = KOSZTA LÁSZLÓ: Dél-Magyarország egyházi topográfiája. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. KOLLÁR TIBOR. *Dél-Alföldi Évszázadok 13.* Szeged 2000. 41—80.
- **KOVÁCS 1967.** = KOVÁCS ÉVA: A székesfehérvári királyi bazilika XI. századi kincsei. In: *Székesfehérvár évszázadai* 1 (1967) 157—164. (Megjelent még: KOVÁCS 1998. 105—111.)
- **KOVÁCS 1998.** = KOVÁCS ÉVA: Species modus ordo. Válogatott tanulmányok. Bp. 1998.
- **KRISTÓ 1988.** = KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. *Nemzet és emlékezet.* Bp. 1988.
- **KRISTÓ 1990.** = KRISTÓ GYULA: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 90 (1990) 43—62. (Megjelent még: KRISTÓ 2000. [Szent István] 175—194.)
- **KRISTÓ 1998.** = KRISTÓ GYULA: Magyarország története (895—1301). *Osiris tankönyvek.* Bp. 1998.
- **KRISTÓ 1999. (XI. század)** = KRISTÓ GYULA: A tizenegyedik század története. *Magyar Századok.* Bp. 1999.

- **KRISTÓ 1999. (Érsekek)** = KRISTÓ GYULA: Az első esztergomi érsekekről. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok — Regnum* 11 (1999) 1—2. sz. 7—18.
- **KRISTÓ 2000. (Érseki székhely)** = KRISTÓ GYULA: Érseki székhely és település. (Kalocsa az Árpád-korban). In: Kalocsa történetéből. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Kalocsa 2000. 9—20. (Megjelent még bővítve: Kalocsa. In: KRISTÓ GYULA: Fejezetek a Alföld középkori történetéből. *Dél-Alföldi Évszázadok 20.* Szeged 2003. 83—93.)
- **KRISTÓ 2000. (Szent István)** = KRISTÓ GYULA: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000.
- **KRISTÓ 2000. (Pécsvárad)** = KRISTÓ GYULA: Szent István pécsváradi oklevéléről. In: Makk-emlékkönyv 307—321.
- **KRISTÓ 2000. (Püspökségek)** = KRISTÓ GYULA: Szent István püspökségei. In: Kristó 2000. (Szent István) 121—135.
- **KRISTÓ 2001.** = KRISTÓ GYULA: Szent István király. *Tudomány — Egyetem. Történeti Életrajzok.* Bp. 2001.
- **KRISTÓ 2002.** = KRISTÓ GYULA: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. *A történettudomány kézikönyve.* Bp. 2002.
- **MACARTNEY 1953.** = MACARTNEY, C. A.: The Medieval Hungarian Historians. (A Critical and Analytical Guide). Cambridge, 1953.
- **MADAS 2002.** = MADAS EDIT: A legkorábbi fennmaradt magyarországi prédikációk (Sermók Hartvik püspök szertartáskönyvében). In: Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. (Tanulmányok). Szerk. ROZSONDAI MARIANNE. [Bp.] 2002. 173—190. (Könyvrészletként is megjelent: UŐ: Középkori prédikációirodalmunk történetéből [A kezdetektől a XIV. század elejéig]. *Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 25.* Debrecen 2002. 49—81.)
- **MADZSAR 1931.** = MADZSAR IMRE: Szent Imre herceg legendája. In: *Századok* 65 (1931) 35—61.
- **Magyarország és a Szentszék** = Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996.

- **MAKK 1996.** = MAKK FERENC: Magyar külpolitika (896—1196). *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.* Szeged 1996.[2]
- **Makk-emlékkönyv** = „Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. PITI FERENC. Szeged 2000.
- **MÁLYUSZ 1971.** = MÁLYUSZ ELEMÉR: Az V. István-kori gesta. *Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.* Bp. 1971.
- **MAROSI 2002. (Casula)** = MAROSI ERNŐ: Szent István király és Gizella királyné székesfehérvári casulája. In: Koronázó palást 89—116.
- **MEYER VON KNONAU 1903.** = MEYER VON KNONAU, GEROLD: Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V. Vierter Band: 1085 bis 1096. *Jahrbücher der Deutschen Geschichte.* Leipzig 1903.
- **MGH. SS.** = Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.
- **MOLLAY 1982.** = MOLLAY KÁROLY: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. századig. *Nyelvészeti tanulmányok 23.* Bp. 1982.
- **Mons Sacer** = Mons Sacer (996—1196). Pannonhalma 1000 éve I. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma 1996.
- **MORIN 1926.** = MORIN, GERMAIN: Manuscrits liturgiques hongrois des XIe et XIIe siecles. In: *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 6 (1926) 54—67.
- **PAULER 1883.** = Pauler Gyula: Ki volt Hartvic püspök?. In: *Századok* 17 (1883) 803—804.
- **PAULER 1892.** = PAULER GYULA: A Hartvik-legendáról. In: *Századok* 26 (1892) 279—295.
- **PAULER 1894.** = PAULER GYULA: Még egyszer — utoljára? — a Hartvik legendáról. In: *Századok* 28 (1894) 123—134.
- **PAULER 1899.** = PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899.[2]
- **PL** = MIGNE, J.: Patrologiae cursus completus. Series Latina. Tom. 1—217. Parisiis 1841—1864.

- **PRAŽAK 1982.** = PRAŽAK, RICHARD: A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről. In: *Történelmi Szemle* 25 (1982) 444—457.
- **PRT** = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ—SÖRÖS PONGRÁC. I—XII/B. Bp. 1902—1916.
- **PÜSPÖKI NAGY 1989.** = PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. *Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon (1000—1301) I.* Bratislava 1989.
- **Reg. Arp.** = Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Ed. E. Szentpétery—I. Borsa. I—II/4. Bp. 1923—1987.
- **S. Adalberti… vita altera auctore B. Querfurtensi** = S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita altera auctore Brunone Querfurtensi. Edidit, praefatione notisque instruxit Hedvigis Karwasińska. *Monumenta Poloniae Historica. Series Nova IV/2.* Warszawa 1969.
- **SOLYMOSI 1999.** = SOLYMOSI LÁSZLÓ: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. In: *Turul* 72 (1999) 100—107.
- **SRH** = Scriptores rerum Hungaricarum. Edendo operi praefuit SZENTPÉTERY, EMERICUS. I—II. Bp. 1937—1938.
- **SWEENEY 1991.** = SWEENEY, JAMES ROSS: Gregory VII, the Reform Program, and the Hungarian Church at the End of the Eleventh Century. In: *Studi Gregoriani* 14 (1991) 265—275.
- **SZEGFŰ 1988.** = SZEGFŰ LÁSZLÓ: Szent István-kori epikánk és az oklevelezési gyakorlat. In: Az államalapító. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 1988. 209—229.
- **Szent István és az államalapítás** = Szent István és az államalapítás. Szerk. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. *Nemzet és emlékezet.* Bp. 2002.
- **Szent István és kora** = Szent István és kora. Szerk. GLATZ FERENC—KARDOS JÓZSEF. Bp. 1988.
- **SZOVÁK 1996.** = SZOVÁK KORNÉL: Pápai—magyar kapcsolatok a 12. században. In: Magyarország és a Szentszék 21—46.

- **SZOVÁK—VESZPRÉMY 1999.** = SZOVÁK KORNÉL—VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Krónikák, legendák, intelmek. In: SRH II. Reprint kiadás. Bp. 1999. 721—799.
- **SZUROMI 1999.** = SZUROMI SZABOLCS ANZELM: Az első három esztergomi zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században. In: *Magyar Könyvszemle* 115 (1999) 377—409. (Megjelent még: Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről. [Kéziratos kódexek, zsinatok, középkori műfajok]. Szerk. ERDŐ PÉTER. *Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici…III. Studia 3.* Bp. 2002. 87—127.)
- **SZŰCS 1993.** = SZŰCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. *História Könyvtár — Monográfiák 1.* Bp. 1993.
- **TARNAI 1984.** = TARNAI ANDOR: „A magyar nyelvet írni kezdik". (Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon). *Irodalomtudomány és kritika.* Bp. 1984.
- **Thietmar** = HOLTZMANN, ROBERT: Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihrer Korveier Überarbeitung. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series IX. Berlin, 1935.[2]
- **THOROCZKAY 1999.** = THOROCZKAY GÁBOR: Az első magyarországi érsekek kérdéséhez. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. HOMONNAI SAROLTA—PITI FERENC—TÓTH ILDIKÓ. Szeged 1999. 129—142.
- **THOROCZKAY 2000.** = THOROCZKAY GÁBOR: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. In: Makk-emlékkönyv 569—591.
- **THOROCZKAY 2001.** = THOROCZKAY GÁBOR: Előszó. In: KATONA ISTVÁN: A kalocsai érseki egyház története I. Ford. TAKÁCS JÓZSEF. Előszó és jegyz. THOROCZKAY GÁBOR. Kalocsa 2001. I—XXX.
- **TÓTH 1942.** = TÓTH ZOLTÁN: A Hartvik-legenda kritikájához. (A Szent Korona eredetkérdése). Bp. 1942.
- **TÓTH 1962.** = TÓTH SAROLTA: Magyar és lengyel Imre-legendák. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 11(1962)

- **TÓTH 1997.** = TÓTH ENDRE: István és Gizella miseruhája. In: *Századok* 131 (1997) 3—74.
- **VÁCZY 1935.** = VÁCZY, PETER VON: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs—Fünfkirchen 1935.
- **VARJU 1928.** = VARJU ELEMÉR: Legendae Sancti Regis Stephani. Szent István király legendái. (A legrégibb kézirat alapján az Ernst-kodex hasonmásával). Bp. 1928.
- **VESZPRÉMY 1998.** = VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés. In: *Ars Hungarica* 26 (1998) 321—337.
- **WALDMÜLLER 1987.** = WALDMÜLLER, LOTHAR: Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn: von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1301). *Konziliengeschichte. Reihe A: Darstellungen.* Paderborn—München—Wien—Zürich 1987.
- **ZÁVODSZKY 1904.** = ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege). Bp. 1904.

Tartalomjegyzék

I. ELŐSZÓ 1

II. A PANNONHALMI ALAPÍTÓLEVÉL A TÖRTÉNETI KUTATÁSBAN 3

III. A *PASSIO SANCTI ADALBERTI* MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAIRÓL 50

IV. A HARTVIK-FÉLE SZENT ISTVÁN-LEGENDA EGYES KÉRDÉSEIRŐL 61

1. A legenda kutatástörténete 61

2. A legenda valószínű keletkezési ideje 111

3. A legenda Sebestyén—Aszkrik-fejezete, az első magyarországi érsekek és a kalocsai egyház korai története 132

V. A XIV. SZÁZADI MAGYAR KRÓNIKASZERKESZTMÉNY 66. FEJEZETÉNEK KRITIKÁJÁHOZ (A SZÉKESFEHÉRVÁRI *RATIONALÉ*K) 149

VI. FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM (a legalább kétszer idézett munkák jegyzéke) 178

This document was created with Win2PDF available at http://www.daneprairie.com.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.